

T.C
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

ESKİ TÜRKLERDE TANRI ALGISI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fatma SÜRAL

Tez Danışmanı: PROF. DR. Mehmet EROL

GAZİANTEP
Haziran 2023

T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

Tezin Başlığı: ESKİ TÜRKLERDE TANRI ALGISI
Adı ve Soyadı: FATMA SÜRAL
Tez Savunma Tarihi: 16.06.2023

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. Mehmet SOĞUKÖMEROĞULLARI
SBE Müdürü

Bu tezin Yüksek Lisans tezi olarak gerekli şartları sağladığını onaylarım.

Prof. Dr. Mehmet EROL
Enstitü ABD Başkanı

Bu tez tarafımda (tarafımızca) okunmuş, kapsamı ve niteliği açısından bir Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet EROL
Tez Danışmanı

Bu tez tarafımızca okunmuş, kapsam ve niteliği açısından bir Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri:

(Unvanı, Adı ve SOYADI)

İmzası

Prof. Dr. Mehmet EROL (Jüri Başkanı)

Prof. Dr. Mehmet Emin SÖNMEZ

Doç. Dr. Mehmet ALPTEKİN

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

İmza:.....

Adı ve Soyadı: Fatma SÜRAL

Öğrenci Numarası:190530111008

Tezin Savunma Tarihi: 16.06.2023

ÖZET

ESKİ TÜRKLERDE TANRI ALGISI

SÜRAL, Fatma

Yüksek Lisans Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı ABD

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet EROL

Haziran 2023, 132 sayfa

Tanrı algısı insanlığın varoluşundan bu yana tartışılan ve tartışılmaya devam edileceği düşünülen bir olgudur. İnsanoğlu yaratılışı merak ederken bir taraftan da kendini nasıl ve kimin yarattığını sorgulamıştır. Türk toplumları tarihin çok eski dönemlerinden bu yana bu olguyu sormuş ve kendi kültürü içerisinde bu olguya cevap aramıştır. Tarihi dönem içerisinde pek çok inanç sistemi ile karşılaşmış ve bu inançları kültürel yapılarında barındırmışlardır. İnançın temel ögesi olarak Tanrı olgusu görülmüş ve Tanrıya ulaşma yolları onu algılayış biçimleri oluşmaya başlamıştır. Tarihin belirli dönemlerinde yazılı kaynaklar vasıtası ile ulaşabildiğimiz eski Türklerle ait inanç sistemleri bizlere Türklerin kültür yapısı inançları ve dünya görüşleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. İnanç ile örf adetlerinin de bir arada yaşadığı bu ananelerin bir inanç gibi kutsal sayıldığı görülmüştür. Eski Türklerin dini inançları hakkında bilgi verdiğimiz çalışmamızda inanç sistemleri ve bu inanç sistemlerini algılayış şekilleri incelenmiştir. Yazılı kaynak ile kanıtlanamayan fakat inanç doğrultusunda kutsal sayılan kültler üzerinde durulmuştur. İnsanoğlunun gelişim düzeyi düşünüldüğünde somut bir tanrıdan soyut bir tanrıya geçiş süreci değerlendirilmiş bu doğrultuda eski Türk inanç sistemi içerisinde somut Tanrı ve soyut Tanrı algısı verilmeye çalışılmıştır. Eski Türklerin çok tanrılı mı ya da tek tanrılı mı olduğu konusu değerlendirilmiştir. Şamanist Türk Toplulukları ve inançları incelenerek onların eski Türklerin inanç sistemleri içerisindeki yeri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Şamanizm olgusu ve bu olgunun eski Türk inanç sistemindeki yeri verilmiştir. Günümüz Türk toplumlarında Şamanizm'e bakış ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkler, İnanç, Tanrı, Tanrı Algısı, Şamanizm

ABSTRACT

PERCEPTION OF GOD IN THE OLD TURKS

SÜRAL, Fatma

M.A. Thesis, Department of Turkish Language and Literature

Supervisor: Prof. Dr. Mehmet Erol

June 2023, 132 pages

God perception is a case that is discussed since the existence of humanity and continues to be discussed. Human being was questioning how it was and who created himself and whose he was creating the creation of human being. The old Turkish societies have been asked for this period of many years old and have tried to respond to this case in their culture. With the many faith in the historical period, they have encountered and they belong to these beliefs in cultural structures. As the basic definition of the belief, God has been seen as the case of God and the ways to reach God has begun to form itself as perception. Believes of the old turns that we can reach with the terms of written sources in certain periods of history have important information about the culture structure of the Turks. Faiths have been seen as a holy in such a nobody, which has been living in the one. In our study, we have been able to detect belief systems and these faith systems as examined in the context of the religious structure of the old Turks. The written source is not stored in the cults in the sacred number in the direction of the belief. In the direction of the significant transmission of the concrete god in the sign of the ability to the ability to the ability to the ability to the human development, the concrete god and abstract god perception were tried to be concerned in the former Turkish belief system. It was tried to transfer the former triac to very much or a single god. The shamanist Turkish communities and beliefs were studied to be established in the belief systems of their old Turks in the belief systems of the old trials. The challenge of the shaman and this place was given in the old Turkish belief system. In the present in Turkish-Turkish societies, the view of the Shamanism has been tried to be revealed

Keywords: Old Turks, Faith, God, God Perception, Shamani

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
ÖN SÖZ.....	v
KISALTMALAR	vi

GİRİŞ

A. Çalışmanın Amacı	1
B. Çalışmanın Önemi	2
C. Çalışmanın Yöntemi	3
D. Konu İle İlgili Ulusal Uluslararası Çalışmalar	4

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1.Eski Türklerin İnanç Sistemleri.....	9
1.2.Tanrı Algısı.....	18
1.3.Tanrı Kelimesinin Etimolojisi	22

İKİNCİ BÖLÜM

BULGULAR VE TARTIŞMALAR

1.4.Gök-Tanrı İlişkisi	28
2.1.Türklerde Tanrı Algısı.....	33
2.1.1.Somut olandan soyut olana ulaşma	38
2.1.2.Kültler ve tanrı ilişkisi	44

2.1.2.1.Göksel kültler	48
2.1.2.2.Yer-su kültleri	50
2.1.2.3.Atalar kültü.....	63
2.1.3.Türklerin Gök Tanrı İnancına Ulaşma Süreci.....	66
2.2. Türk Kozmogonisinde Tanrı Adlandırmaları.....	72
2.2.1.Kuday	75
2.2.2.Umay	77
2.2.3.Ürüng-Ayığ-Toyon.....	80
2.2.4.Tengere Kayra Kan.....	81
2.2.5.Ülgen	82
2.2.6.Erlik	86
2.3.Şamanist Orta Asya Halklarında Tanrı Algısı.....	89
2.3.1.Şamanist Moğollarda Tanrı Algısı	92
2.3.2.Şamanist Altay Türklerinde Tanrı Algısı	93
2.3.3.Şamanist Yakut Türklerinde Tanrı Algısı	97
2.3.4.Şamanist Hakas Türklerinde Tanrı Algısı.....	103
2.3.5.Şamanist Tuva Türklerinde Tanrı Algısı	105

SONUÇ VE ÖNERİLER

KAYNAKÇA	110
ÖZGEÇMİŞ	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

ÖN SÖZ

Türkler tarih boyunca oldukça geniş alanlara yayılmıştır. Tarihin bilinmeyen dönemlerinde proto Moğol ve proto Türk olarak adlandırılan topluluklardan başlayarak İslamiyet'i kabul etmelerine kadar geçen süre içerisinde kendi dini inanç sistemlerini oluşturmaya çalışmışlardır. Bu inanç sistemi ilahi dinleri kabul etmeleri ile sona ermemiş temelde oturttukları inançları ile yeni inançlarını harmanlama yoluna gitmişlerdir. Farklı coğrafyalarda ve farklı iklimlerde yaşayan eski Türk boyları yaşadıkları topraklardan ilham alarak; kendi yaratılışları, kâinatın oluşumu ve tabiattaki değişimler hakkında düşünmeye başlamışlardır. Kendi yaratılışını sorgulayan eski Türkler bu yaratılışın nasıl gerçekleştiği noktasında Tanrıyı aramaya başlamıştır. Çalışmamızda eski Türklerin, Türk kültürü içerisinde tanrı algısı incelenmiştir. Eski Türklerin Tanrı algısı hakkında yorum yapabilmemiz için, öncelikle bu inanç sistemi içerisine bakmak gerekmektedir. Eski Türklerin inanç sistemlerine bakıldığında farklı görüşlerin hâkim olduğu görülmüştür. Bu görüşler kültür içerisinde açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmamız doğrultusunda disiplinlerarası çalışmalardan faydalanılmıştır.

Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmuştur. Giriş bölümünde çalışmamızın amacı, önemi ve yöntemi verilmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde kavramsal çerçeveye çizilmeye çalışılmıştır. Eski Türklerin inanç sistemleri içerisinde totemcilik, kamlık - şamanizm, gök tenricilik ve tengricilik, atalar kültü, yer-su ve animizm kavramları incelenmiş ve bu inançların eski Türklerin kültürel yapısında nasıl gözlemlendiği açıklanmaya çalışılmıştır. Tanrı kelimesi Türk kavimlerinin sosyal ve siyasi alanlarını etkilemiştir. Tanrı kelimesinin yazılı metinlerden, sözlüklerden ve derleme yöntemi ile elde edilen metinlerden yararlanılarak etimolojik yapısı incelenmiştir. Eski Türk inanç sisteminde Gök ve Tanrı ilişkisi dikkat çekmektedir. Çalışmanın ikinci bölümü olan Bulgular ve Tartışmalar kısmında eski Türklerde tanrı algısı ele alınmış bu algı doğrultusunda oluşturulan kült kavramı incelenmiş ve Türklerin Gök Tanrıya ulaşma yolları verilmiştir. Eski Türk kozmogonisinde tanrı adlandırmalarının farklılık gösterdiği tespit edilmiş bu adlandırmaların hangi Türk boylarında nasıl kullanıldığı incelenmiştir. Bu bölümün son aşamasında Şamanist toplulukları ve bu toplulukların Şamanist inançları ve tanrıyı algılayış şekilleri verilmiştir.

Tezin hazırlanmasında önerileri ve katkıları ile benden desteğini esirgemeyen bilgi ve tecrübeleri ile beni destekleyen danışman hocam Prof. Dr. Mehmet EROL'a, teşekkürü borç bilirim. Tez konumu belirlememe vesile olan İbrahim Halil ÖZTÜRK'e tez yazım aşamamda kaybettiğim çok kıymetli annem Gülsüm SÜRAL'e ve her zaman yanımda olan maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen aileme teşekkürlerimi sunarım.

Haziaran/2023

Fatma SÜRAL

KISALTMALAR

DLT: Divânü Lügati't Türk

TDK: Türk Dil Kurumu

IB: İrk Bیتی

ET: Eski Türkçe

KB: Kutadgu Bilig

KKM: Kur'an-ı Kerim Meâli

KT-D: Kültigin Yazıtı-Doğu Yüzü

İKPÖ: İyi ve Kötü Prens Öyküsü

BD: Boston Destanı

İA: İslâm Ansiklopedisi

RKT: Rylands Kur'an Tercümesi

M.Ö.: Milattan Önce

çev: Çeviren

haz: Hazırlayan

s: Sayfa

vb: ve benzeri

Yay: Yayın, yayımları

yy.: yüzyıl

GİRİŞ

A. Çalışmanın Amacı

İnsanoğlu yaratılışı ve yok oluşu serüveninde sürekli kendisine koruyucu aramış ve bu noktada Tanrı olarak nitelendirilen varlıklar meydana getirmiştir. İnanma; bilinmeyen, anlaşılmayan, korkulan, varlığına bir anlam getirilemeyen doğaüstü veya doğanın kendisi olarak nitelendirilen, tanrı algısı etrafında oluşan inanmalar sistemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk kültür tarihi çalışmaları incelendiğinde Türklerin büyük bir devlet olarak karşımıza Hun İmparatorluğu döneminde çıktığı bilinmektedir. Fakat Hun İmparatorluğundan önce de Türk kavimlerinin varlığı arkeolojik kazılarla kanıtlanmıştır. Özellikle Altay ve Güney Sibirya bölgelerinde M.Ö. 2000 yıllarında var olan Türk kültürü ve M.Ö. 7.-5. yüzyılda ıslık göl etrafında yaşayan Saka Türklerinin oluşturduğu kültür etrafında bir inanç sisteminin varlığından söz edilir. Bu doğrultuda eski Türklerin Tanrıya bakış açısı, Tanrıyı algılayışı ve bu algı etrafında oluşan inançlar ele alınıp değerlendirildiğinde, eski Türk inanç sistemi içerisinde kamlık -şamanizm, gök tenricilik ve tengricilik, atalar kültü, yer-su ya da animizm olarak değerlendirilen karmaşık bir yapıdan söz edilir. Tezimizde elde bulunan derlemeler doğrultusunda kamlık-şamanlık ve gök tengricilik düşünceleri etrafında durulmuştur. Eski Türk inanç sistemine dair önemli veriler sunan Orhun Kitabelerinden hareketle Gök Tanrı düşüncesinin Türkler arasında var olduğu görülse de daha önceki dönemlerle ilgili yeterli veri olmayışı bu anlamda bir karmaşaya sebebiyet vermiştir. Bu doğrultuda özellikle Orhun Kitabeleri öncesi dönem yeteri kadar aydınlanmamış, araştırmacılar tarafından M.Ö. 9-8. yüzyıla kadar götürülmüştür (Esin, 1978 s. 3). Bu çerçevede eski Türklerin inanç sistemi ve tanrıyı algılayışları araştırmacılar tarafından farklı değerlendirilmiştir. Literatür incelendiğinde bu konunun dağınık bir şekilde ele alındığı görülmüştür.

Çalışmamızda eski Türklerde tanrı algısı üzerinde durulmuş ve yapılan çalışmalar kendi içerisinde değerlendirildiğinde neredeyse Türk kültürü ile ilgilenen tüm araştırmacıların eski Türk inanç sistemine değindiği görülmüştür. Fakat çalışmaların kendi içerisinde bir bütün hâlinde olmadığı tespit edilmiştir. Çalışmada eski Türklerin inanç sistemi, tarihi dönemler göz önünde bulundurularak, M.Ö. 4-5 yüzyıllarda Çin yıllıklarında geçen metinlerden başlayarak Türklerin İslamiyet'i kabul etmelerine kadar geçen süre ele alınmış ve bir bütün hâlinde verilmeye çalışılmıştır.

B. Çalışmanın Önemi

Gök Tanrı'nın tengri şeklindeki adı; tarihi bilinmeyen dönemlerde oluşmuş, elde bulunan veriler ışığında, Altaylarda bilinen en eski kelimedir (Roux, 2002, s. 21). Tanrı; Türk Hakanlarının, Türk kültürünün ve Türk milletinin eski dönem inançları içerisinde kutsal bulma ve kutsal algılamasında karşımıza çıkmaktadır. Kutsal, kendi kültürü içerisinde değerlendirildiğinde disiplinler arası bir çalışma gerektirmektedir. Türk dünyasının bütünü ele alındığında, semavi dinlerden önceki inanç sistemi, merkezine "Tengri"nin alındığı ve onu tamamlayan yardımcı ruhların, iyelerin, ata ruhlarının, tabiat güçlerinin bulunduğu bir sistem olarak değerlendirilebilir. Bu noktada eski Türk kültüründe tanrı algısı sorunu ortaya çıkmaktadır. Eski Türk inanç sistemi disiplinler arası bir inceleme ile Halk Bilimsel çerçevede ele alınarak değerlendirilmiştir. Yapılan çalışmalar göz önüne alındığında en ilkel kavimlerin inanç sistemlerinin merkezine "Tanrı" olgusunu yerleştirdikleri görülmektedir. Bu noktada eski Türklerde tanrı algısı üzerinde durulmuş, psikoloji biliminden yararlanılarak algıların gerçek dünyanın kişisel yorumları olarak belirtilmesi doğrultusunda Türk mitolojisi içerisinde tanrıyı algılama ve yorumlama süreci değerlendirilmiştir.

Toplumlar, yarattıkları kültür ideolojisi doğrultusunda değerlendirildiğinde, mitleri ve sembolleri ilkel din ve bilimden ayrı düşünmek neredeyse imkânsızdır. Elde edilen anlatılar bütününe bakıldığında toplumların gerçek veya gerçek üstü olayları kavramsallaştırmada kullandıkları simgeleri kendi içerisinde bir sistematige oturtmak gerekmektedir. Bu doğrultuda simgeler sözler ile bir araya getirilmiştir. Her şey yokken söz vardı ve söz henüz kayıt altına alınmazken başlayan bu kavramsallaştırma daha sonra W. Ong (2018) tarafından sözlü kültür ortamı olarak sınıflandırıldı. Eski

Türk inanç sistemi temelleri bin yıllar öncesine dayanan ve bin yıllar sonrasına sözel bellek ile taşınmaya başlayan anlatılar yoluyla varlığını yeni dini oluşumlar içinde de sürdürmeye devam etmiştir. Sözlü Kültür ortamı ile elde edilen derleme ve anlatıların yine W. Ong (2018) tarafından İkinci tip sözlü kültür ortamı olarak değerlendirilen yazı, resim, kayıt cihazları ile kayıt altına alınmasıyla tüm anlatılarda ortak olan bir takım simgeler ve inanışlara rastlanmıştır. Çalışmada bu simgeler ve inanışlar içerisinde eski Türk inanç sistemi değerlendirilip eski Türklerde tanrı algısı üzerinde durulmuştur.

Çalışma, ilgili literatürde karmaşık bir sistem olarak ele alınan eski Türk inanç sistemine bütüncül bir açıdan bakmaya olanak sağlaması açısından önemli görülmektedir.

C. Çalışmanın Yöntemi

Çalışma nitel araştırma desenlerinden toplumsal davranış, yapı, işleyiş, değerler ve normların kültürel analiz ve tanımları üzerine odaklanılarak yapılan kültür analizi deseni(Yıldırım ve Şimşek, 2005, s. 70) kullanılarak oluşturulmuştur. Çalışmada eski Türk inanç sistemi içerisinde “tanrı algısı” incelenmeye çalışılmıştır. Literatür taranarak elde edilen veriler doküman analizi kullanılarak incelenmiştir. “Tengri” kelimesinin etimolojik tahlili yapılmıştır. Daha sonra incelemeler doğrultusunda tanrı algısı değerlendirilip eski Türklerin Tanrı ile bağlantılı olduklarını düşündükleri iyeler, ruhlar, tözler, gök yer su, tabiat kuvvetleri değerlendirilmiştir. Yazılı metinler incelenip dönemsel olarak Tanrı kelimesinin geçtiği metinler içerisinde Tanrı ile bağlantı kurulan kutsal değerlendirilmiştir.

Tarihi bir sıra izlenerek yapılan metin çalışmaları dışında daha önceki çalışmalardan elde edilen derlemeler taranarak eski Türklerin tanrıyı algılayış biçimleri üzerinde durulmuştur. Mit, inanışları dile getirir belirgin kılar ve düzene koyar (Malinowski, 1990, s. 88) Malinowski’nin bu ifadesi inanış ve mit arasında ayrılmaz bir bağ olduğunu gösterir. Bu sebeple Tanrı algısı, yaratıcı ve kutsal incelemelerimizde mit metinlerinden yararlanılmıştır.

Disiplinler arası çalışma(halk bilimi, antropoloji, dinler tarihi, felsefe, psikoloji) doğrultusunda eski Türklerin proto Türk olarak değerlendirildiği dönemden

başlayarak İslamiyet’i kabul etmelerine kadar geçen süre içerisinde Tanrı ve tanrıyı algılama süreçleri değerlendirilmiş ve karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Halk bilimi, kültürel antropoloji, gibi bilim dallarının ortaya çıkmasıyla birlikte 19. yy. başlarında derleme ve görüşme yöntemleri ile elde edilen metinler doğrultusunda araştırmacılar yukarıda bahsettiğimiz M.Ö. dönemlerden başlayarak eski Türklerin inanç sistemi üzerinde bir sıra izlemişlerdir. Bu bağlamda çalışmada birinci sözlü kültür ile ikinci sözlü kültür ortamında elde edilen bulgular bir araya getirilerek bir panteon veya sistem oluşturulmaya çalışılmıştır.

Verilerin elde edilmesi noktasında Türkiye de yapılmış olan Tanrı, İnanç Sistemleri, eski Türklerin İnanç Sistemleri ile ilgili akademik çalışmalar, Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri, Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı Ulusal Tez Merkezi dokümanlarından yararlanılarak incelenmiş, ayrıca Gaziantep Üniversitesi Kütüphanesi ve elektronik ortamda ulaşılan kaynaklara erişim sağlanmıştır.

D. Konu İle İlgili Ulusal Uluslararası Çalışmalar

Kitaplar

İnan, A. (2020). Eski Türk Dini Tarihi, Altınordu Yayınevi, Ankara.

Kitap, Hikmet Tanyu’nun yazar hakkında düşüncelerini anlatan bir giriş ile başlar. Daha sonra yazarın çalışmaları ele alınmıştır. Eski Türklerin dini inanışları “*Altay Şamanlığına Ait Maddeler*” başlığı altında, A.V. Anohin’e ait makalelerin çevirileri aktarılmıştır. İlerleyen kısımlarda Şamanizm’e ait kalıntıların anlatıldığı makalelere yer verilmiştir.

Günay, Ü.ve Güngör, H. (2019). Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul.

Önsöz, giriş, dört bölümden oluşur. Giriş bölümünde, kaynaklar ve konunun sınırlandırılması yapılmıştır. Birinci bölümde geleneksel Türk dini üzerinde açıklamalar yapılmış daha sonra ikinci bölümde evrensel dinlerin Türkler üzerindeki etkisi üzerinde durulmuş ve Türklerin hangi dinlerden etkilendikleri üzerine çalışılmıştır. Üçüncü bölümde İslamiyet ile Türklerin ilk kez nasıl karşılaştığı, İslamiyet’in Türk devletlerine olan etkileri anlatılmıştır. Dördüncü bölümde 19. yy. sonrası Türk devletlerinin dini yapısı üzerine durulmuştur.

Ögel, B. (2020a). Türk Mitolojisi Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar, 1. Cilt, Altınordu Yayınevi, Ankara.

İki ciltlik kitabın ilk cildi on üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Büyük Hun Devleti ve mitolojisi anlatılmış, Mete Han ve Oğuz Kağan karşılaştırılmıştır. İkinci bölümde Türklerin kurttan türeyiş efsaneleri ele alınmış bu efsaneler ve mitoloji ile ilişkilerine yer verilmiştir. Üçüncü bölümde Ergenekon efsanesi verilmiş, dördüncü bölümde Uygurların türeyiş efsaneleri ve Yakutlara ait Er-Sogotoh destanına yer verilmiştir. Beşinci bölümde Oğuz Kağan destanı ele alınmış, altıncı bölümde Türkmenlerin şeceresi başlığı altında Şecere-i Terakkime incelenmiştir. Yedinci bölümde Oğuzların destanları hakkında farklı incelemeler ele alınmış, sekizinci bölümde Özbek ve Hazar hanları başlığı altında İran mitolojisi ile karışmış soy kütükleri verilmiştir. Dokuzuncu bölümde Yaratılış destanları ele alınmış, onuncu bölümde Manas destanı ve Türk mitolojisi ele alınmıştır. On birinci bölümde Türkler ve Moğol mitolojisi karşılaştırılmış, on ikinci bölümde Türk mitolojisinde geyik incelenmiş, On üçüncü bölümde Türk mitolojisinde kartal ele alınmıştır.

Ögel, B. (2020b). Türk Mitolojisi Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar, 2.Cilt, Altınordu Yayınevi, Ankara.

Türk mitolojisi alanında hazırlanan eserin ikinci cildi ise kırk bir bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Türk gelenekleri ve Oğuz Kağan destanı incelenip ikinci bölümde Topkapı Sarayındaki Oğuz Destanı ile Dede Korkutun karşılaştırılması yapılmıştır. Üçüncü bölümde Türklerin İran kültürü ile etkileşimi ve Alp Er Tunga destanı üzerinde durulmuş dördüncü bölüm ve yedinci bölüm arasında Tepegöz, Deli Dumrul, Keloğlan ve Hızır verildikten sonra diğer bölümler Türk mitolojisinde gökyüzü ve yeryüzü varlıklarının karşılıkları metinlere dayandırılarak verilmiştir.

Roux, J. P. (1994). Türklerin ve Moğolların Eski Dini, İşaret Yayınları, İstanbul.

Eser, Türklerin ve Moğolların tarih öncesi dönemlerden başlayarak yazılı kaynaklar dönemine kadar proto Türk ve proto Moğollara ait inançların anlatıldığı büyük bir kaynaktır. Altı bölümden oluşan eserde Türklerin Şamanizm’le olan bağları, gök Tanrı ve kültler ile bağları evren kozmogoni ve evrene bakış açıları hakkında bilgiler verilmiştir.

Harva, U. (2015). Altay Panteonu Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar, (çev. Ömer Suveren) Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul.

Eser bir giriş ve sekiz bölümden oluşmuştur. Altay Bölgesi mitolojisi hakkında ayrıntılı bir çalışma olan eserin bölümlerinde Altay Bölgesi halklarının dünya tasavvurları, yaratılış destanları ve derlemelerden yola çıkarak varılan yaratılış efsanelerine yer verilmiştir. Tanrı tasavvuru ve Gök Tanrı anlayışı açıklanmaya çalışılmış ve günümüz Altay toplumlarında Gök Tanrıya bakış açıları ele alınmıştır. Altay toplumlarının ölüm ve ölüm ritüelleri tabiat ruhları ile ilgili inanışları yanında şaman ve şamanlık inancı açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmamızın Altay sahası çerçevesi bağlamında özellikle anlatılardan faydalanılmıştır.

Eliade, M. (2018). Dinler Tarihine Giriş (çev. Lale Arslan Özcan) Alfa Yayınları, İstanbul.

Eser, Dumezil'in ön sözü ile başlayarak on üç bölüm hâlinde yazılmıştır. Eserde dünya dinleri üzerinde durulmuş ve karşılaştırmalı bir inceleme verilmiştir. Özellikle Gök, Gök Tanrıları, Göksel Simgeler ve Ayinler başlığı altında verilen bilgilerden çalışmamızda yararlanılmış. Dünya dinlerinde gök tasavvuru, ilkel dinlerde gök ve algılanışı ele alınmıştır.

Makaleler

Aksoy, H. (2018). İslam Öncesi Dönem Türklerde Tanrı Anlayışı, ISSER, 4 (2) , 275-288.

Çalışmanın giriş kısmında tanrı ve tek tanrı inanç sistemlerinden bahsedilir. Gök Tanrı ve sıfatları Orhun Abideleri ve yazılı kaynaklardan örnekler verilerek açıklanır. Türklerin devlet anlayışında tanrının etkisi anlatılır.

Öztürk, M. (2013). İslamiyet'ten Önce Türklerin Din Anlayışı, History Studies, 5/2, s. 273-346.

Dinin terim anlamı verilerek başlanan çalışmada inanma ihtiyacı ve Türklerde Din anlayışı ele alınır. Gök Tanrı dininin kaynağı ve Gök Tanrıya giden yol ele alınır. Gök Tanrı dinin özellikleri Çin kaynaklarından yararlanılarak verilir. Son olarak Gök Tanrı dininde kültler tartışılarak sonlandırılır.

Türkmen, F. (1999). Eski Türklerin İnançlarında Tabiat Kültü, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, cilt 3, sayı 2, ss. 176-182.

Türkmen bu çalışmasında eski Türk yazıtları, Orhun Yazıtları, Dede Korkut Kitabı ve J. P. Roux'un çalışmalarından faydalanarak eski Türklerde tabiat kültürleri hakkında bilgi vermiş ve bu kültürlerin inanç sistemine etkileri üzerine durmuştur.

Karabulut, F. ve Güzelsoy, Y. (2020). Türkçede “Tengri/ Tanrı” Kavramı Bir Örtmece midir? Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 3, ss.71-79.

Örtmece kavramı ve dini kavramlar arasında bir bağ olduğu düşünülerek Tanrı ve Gök ilişkisi üzerinde durulmuştur. Kaşgarlı Mahmud'un: “Müslüman olmayan Türkler her şeye Tengri der” cümlesinin bir örtmece olduğunu düşünmüş ve tengri kavramı ve gök arasında bir örtmece bağı olduğu üzerinde durulmuştur.

Tezler

Dalkılıç, E. (2007). Hikmet Tanyu'da Gök Tanrı İnancı Üzerine Karşılaştırmalı bir İnceleme, Erciyes Üniversitesi, Yüksel Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 80s.

Üç bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde gök ve din arasındaki bağ incelenmiş, göğün dinlerdeki yeri ve İslamiyet öncesi Türklerde göğün karşılığı üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde Türk dininin fenolojisine bakılmış ve Gök Tanrı inancı Türk dini yapısında değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde Gök Tanrı ve tek tanrı inancı karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Parlardedir, Ö. (2018). Yunan Roma ve Türk Mitolojisinde Tanrılar, Çağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin, 144s.

Altı bölümden oluşan çalışmanın bulgular bölümünde Antik Yunan, Roma tanrıları ve eski Türk inanç sisteminde tanrılar karşılaştırılmıştır bir panteon oluşturulmaya çalışılmıştır. Yunan ve Roma mitolojisindeki tanrıların Türk mitolojisindeki karşılıkları verilmeye çalışılmıştır.

Dalı, F. (2019). Tarihi Türk Dili Metinlerinde Tanrı Kavramı, Akdeniz Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 143 s.

Çalışma iki bölümden oluşmuştur. İlk bölümde dinler ve tanrı inancı üzerinde durulmuş ve Türklerin inandıkları dinler üzerinden bir çalışma yapılmıştır. İkinci bölümde ise Tarihi Türk Dili metinlerinde geçen tanrı kelimesi ve bu kelimenin değişimi etimolojik olarak verilmeye çalışılmış tanrı kelimesinin sıfatları ve bu sıfatların hangi kelimeler ile karşılık bulduğu verilmiştir. Biz çalışmamızın özellikle tanrı kelimesinin etimoloji kısmında faydalandık.

Altın, Y. K. (2018). Türk Kültüründe Atalar Kültü, Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 541 s.

Çalışma altı bölümden oluşmuş olup çok kapsamlı bir şekilde Türk kültüründe atalar kültü ele alınmıştır. Çalışmanın özellikle ikinci ve üçüncü bölümleri olan mitler, din ve atalar kültü kısmı ile Türk inanç uygulamalarında atalar kültü bölümlerinden faydalanılmıştır.

I. BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Eski Türklerin İnanç Sistemleri

İnanç kavramı insanlık tarihinin başlangıcı ile birlikte toplumsal normların içinde yer alarak toplumun sosyal, kültürel, ahlaksal yapısına yön ve şekiller veren değerler olarak görülmektedir (Keskin, 2004, s. 8). İnanç, genel olarak, bir tutumun üç temel bileşeninden biri olan bilişsel bileşenle ilgili olup nesneye ilişkin değerlendirmelerle, nesne hakkındaki görüşleri ve genel bilgileri kapsamaktadır. İnsanlar belirli inançla doğmamaktadır. Gözlem, edimsel koşullanma ve bilişsel öğrenme gibi farklı yollarla inanç ve tutumlar edinilmekte ve sosyal deneyimlerle şekillenmektedir. Tutumun bilişsel bileşeni olan inançlar yavaş olmakla birlikte yeni bilgi ve deneyimlerle değişebilmektedir (Söylemez, 2009, s.40-42). Eliade, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi adlı kitabının ön sözünde bu hususu şu şekilde ifade eder:

“İnsan zihninin, dünyada indirgenemez gerçek bir şeyin bulunduğu kanısı olmadan nasıl işleyebileceğini hayal etmek güçtür; insanın deneyimlerine bir anlam yüklenmeksizin bilincin nasıl ortaya çıkabileceğini düşünmek olanaksızdır. Gerçek ve anlamlı bir dünya bilinci, kutsallığın keşfiyle yakından ilintilidir.” (Eliade, 2018, s. 9).

Bu doğrultuda; inanç kutsalı oluşturmuş, insanın deneyimlerine bir anlam yüklemesi ve kendini koruma içgüdüğü ile kutsal olan, inanç sistemine dönüşmüştür. İnanç terimi Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanan Türkçe Sözlükte şu ifadelerle tanımlanmıştır: İnanç: 1. Bir düşünceye gönülden bağlı bulunma; 2. Birine duyulan güven, inanma duygusu; 3. İnanılan şey, görüş, öğreti; 4. Tanrı'ya, bir dine inanma, iman, itikat (TDK, 2005, s. 965).

Din Sosyolojisi Temelleri Sözlüğü'nde inanç şu şekilde tanımlanmıştır: İnanç genel olarak bir şeyin veya bir kimsenin varlığına, bir iddianın doğruluğuna inanma, biri için güven besleme durumu. Daha özel bir anlamda doğruluğuyla ilgili olarak kesin sonuçlu kanıtların, sağlam verilerin bulunmadığı, fakat yine de doğruluğu lehinde belirli dayanakların söz konusu olduğu bir önermenin doğru olduğunu düşünme ya da savunma. İnanç, kesin bilgiden daha zayıf olmakla birlikte, temelsiz sandan çok daha güçlü olan bilgi parçası anlamına gelir. Dinî anlamda ise bütün dinlerde veya inanç sistemlerinde kabul edilmesi, bağlanması gereken ilkeler veya kurallar bütününe ifade eder (Kırman, 2004, s. 112).

Felsefe Sözlüğü'nde inanç: Bir şeyin ya da kimsenin varlığına, bir iddianın doğruluğuna inanma, biri için güven besleme durumu. Dinî bir çerçeve içinde, evreni yaratan ve yasalarını koyan bir Tanrı'nın var oluşunu ve vahyi tartışılmaz kabul etme tavrı. Felsefedeki özel anlamı içinde, doğruluğuyla ilgili olarak kesin sonuçlu kanıtların, sağlam verilerin bulunmadığı, fakat yine de doğruluğu lehinde belirli dayanakların, söz konusu "ö" gibi bir önermenin doğru olduğunu düşünme, savunma olarak verilmiştir. Doğruluğu için sağlam dayanakların ve rasyonel temellerin söz konusu olmadığı bir önermeyi kabul etme tavrı olarak bilinir. Üç tür inançtan bahsedilir. Birincisi; bildiğinden şaşmama olarak inanç: İnanılan şeylerin karşısı olduğu hâlde inanmaya devam etme. İkinci olarak İnanma isteği olarak inanç; Kanıtlar olmadığı hâlde inanma arzusuna bağlı olarak inanma. Tanrının varlığı ya da yokluğu hâlinde elimize herhangi bir kanıt olmadığından burada Tanrıya olan inanma isteği karşımıza inançların çıkış noktasını oluşturabilir. Son olarak ise deneyime dayalı beklenti olarak inanç, geçmişte doğru olan gelecekte de kanıtlanabilir ve doğruluğu devam eder düşüncesine olan inanç olarak düşünüldüğü bilinmektedir (Cevizci, 1999, s. 463).

Dîvânü Lugâ'ti'l-Türk de Kaşgarlı Mahmud tarafından inanç kelimesi şu şekilde tanımlanmıştır: "İnanç. Güvenilir, emin. Buradan alınarak inanç beg; kendisine itimat edilir bey denir" (Erdi ve Yurteser, 2005, s. 290).

İbrahim Kafesoğlu (1980, s. 7) Eski Türk Dini adlı eserinde, "Din bir inançtır, fakat her inanç din değildir. İkisinin arasındaki fark kutsallık kavramında belirir" diyerek din ve inanç arasındaki farkı belirtmiştir.

Eski Türk dini tarihi üzerinde pek çok araştırma yapılmış ve bu araştırmaların Hikmet Tanyu tarafından yetersiz olduğu düşünülmüştür. Türklerin Dini Tarihçesi adlı kitabında Türklerin eski dini inanışları ilgili araştırmacıların yetersiz bilgi kaynakları etrafında tam anlamıyla gerçek ve doğru bilgilere ulaşamadığını vurguladığı görülmektedir. Bu konu ile ilgili şu cümleleri kurmuştur:

“Ziya Gökalp ve onu izleyen bilginler hep totemcilik ve şamanlık gibi iddiaları, o günkü dar ve yetersiz kaynaklara takılarak ve henüz Türkiye’de ilmi temellere dayanmamış dinler tarihçiliği bulunmadığından ve bütün Osmanlı İmparatorluğunun merkezi İstanbul’da yalnız bir üniversite ve mahdut elemanlar var olduğundan bir şahsın hemen hemen içtimai alanda fikir yürütmesi mecburiyeti derin araştırma yerine satıhta kalmayı gerektirmiştir. Bu itibarlı Türk Medeniyeti Tarihi, Türk Töresi yeniden ele alınmayı ve Eski Türk Dini Tarihini yeniden inceleyip yazmayı gerektirmektedir.” (1978, s. 9).

Bu noktada Türklerin eski dini inanışları ile ilgili farklı görüşler ortaya atılmıştır. Ziya Gökalp, Türk Töresi (1976); Abdülkadir İnan, Eski Türk Dini Tarihi (2018); Hikmet Tanyu, Türklerde Taşlarla İlgili İnançlar (1969); İbrahim Kafesoğlu, Eski Türk Dini (1980); Bahaddin Ögel, Türk Mitolojisi 2 cilt (2020); Dursun Yıldırım, Türk Bitiği (2016); Emel Esin, İslamiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam’a Giriş (1978); Ahmet Kabaklı, Türk Edebiyatı (5 cilt, 1991); Harun Güngör, Türklerin Dini Tarihi, (2019); Ahmet Yaşar Ocak, Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri (2002); Yaşar Kalafat, Türk Kültürlü Halklarda Halk İnançları (2007); Erol Güngör, Tarihte Türkler (1995); Salim Koca, Türk Kültürünün Temelleri (2016); Sadettin Gömeç, Şamanizm ve Eski Türk Dini (2011) vb. eserlerinde ele almıştır. Türk bilim insanlarının yanı sıra Jean Paul Roux, Türklerin ve Moğolların Eski Dini (1994); M. Eliade, Dinler Tarihine Giriş (2018), Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi (3. cilt, 2018); Uno Harva, Altay Panteonu (2015); W. Radloff, Sibirya’dan (1986); N. Gumilev, Eski Türkler (1967); A. V. Anohin, Altay Şamanlığına Ait Materyaller (2006); Schmidt, Wilhelm Handbuch der vergleichenden Religionsgeschichte, Aschendorfschen Verlagsbuchhandlung (1930); E. L. Lvova, Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri, (2013) gibi pek çok bilim insanının yapmış olduğu çalışmalarla çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Bu görüşler aşağıda tartışılmıştır. Abdülkadir İnan, Türk kavimlerinin örf, adet ve inanmalarında son devirlere kadar muhafaza edilmiş olan eski dini telakkilerin ve geleneklerin menşelerini araştırırken, İskit ve Hun (H’yun-nu) devirlerinin derinliklerine kadar inmek ve bu bakımdan Orta Asya’yı ve Doğu Avrupa’yı bir bütün olarak almak icap

etmektedir (İnan, 2020, s. 17). Buradan hareketle bu bölümde eski Türk inanç sistemleri hakkında çeşitli görüşler incelenip kendi içerisinde değerlendirilecektir.

Türkler tarihte en çok din değiştiren milletlerden biridir (Öztürk, 2013, s. 334). Eski Türk dini için totemizm, Şamanizm, Gök Tanrı, tengricilik gibi kavramlar üzerinde durulmuş ve belirli bir döngü içerisinde araştırmacılar görüşlerine kanıtlar bulmaya çalışmıştır. Emel Esin, Şu'lardan önce yaşamış (M.Ö. 1050-249) Şang sülalesi, Ti denilen Gök Tanrısına, doğa güçlerine, atalara ibadet ettiğini aktarmıştır (2001, s. 19). Bu bilgiler ışığı altında, Ziya Gökalp eski Türk dini için Avrupalıların Şamanizm olarak nitelendirdikleri ve dörtlü tasnife tekabül eden “tisin” dini ile bağlantı kurar (1976, s. 34-35). Ziya Gökalp ayrıca eski Türklerin dini için “Toyunizm” adını vermiş fakat bu dinin İnan’a göre Budizm olduğu açıklanmıştır (İnan, 2020, s. 1). Tengricilik düşüncesi, Şamanizm ve Gök Tanrı inancından daha öncelerine bakıldığında; atalar kültü, her şeyin bir ruhu olduğu inancı (animizm) ya da göksel varlıkların kutsallığına olan inanç sistemlerinin yanlış anlaşılması ile ortaya çıktığı düşünülmektedir.

Bu noktada Tylor; animizm, politeizm ışığı altında monoteizm doğmuştur görüşünü savunur (akt. Adıbelli, 2009, s. 120). Ruh bedeni kısa süreliğine terk ederse rüya uzun süreliğine terk ederse hastalık, tamamen terk eder ise ölüm gerçekleşecektir. Burada eski Türk toplumlarında kam ruhun bu terk edilmişlerinde devreye giren büyücü ya da şifacı olarak bilinmektedir. Şaman, Tanrı ile yeryüzünde yarattığı varlıklar arasında aracı niteliğindeki din adamı olarak düşünülmüştür (Çirkin, 2019, s. 292). Aracılık düşüncesi İnan tarafından da ele alınmış ve sıradan insanların semavi ve zulmet tanrıları ile doğrudan görüşmelerinin söz konusu olmadığı bu görüşmeler için kudretli bir vasıtaya ihtiyaç duyulduğu bilinmektedir. Bu vasıta ise Kam’dır (İnan, 1998, s. 392). Bu düşünce ve inançlar çerçevesinde ruhçuluk inancının devreye girmiş olduğu düşünülmektedir.

Tylor’un öğrencisi Lang, monoteizmin doğuşunun animizme ve politeizme bağlı olduğu görüşüne karşı çıkmış ve “Dinin Oluşumu” adlı eserinde en ilkel kabilelerin bile başlangıçta tek tanrı inancını benimsediklerini savunmuştur. Tanrı fikrinin sonradan oluşmadığı, aksine vahşiliğin en alt seviyesi olarak nitelendirilen ilkel toplumlarda da başlangıçtan beri var olduğu bilinmektedir (akt. Adıbelli, 2009, s. 121). Müller’in savunduğu ve ilkel insanların ölümden sonra yaşama olan inançları ve

bu inanç doğrultusunda; burun deliklerinden çıkan ruhun zaman içinde bir kutsiyet taşıyarak atalar kültünü oluşturmuş olduğu düşünülmektedir (akt. Günaltay, 2016, s. 134). Müllerin bu görüşüne Lang; Avustralya ve Bengal Körfezinde yer alan Andaman adalarında yaşayan kabileler gibi inanç sistemlerinde Yüce tanrılara yer veren çok ilkel halkların inanışlarına ilişkin etnografik verilerden hareketle başlangıçta atalar kültüründen ve ruhlara inanıştan doğmadığını belirterek karşı çıkmıştır. Andaman adalarında başlangıçta ne atalar kültürünün ne de ruhlara inanmanın olmadığını savunmuştur (Adıbelli, 2009, s. 121).

Bu doğrultudan bakıldığında eski Türk inanç sistemi içerisinde Atalar kültü ve animizm olarak değerlendirebileceğimiz ruhçuluk anlayışı Gök Tanrıya ulaşma süreci olarak değerlendirilmiştir. Neticede elde edilen yazılı kaynaklar göz önünde bulundurulduğunda gerek Çin kaynakları gerekse Göktürk Kitabeleri bizi ortak ve tek bir tanrı olduğu düşünülen Gök Tanrıya ulaştırır.

Dinin ilk biçimleri farklı görüşler etrafında şekil almış ve bu görüşler eski Türk inanç sistemi içerisinde de farklı görüşlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Gökalp'in Totemizm ile Şamanlık arasında merhaleler görmesini sonuçsuz bir çaba gören Yusuf Ziya Yörükan, ruh inancının, büyü timsal edinmenin ilkel dinlerde birbirine karışmış bir hâlde olduğunu belirtir. Ona göre dinlerin tarihi, bu unsurlardan biriyle başlar. Diğerlerini onun ardından sıralamanın yanlış olduğu görüşündedir. Buna rağmen ardından Türk dininin başlangıç tarzının Şamanizm olduğunu ifade eder. Kadim Şamanizm'i, totem, sihir, atalara tapma gibi noktalarda bugünkü Şamanizm'le karşılaştırmak suretiyle, onu Türklerin tabîi sevk ve ruhî eğilimleriyle benimsedikleri ve ortaya koydukları, devirlerin seyri içinde tekâmül eden, bileşik ve karışık unsurların bir bütün hâlinde birbirini tamamladığı özgün bir yapılanma olarak görür. Özünde Şamanlık “akide, dinî ibadetler ve sihrî merasimden ibarettir.” Hukukî, ahlakî münasebetlere, siyasî nizamlara karışmaz. Bundan dolayı Orta Asya'dan Kuzey Asya'ya ve daha dünyanın birçok bölgesine yayılabilmiş, varlığını kolaylıkla devam ettirebilmiştir (Yörükan, 2019, s. 16-52).

Abdulkadir İnan, eski Türk inanç sistemini açıklarken M.Ö. 2. yüzyıldan başlayarak Çin vakanüvisleri tarafından Hunlarda tespit edilen Gök –Tanrı, güneş, ay, yer-su atalar ve ölümler kültürünün, muhtelif kültürlerin etkisi altında kalmalarına rağmen, son devirlere kadar devam ettirilen kültler olarak aktarmaktadır. Bununla birlikte İnan,

eski Türklerin Şamanist olduklarını fakat Altay ve Yakut şamanlığı gibi değil onların gelişmiş ve olgunlaşmış bir hâli olarak değerlendirir. Bütün hâlinde eski Türklerin dini olarak Şamanizm kabul edilemez (İnan, 2020, s. 1). Ayrıca İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm eserinde zaman içerisinde etkileşimler çerçevesinde Budizm, Zerdüşizm inançları ve Hristiyanlık dininin de Türkler arasında görüldüğünden bahseder. Bu bağlamda verdiği bilgiler şunlardır:

“Orta Asyada devlet kuran kavimlerin kültür merkezi olan hakan sarayları ve beylerin karargâhları ve bunların çevresinde yerleşen ve göç eden boyla daima yabancı kültürlerin tesirlerine maruz bulunuyorlardı. Doğudan Çin mitolojisi ve felsefesi, güneyden Hint Tibet Budizm batıdan Zerdüşizm çok eskiden beri Orta Asya’nın milli kültürlerine yavaş yavaş tesir ediyorlar, kendileri de yerli kültürlerden müteessir oluyorlardı. 3. 4. yüzyıllarda Zerdüşizm, Budizm ve Hristiyanlık Orta Asya’nın muhtelif bölgelerinde sağlamca yerleşmişti. 7. 8. yüzyıllarda bunların arasına Manihaizm de karışmış oldu.” (İnan, 2020, s. 3).

J. Paul Roux Türklerin ve Moğolların Eski Dini adlı eserinde şamanizmi bir esrime tekniği olarak değerlendirir ve Türk –Moğol dinini ifade edemeyeceğini söyler. Ancak dinlerinin aydınlanmasında büyük bir öneme sahip olduğunu savunur. Roux araştırmalarında tek tanrılıkla bir arada bulunan bir tür çoktanrıcılık ifadesinden bahseder. Bununla birlikte en nihayetinde hepsinin tamamıyla aynı tanrıya bağlı ayrı varlıklar olduğunu savunur. Eliade’nin görüşünden hareketle ilkel toplumların dinsel hayatı karmaşıktır diyerek eski Türklerin dini inançları ile ilgili düşüncesini belirtmiş bu yapı içerisinde sadece totemizm, animizm veya atalar kültürüne bağlanmayacak kadar sistemli ve karmaşık bir yapısı olduğunu düşünmektedir (Roux, 2002, s. 60 - 128-209).

Yaşar Kalafat, Türk inançlarını tarif ederken; “inanç yumağı” kelimesini kullanmış ve Avrupalı etnografların, Tunguz kavimlerinde şaman inancını referans göstererek tüm Orta Asya ve Sibirya Türklerinin Şamanizm adı altında toplanmasını uygun bulmuştur. Başlangıcından günümüze kadar geçen süre içerisinde Türklere ait inançlar eldeki veriler ışığı altında incelendiğinde merkezinde tanrı olan inanç yumağı olarak değerlendirmiştir. Bu doğrultudan bakılınca Kalafat, merkezine bir tanrı alan Türklerin inanç sistemini Gök –Tanrı inancına bağlamaktadır (1990, s. 11-17).

Hikmet Tanyu, eski Türk dini yapısını Gök Tanrı dini, Ulu Tanrı, Yüce Tanrı dini şeklinde ifade etmiştir. Bu ifadeler ışığı altında, eski Türk dinini şamanlık şeklinde görmenin mümkün olmadığını görüşündedir. Şamanlık ile ilgili düşünceleri çok sert bir dille eleştirmiş Cengiz Han tarafından söylenen bir anekdot ile şarlatanlık

kelimesini kullanmıştır. Eski Türk inanç sistemini şarlatanlıktan uzak, tek tanrı inancı olarak değerlendirmiştir. Tanyu, Gök Tanrı inancının M.Ö. 2. yüzyılda görülmeye başladığını savunmuştur bu görüşünü; Çinliler ile Hunların yaptığı savaşta ganimet olarak altın bir şekil ele geçirilmiş, bu şeklin araştırmacılar tarafından farklı değerlendirildiğini savunmaktadır. Tanyu, bu şekil karşısında Gök Tanrı'ya kurban sunulmasını şamanlık olarak değerlendirenlerin yanlış olduğunu bunun tös veya ongun olarak değerlendirilmesi gerektiğini söyler (1980, s. 9-19).

Harun Güngör ve Ünver Günay Türklerin Dini Tarihi (2019, s. 37) adlı eserlerinde Türklerin dini tarihini “evrensel dinlerle temas” ve “İslamiyet ve Türkler” olarak iki grupta incelememiz gerektiğini ifade eder. Ayrıca şunları ekler:

“Orta Asya’nın dini kültürü üzerinde Mezopotamya, İran, Çin, Hint, Tibet Lamaizm’i, Nasturi Hristiyanlığı, Mani dini, Müslümanlık ve Ortodoks Hristiyanlığının etkisi söz konusu olmuştur. Bununla birlikte, bu dış etkinin, Türklerin orijinal dini yapılarını pek değiştirmemiş olması da kayda değerdir. Her ne kadar tarihin derinliklerine yöneldikçe, bu dini tarihle ilgili gözlemlerimiz ve tespitlerimiz seyrekleşip bulanıklaşmakta ise de yine de orada en eski devirlerden itibaren “Tanrı” inancının kalıcı bir şekilde yer tuttuğunu belirtmeliyiz” (Günay ve Güngör, 2019, s. 48).

Eski Türk inancı olarak Gök Tanrı inancını kabul eden Güngör, Gök-Tanrı’nın deus-otiosus hâline büründüğünü tabiat güçlerinin kutsallaştırılması ve zamanla atalar kültürünün yer almasını sağlamış kutsallığın semadan aşağılara indiğini savunur. Şamanlar için ise; insanların ölüm ve öbür dünya kavramları içerisinde bilinmezden haber getirdiklerine inandıkları ve ölümden sonraki hayatla ilgili düşüncelerinin şekil bulmuş hâli olarak görülsede, kamların yaptığı yolculukların Türk kültür tarihi ve Türk inanç sistemlerinin aktarılmasında yardımcı olduğu görüşündedir. Kamların yaptığı vecd hâlindeki seyahatlerin hikâyeleri “destan edebiyatına ve hatta lirik şiire transfer edilmek suretiyle yeni tiplerin ve şekillerin yaratılmasına ve gelişmesine imkân vermiştir.” Görüşündedir. En nihayetinde eski Türk Dininin mistik karakterli olduğunu, bu noktada Şamanizm’in kendisini bu mistik duyguda geliştirmiş olduğunu düşünmektedir (Günay ve Güngör, 2019, s. 118).

Saadettin Gömeç Türklerin eski dini inançları ile ilgili değerlendirmesinde Türklerin eski dini şamanlık değildir, eğer olsaydı Hunların örf ve adetleri hakkında oldukça geniş bilgiler veren Latin ve German yazarların “Hunların dini törenleri yoktu” diyecek yerde garip ayinleri olan şamanik telakkilerden haber vermeleri gerektiğini savunmaktadır. Sözleriyle Türklerin eski dini olarak şamanlığı kabul etmez. Ayrıca şamanlık kelimesinin etimolojik incelemesine dayanarak bu kelimenin

Türkçeye yabancı olduğunu, Orhun kitabeleri dâhil olmak üzere, bilinen hiçbir kitabede şaman kelimesine veya kam kelimesine rastlanmadığı bilinmektedir. Bu durumu kanıt göstererek eski Türkler şamandır görüşünü çıkaramayacağımızı savunur. Gömeç yaptığı araştırmalara dayanarak Türklerin dini olarak nitelendirebileceğimiz ve herhangi belge ile bu durumu kanıtlamayacağımızı vurgular. Fakat en temel kaynaklarımızdan biri olan Orhun Kitabelerinden yararlanarak Kök Tengri olarak adlandırabileceğimiz bir inançtan söz eder. Ayrıca Türklerin başına Uygur Yağlakar ailesi gecene kadar Türklerin inanç sisteminin temelini Kök Tengri dini oluşturmuştur görüşündedir (t.y, s. 80-82, 100).

Türklerin inanç sistemleri üzerine yapılan incelemeler doğrultusunda araştırmacıların farklı değerlendirmelerine, bu değerlendirmenin içerisinde oluşan farklı yorumlara rastlanmıştır. Bu değerlendirme doğrultusunda Türklerin eski inanç sistemleri olarak Şamanizm, Gök Tanrı Dini ya da Tengricilik dediğimiz bazı kavramlar karşımıza çıkmıştır. Pek çok araştırmacının üzerinde durduğu eski Türklerin inanç sistemi veya dini hakkında yabancı araştırmacıların aksine Türk araştırmacıların Gök Tanrı inancı olarak nitelendirdikleri görülmektedir.

Şamanlık bir din olmanın dışında düşünce şeklidir. Yapılan incelemeler ve anlatılardan yola çıkarak Şaman düşüncesinde Şaman-Kam olarak nitelendirilen kişi bir ibadet koruyucusudur. Bu noktada dini ibadet icracısı olarak değerlendirilen Şaman-Kamın, pek çok anlatıda tanrıya kurban sunan kişi olmadığı görülmektedir (Kafesoğlu, 1980, s. 24). Bununla birlikte Eliade'nin vecd (extase) hâli olarak değerlendirdiği şaman törenlerinde Şaman-Kamlar öğrendiği vecd tekniklerini kullanarak, ruhunun bedeninden ayrılarak Göklerde dolaştığı ya da yeraltına indiğini söyler. Bu şekilde transa geçerek bir yolculuğa başlar. Bu yolculuk dokuz dallı bir ağaç olarak bilinen hayat ağacı ile ya da bazı hayvanların ruhlarının yardımı ile gerçekleşir. Bu yolculukta atalar ruhları ile karşılaştığını Ülgen'e sorular sorduğunu tören kim için ya da ne için yapıyorsa kutsal ruhlardan onunla ilgili bilgiler alır. Pek çok amaç için Şaman-kam çağrılarak törenler yapılır. Şaman-Kamlar bir nevi tanrı ve ruhlar arasında köprü görevi gören şahsiyetlerdir. Mihaly Hoppal, "Avrasya'da Şamanlar" adlı eserinde: "Her şeyin bir ruhu olduğuna başka bir deyişle bir sahip ruhun olduğuna dayanan bir tür doğa felsefesidir" (Hoppal, 2014, s. 21) sözleriyle Şamanizmi bir din olarak değil de inanç sistemi olarak değerlendirmiştir. Bu yönüyle bakıldığında sadece

aracı olarak görünen bir kişinin oluşturduğu aşkın ustasının, şamanizmin eski Türklerin inanç sisteminin bütününe oluşturmayaacağı görüşündeyiz.

Sosyal şartlar ve siyasi iktidar değişiklikleri, savaşlar eski Türk toplumu inanç sistemi üzerinde etkili olmuştur. İlahi dinleri kabul etmiş olsalar da tarihin her döneminde eski inanç sistemlerini, kabul ettikleri dini çerçevenin içerisine yerleştirmişlerdir. Ebülğazi Bahadır Han tarafından aktarılan Cengiz Han'ın Buhara İmamı ile olan söyleşisinde, Cengiz Han her türlü kutsal yapının varlığına karşı çıkmaktadır. İmam kendisine Mekke'den bahsettiğinde ise "Evrenin tamamı Allah'ın evidir. Gitmek için özel bir yeri belirlemeye gerek var mı? (akt. Roux, 1994, s. 193) ifadelerini kullanmaktadır. Bu doğrultuda Türklerin Gök Tanrı anlayışı ile Allah anlayışının benzer olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda özellikle göğün kapsayıcı özelliği ve Gök Tengri inancı yeni dini inançları algılayış şekillerinde etkili olmuştur.

Eski Türklerin göğü kutsal saymaları ve gök- kağan ilişkisi kurmaları savaşçı bir toplum olan Türklerin kağanın gücünü tanrıdan alması Orhun Kitabelerinde açıkça verilmiştir. Roux'un Proto Türk olarak adlandırdığı M.Ö. dönemlerde Altaylardan önce yaşamış kavimlerin Türk Moğol dini olarak nitelendirilen dinden farklı olmadığı ve aslında tarihin önceki dönemlerinde elde edilen ilk dinsel terim olarak "tengri" kelimesinin Gök Tanrının ta kendisi olduğu düşünülmektedir (Roux, 2002, s. 21). Hunlar, Göktürkler, Uygurlar gibi eski Türk milletlerinin bıraktıkları yazılı eserler incelendiğinde Gök-Tanrı ifadesine rastlanmaktadır. Nitekim Göktürk kitabelerinde rastladığımız "tengri" kelimesi gök kelimesi ile birleşip milli bir tanrı oluşturulmuştur. Bu görüşümüzü Emel Esin şu şekilde ifade etmiştir:

"Kök-Türk yazıtlarında universalisim'in bir diğer veçhesi olan devletçiliğin de görüşleri kuvvetle hissedilir. Türk Kaganı Gök Tanrısı "Tengri Kan "a mümasil ve ondan kut almış bir hükümdar sayılıyordu. Semavi Türk Hükümdarı, mekân bakımından da göğe yakın Altın-dağ diye anılan bir zirvede veya Ötüken-yış gibi mukaddes bir ormanlı dağda otururdu. Çin'de Oğuzlar sanılan "Wu-huan"lar da Hunlarda bazı dağlara verilen semavi mana, Türklerde, Ötüken yış'a da veriliyordu, Semavi dağ, gök ile yer arasında yükselen bir mihver gibi Gök Tanrısına kurban verilen bir yer idi" (Esin, 1978, s.88).

Tanrı bağışlar cezalandırır ve Türk'ün koruyucusudur. Bu noktada Ulu Tanrı ifadesi kullanılmıştır. İlk zamanlarında Tengri olarak adlandırdıkları bu yaratıcının adını andıkları zaman önüne Kök kelimesini de koymuşlardır. Bu kelime inanç konusunda bazı yanlış anlaşılmalara yer açmışsa da tanrının büyüklüğünü sonsuzluğunu ifade etmek için kullanılmış bir sıfat olarak görülmektedir.

Çin kaynaklarında M.Ö. 121 yılında gerçekleşen bir savaşta Çinlilerin Hun prensini yenip karargâhını ele geçirmeleri ile ganimetlerin içerisinde altın bir put vardır. Hun prensi bu putun karşısında Gök Tanrı'ya kurban sunardı bilgisi Çinli tarihçiler tarafından verilmiştir. Yazılı kaynaklarda Hunlardan başlayarak M.Ö 2. yüzyılda Vu-Huanların, proto Moğolların ve proto Türklerin de dini törenlerinde Gök Tanrıya kurban sundukları belirtilmiştir (İnan, 2020 s. 2-18). Hunlardan sonra Orta Asya'da devlet kuran muhtelif sülâlelerden bahseden Çin kaynakları bunların da Gök Tanrı'ya, yer-suya, güneşe ve aya kurban sunduklarını yazmışlardır. Söz konusu kaynaklarda Hun Tan-hu'su her sabah güneşi ve akşam ayı ululadığını bildiriyor (Esin, 1978, s. 90). Görüldüğü gibi Orhun yazıtlarından itibaren Türklerin tek bir tanrıya yani Gök Tanrı'ya inandıkları bu doğrultuda ona ulaşmak için farklı yollar aradıklarını ve bu yolları kutsadıkları görülmektedir.

1.2. Tanrı Algısı

Dinler tarihi ya da din bilimi çalışmalarına bakıldığında tanrı kelimesinin yaratıcı olarak düşünülen ve farklı şekillerde isimlendirilen kavramlar olarak inanç sistemleri içerisinde yer aldığı görülmektedir. Din ve Tanrı, tarihin neredeyse bütün dönemlerinde bir arada verilmiştir. Durkheim'e göre dinler, tanrı konusunda bir takım tasarımlar içerisine girmiştir. Bu tasarımların tanrı algısı ve tanrıyı düşünme şekilleri içerisinde farklılık gösterdiği bilinmektedir. Durkheim, dinsel amaç ve uygulamaları kimi kez insanı şaşırtan çok çeşitli biçimlerde görmektedir. Bu biçimleri köklü bir takım düşünsel sapkınlıklar gibi görme eğilimine kapılabildiğimiz görüşündedir. Bu noktadan bakılınca simgenin altında yatan asıl mana ortaya çıkarılmaya çalışılıp gerçek nedenlerin arkasına bakılması gerekmektedir. Dinler tarihi süreç içerisinde kendi oluşum serüvenini oluşturur bu serüven incelendiğinde birbirleri ile nasıl etkileşim içerisinde oldukları ve birbirilerine nasıl bağlı olduklarını gösterir (2018, s. 24-31).

İnsanoğlu, yaşadığı her dönemde mutlak ve hakiki olduğunu düşündüğü güce sürekli ihtiyaç duymuştur. İster ilkel dönem animist aşamada olsun ister bilimsel aşamada olsun insanoğlu kendisine sağlanan bir fayda durumunda veya tarafına yapılan bir zarar durumunda çevresinde mutlak gücü aramaktadır. İnsanlık tarihinin en eski dönemlerinden günümüze kadar hangi aşamada olursa olsun mutlak gücün

varlığı, insan için psikolojik-ruhsal bir ihtiyaçtır (Bütüner, 2020, s. 53). Freud, bu durumu şu şekilde açıklamaktadır:

“İnsanların inanışlarının dünya anlayışlarına göre animist sonra dinsel sonra da bilimsel aşamada geliştiği kabul edilirse ‘fikirlerin mutlak gücünün, bu aşamalar boyunca geçirdiği evrimi kolayca izlememiz mümkün olur. Animist aşamada insanoğlu mutlak gücü kendi kendisinde görür; dinsel aşamada o, bu gücü Tanrılara bırakmıştır, ama bundan büsbütün vazgeçmez, çünkü Tanrıları etkileyip onları kendi arzularına göre davranırabilme gücünü saklı tutar. Bilimsel dünya anlayışında ise, artık insanın mutlak gücüne yer yoktur; insanoğlu küçüklüğünü anlamış, bütün öbür doğal zorluklara boyun eğdiği gibi ölümü de tevekkülle karşılar olmuştur; fakat gerçeğin yasalarıyla birlikte hesaba katılan insan aklının gücüyle beslenen inançta hâlâ o eski mutlak güç inancının izlerine rastlanmaktadır” (Freud, 2002, s. 124).

İnsanın mutlak gücü arama ihtiyacının Tanrıyı algılayış şeklini belirlediği görülmektedir. Özellikle ilkel toplumlarda Tanrıyı etkileyebilme anlayışı onun için yapılan kurban törenlerinde karşımıza çıkmıştır. Öte yandan Tanrının somut bir hâl alması ve zamanla soyutluk kazanması da Freud’un bu görüşünü destekler niteliktedir.

Dinin en sınırlı tanımı olarak “Tinsel varlıklara inanmayı almak” olarak nitelendiren Durkheim; tinsel varlıklar terimiyle, insanların sahip oldukları güçlerin üzerinde güçlerle donanmış bilinçli öznel anlaşılması gerekir demektedir. “Ölülerin ruhlarına, perilere ve cinlere uygun düştüğü gibi tanrılara da uygun düşer” (2018, s. 57) ifadelerini kullanmaktadır. Eski Türk inanç sistemi göz önüne alındığında; atalar ruhu, yer su ruhları, tabiat ruhları farklı güçlere sahip olduklarına inanılan kutsallar olarak düşünülmüş ve Türklerin inanç sistemi ya da dini anlayışları doğrultusunda tanrıyı algılayış biçimlerinde görülmüştür.

Tarih öncesi dönemlerde elde edilen pek çok arkeolojik bulgu bir şeyin varlığı ya da yokluğu hakkında bilgi verebilir. Oysaki insanların inanç sistemlerinde ibadet şekillerinde bulgulardan yararlanabilirken verdikleri yazılı metinler onların oluşturdukları inanç sistemlerinin içerisine yerleştirdikleri yaratıcı, kutsal, tanrı olarak adlandırdıkları terimleri karşımıza çıkarmıştır.

İlkel kabilelerde Tanrı; yaratıcı veya kutsal olarak nitelendirebileceğimiz yüce varlık, gökte bulunan ve en nihayetinde Gök Tanrı olarak nitelendirilen varlık muhteva açısından Schmidt’e göre dört biçimde gösterilmeye çalışılmıştır:

“1. Yüce varlık, ebedi, kadir, her şeyi bilen, iyilik sahibi, her şeyin hâkimi ve ahlaki bir varlıktır.

2. İlk zamanlar insanlarla birlikte ve onları eğiten bir varlıktır.

3. İnsanları ve Dünyayı yaratan bir varlıktır.

4. İnsanların ahlaklı olmasını isteyen, insanlara yasaları bildiren, gözetleyen, öteki dünya ve bu dünyada insanları ödüllendiren ve cezalandıran bir varlıktır” (akt. Kaynak, 2004, s.472).

İlkel kabilelerin kendilerini korumak için ya da korktukları olayları adlandırmak için kendilerine yüce bir varlık seçtikleri görülmektedir. Tanrıyı algılayış şekilleri yaşadıkları olaylar etrafında şekillenmiştir. Diğer kabileler ile olan savaşlar, göksel olaylar ya da ölüm, hastalık gibi korkulan fakat başa çıkamadıkları durumlarda belirlenen algı kendilerine bir yüce yaratıcı oluşturma düşüncesini doğurmuştur. Bu durum tek tanrı ya da çok tanrı olarak nitelendirdiğimiz durumların ana etkeni olarak karşımıza çıkar. Araştırmacılar ilkel kavimlerin tek tanrı veya çok tanrı inançları konusunda ayrıma düşmektedir. Schmidt’in yüce tanrı inancı olarak değerlendirdiği tek tanrı inancı başlangıçta tüm ilkel kavimlerde görünmekteydi. Daha sonra ise animizm, fetişizm ve politeizm gibi inanmaların ortaya çıktığını savunmaktadır (akt. Kaynak, 2004, s. 469-481). Tanrıya inanma ihtiyacının beraberinde tanrı algısını da oluşturmaya başladığı bilinmektedir. Tanrının ceza veya ödül verme gibi sıfatlarının olduğu inancı ilkel kabilelerde görülmeye başlamış Karen Armstrong’a göre birçok ilkel kabilenin ibadetlerinde tanrının onları izlediğine ve yanlışlıkları cezalandırdığına inandıkları düşünülmüştür (2019, s. 25).

Tanrı ve kutsallık bir arada düşünülmüş, tanrıya gidilen yolda semboller kutsallaştırılmıştır. Kutsallık kelimesi dilin kendi içerisinde oluşturduğu ve semboller yardımıyla algılamaya çalışılan bir hiyerofanidir (Eliade, 2019, s. 15). Kutsalın bilincinin içerisinde bir unsur olduğu bu bağlamda insan yaşamında hayati olayların sergilenmesi insanın tanrıyı taklit etmesi tanrıyı algılama şeklini göstermiştir (Eliade, 2017, s. 12). Bu taklit etme yöntemleri; inanç sisteminde doğada var olan devinim, doğum, ölüm gibi olaylar ya da korkulan ve sığınılma isteği insanoglunun tanrıyı arama yolunu göstermektedir.

Gülüşan Göcen’in Freud’dan aktarımına göre; “ilk mitik ve animistik devrede tecrübe edilen görünmezler dünyası, onların güçleriyle başa çıkma ya da iletişim, insanlığın ikinci evresi olan dini evrede tanrı tasavvuruna aktararak ilerlemiştir.” (2018, s. 89). Bu, noktada tanrı algısının okunabilmesi için mit ve sembollerin doğru okunması gerekmektedir. Özellikle Campbell dinin mitoloji ile ayrılmayacak kadar

birlikte olduğunu savunur. Göcen'in Bultman'dan aktardığına göre; ilk zamanlarda insanlar kendilerini ve dünyalarını anlamak ve anlamlandırmak için mit oluşturmayı ve buna inanmayı bir gereklilik olarak görmüşlerdir. Mitlere göre dünya üzerinde pek çok tanrı bulunmaktadır. Bunlar çeşitli tabiat olaylarından ya da canlı ve cansız varlıkların kontrolünden, davranışlarından sorumludurlar. Yunan tanrıları panteonu ya da eski Türk inanç sistemi içerisinde oluşturulan mitolojik metinlerin içerisinde tabiat unsurlarının yerleştirildiği bilinmektedir. İlkel insanın soyut düşünemediği dönemlerde kendine benzer tanrılar düşünmekte ya da bu tanrıları doğa da korktuğu, güçlü olduğunu bildiği varlıklara benzettiğini görmekteyiz. “İnsanın kendisinin dışında kişilik atfedebileceği tek şey tanrı olduğu için; tanrılar insan şeklindedir. Ve insanlarla bir ilişki yürütmüşlerdir.” (Göcen, 2018, s. 92). Bu noktadan bakıldığında bazı araştırmacıların mit ve vahiy arasında benzerlik ilgisi aradığı kutsal kitaplarda var olan metinler ile mit metinlerinin benzer yönlerini kendilerine kanı olarak gösterdikleri görülmektedir (Göcen, 2018, s. 89-93). Özellikle yaratılış metinlerinde karşımıza çıkan bu durum eski Türk inanç sisteminde başlayan, başlangıçta iki kutsal kayın ağacının olduğu bu ağaçların atamız Kудay ve anamız Umay'dan doğduğumuz zaman ortaya çıktı (Lvova c. 2013, s. 61) ibareleri Âdem ve Havva ile yasak ağaçtan yasak meyvenin yenilmesi durumunu akla getirir.

Dinsel yaşamların ilk biçimleri olarak Durkheim, üç koşuldan bahseder. İlk koşul olarak ruh düşüncesi, ikincisi; ruhların bir tapınmaya nasıl konu olduğu ve bu peri ve cinlere nasıl dönüştüğü, üçüncü olarak da doğaya tapınmanın bu süreçten ortaya çıktığını ifade eder. Ruh düşüncesi ve bu düşünce ekseninde insanların uykuda ve uyanıkken oluşturdukları çift kişilik bir yaşam biçimi sunduğu düşünülmüştür. Bu yaşam biçiminde uykudaki tasarımlarını uyanıkken ki tasarımlarının tam yansıması olarak düşünen ilkel insan, kendisinde iki varlık yaşadığını düşünmüş bu varlıklardan birinin uyanıkken istediği yere uykuda seyahat ettiğine inanmaktaydı. Birçok toplumda ruhun vücudun bir imgesi olarak algılandığı bilinmektedir. Ruhun bu esrime hâlinin açıklanması da iki kişilik olan insanın kozmik seyahatini baygınlık, kaskatı kesilmeye, ağzından köpükler çıkarak bir anda kendinden geçme hâlini ilkel insan için açıklayabiliyordu. İkinci koşulda bir periden bahsederken, ruhun bir peri olmadığı gerçeği bilinmekteydi. Ruh, peri gibi bağlı değil özgürdü. Bilinmeze olan bu bağlılık artık kendi içerisinde bir açıklama getirmiş ve anlamlandıramadıkları olayları ruhçuluk ile ifade etmeye başladıkları düşünülmüştür. Bu yolla ruhların gücü ve etkisi

kendilerine bağlanan varlıklarla öylesine büyümüş ve artmıştır ki insan yaratıcısı ve örneği olduğu bu düşsel dünya içine bağlanmıştır. Kendi eliyle ve kendisine benzeterek yarattığı bu kutsal tinsel güçlere bağımlı hale gelmiştir. Çünkü ruhlar ilkel insana göre adlandıramadığı insanların sağlığına, hastalığına, iyiliğine ve yahut kötülüğüne etki yapmıştır. Bu sebeple onların iyi bakışını elde etmek onları kızdırmamak ya da kızdırdıklarında onlara özür mahiyetinde kurbanlar, adaklar dualar etme ihtiyacı doğmuş ve dinsel uygulamalar ve tanrı algısının bu doğrultuda şekillendiği düşünülmektedir. Bununla birlikte ruhun yüceliğini sağlayan ölüm olduğu için; insanlığın ilk tanıdığı tapınmanın ölümlere, ataların ruhlarına yönelik olduğu düşünülmektedir (Durkheim, 2018, s. 82-86). Nitekim eski Türk inanç sisteminde Gök Tanrıya ulaşma yollarında din bilimciler gök tanrının zaman içerisinde aşağılara indiğini söylese de toplum bilminde daha çok aşağıdan semaya çıktığı düşüncesi hâkim görünüyor.

Eski Türk inanç sistemi içerisinde tanrı algısı Bultman'ın ifade ettiği gibi ilerlememiş daha çok Freud görünmezler dünyasının anlamlandırılması ve doğada anlamlandıramadıkları olaylar etrafında kendilerini koruma isteği olarak karşımıza çıkmıştır. Bu noktada kimi araştırmacılar dini sistemin başına ilk olarak Gök Tanrıyı oturtsalar da kimi araştırmacılar bunun bir süreç olarak anaerkil dönemden başlayarak Gök Tanrıyı bulma süreci olarak değerlendirmişlerdir.

1.3. Tanrı Kelimesinin Etimolojisi

İnsanlar duygu, düşünce ve isteklerini anlatabilmek için dilde bulunan sözcükleri kullanır. Bu bağlamda her toplum ya da kabile kendi yaratıcısı için bir sözcük kullanmıştır.

“Tanrı” kelimesinin etimolojik tarihi, yazılı metinlerden elde edilen bilgilere dayanarak Tenri- Tānri-Tañrı- Tigri- Tēneri-Tēñir şeklinde görülmektedir. Bunun yanında “Bayat”, “İdi” şeklindeki kullanımları da bilinmektedir (Dallı, 2019, s. 14-19).

Tenri kelimesini Hatice Şirin, Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı yazıtlarında ilk anlamını, gökyüzü ikinci anlamını, tanrı ve üçüncü anlamını kağan /kan unvanının niteleyicisi olarak vermektedir. “Tenri teg tenri yaratmış Türk bilge

kagan” ifadesinde Bilge Kagan’ın küçük oğlu Tenri Kagan’ın unvan niteleyicisi olarak verilmiştir (Şirin, 2009, s. 532). Tenri kelimesinin özgün anlamı gökyüzü olarak bilinir. Eski Çağ kültürlerinde şimşek, gökgürültüsü, şimşek, fırtına gibi doğa olaylarının gökyüzünde olağanüsü bir varlığın kanıtı olarak düşünüldüğünden “gök” anlamlı kelimeler “tanrının meskeni” veya “tanrı” anlamlarını kazandığı düşünülmektedir.(Şirin, 2015, s. 26)

Clauson sözlüğünün tengri maddesinde, Tengri kelimesini gökyüzü olarak çevirir ve Hsiung’lara kadar çok eski metinlerde izlenebildiğini ifade eder. M.Ö. 3000 yıllarına kadar fiziksel gökyüzü anlamında yaşadığını belirtir. Fakat çok eski dini ilahilerde/söylemlerde elde edilen bilgilere göre “cennet ” anlamına geldiği ifade edilmektedir. Burada bir tür kişisel olmayan kişilik dışı tanrı gibi olduğu ibareleri çıkarılabilir. Manihaizm ve Budizm metinlerinde “Tanrı” normal bir kelime olarak ilah anlamlarında kullanılmıştı. İslamiyet’in kabul edildiği ilk yıllarda da bu şekilde kabul edildiği görülür. Bu kelime daha sonra Allah ve xuday kelimeleri ile yer değiştirmiştir. Bununla birlikte eski dönem metinlerinde sıklıkla Tengeri olarak kullanılmıştır. Türkçede dini metinlerde Tenri olarak kullanıldığı görülmüştür. Clauson; eski Oğuzlarda Tenri olarak telaffuz edildiği fakat bu değişimin ne zaman gerçekleştiği hakkında bilgi sahibi olmanın imkânsız olduğunu söyler. Bu konunun uzunca bir dönem tartışıldığını eklemektedir. Clauson, Tanrı kelimesinin yaygın kullanımı hakkında Göktürk metinlerinden örnekler vererek “üze kök tengri: asra yağz yer kılındukda” (yeryüzü ve gökyüzü yaratıldı) ifadesinden yararlanarak, açıkça fiziksel bir duyum olarak gökyüzü ifade edilmiş olsada gökyüzü, daha çok dinsel anlamda kullanılmıştır. Bu ifadelerinden “üze” kelimesinin altında yatan mana ile ilgili “kabile tanrısı” ibaresini kullanmış bu ibare bizi yukarıda tanrı kelimesinin üçüncü anlamı olan kağan unvan niteleyicisine götürmüştür. Irk Bitig’de “Tenri” kelimesi adil bir şekilde /eşit bir şekilde anlamlarında kullanılmıştır. Hem fiziksel olarak tenri: (şahin/doğan) “tengri: din kodi kopmış” (gökten yere indi) hem de dinsel duyumda “ala: atlı: ğ yol tengri: men” (Benekli alacalı bir ata binen yol tanrısıym) (Tekin, 2017, s. 27). Tanrı anlamları kullanılmıştır. İkinci olarak Uygur metinlerinde man tengri olarak kullanımı görülür. Yer Tenri yok erken öñre (dünya ve cennet henüz yaratılmadı). Tüm uygur metinlerinde neredeyse Tenri olarak geçtiğini ve yaygın olarak “ilk yaratılan/ilk bilinen” anlamlarına geldiğini söyler. Uygur metinlerinden örnekler verir. “On kat kök Tenrig” (on katmanlı/katlı mavi gökler/cennetler). “Tenri manı burxan tenri

yerineril bardukıta” (ilahi peygamber Mani cennet ülkesine/cennetine gittiğinden beri). Bu ifadelerin yanında pek çok yerde tanrı ilahi kutsal anlamlarını da kullanmışlardır. “Teñri kapıǵı açıldı” (cennetin kapısı açıldı). “Tenri elim” (kutsal bölgem/ilahi alanım). 11. yüzyılda Teñri: Allah azza we cella (şan/şeref/görkem /yücelik ve güç Ona aittir) dizeleri ile Tanrı kelimesinin anlamlarını yazılı kaynaklara dayandırarak açıkladığı görülmektedir (Clauson, 1972, s. 523-524).

İslam Ansiklopedisinin Harun Güngör tarafından yazılan “Tengri” maddesinde Doğu Hunları (M.Ö. III. yüzyıl) zamanından itibaren kullanıldığı bilinen tengri kelimesinin kökeniyle ilgili kesin bilgi olmadığı ifadeleri kullanılmaktadır. Türk diline dair etimolojik sözlüklerde sözcüğün daha önce ifade ettiğimiz gibi önceleri gökyüzünü, daha sonra tapınılan varlığı ifade etmek üzere tenri (tengri) , tanrı, bayat tenri, ugan tenri biçiminde kullanıldığı belirtilir. Ayrıca Tanrı kelimesinin “Gök Tanrı, gök” anlamında Sumerce dingir/ dingir’den geldiği ve tngır, tngır, tengri vb. şekillere dönüştüğü metinlerden hareket edilerek açıklanmıştır. İslam Ansiklopedisi’nde yer alan “Tengri” maddesine göre; bazı araştırmacılar, Çin yıllığı Shikı’da Hun İmparatoru Mete Han’la ilgili bir haberde yer alan t’ien/tiyan kelimesiyle tanrı arasında paralellikler kurmuştur. Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’te “tengri” kelimesinin “ulu tanrı” anlamına geldiğini söylemektedir. Türkler Müslüman olduktan sonra tanrı kelimesini kullanmaya devam etmişlerse de zamanla onun yerini Allah ve Hudâ kelimeleri almıştır. Huda kelimesinin İran toplumlarından etkilenecek kullanıldığı da düşünülmektedir. Türkler’de ay tengri, kün tengri, kün-ay tengri söyleyişleriyle idi, izi, ugan, çalap/çalabı, bayat ve günümüzde Orta Asya’da yaygın olan kuday kelimeleri de tanrı adlandırmaları olarak bulunmaktadır. Tanrı kelimesi ilk defa yazılı bir metin olarak Orhon yazıtlarında “üze kök tengri” şeklinde yer almıştır (Güngör, 2010, s. 571). Bazı araştırmacılar buradaki “kök/gök” kelimesinin tanrıyı ifade ettiğini söylemişse de Hikmet Tanyu, söz konusu kelimenin doğrudan doğruya tanrıyı belirtmeyip “büyük, yüce” anlamında onun sıfatlarından biri olduğunu, “üze” kelimesinin de aşkınlık bildirdiğini söyler (Tanyu, 1980, s. 15). Daha sonraki yıllarda tanrı için kullanılan “bengü” (ebedî) sıfatının ise Moğol istilâsından sonra ortaya çıkmış olduğu düşünülmektedir (Güngör, 2010, s. 571).

Kök tengri kelimesinin gök ve gökyüzü ile ilgili olduğu düşüncesi Türklerin evren tezahürü hakkında bazı bilgiler vermiştir. Özellikle “Üze kök tengri, aşağıda yağız yer” ifadelerinde Gök ve tengri kelimeleri kutsal gök olarak betimlenen ve sonsuz olarak nitelendirdiğimiz Gök Tanrısı ifade etmektedir. Bununla birlikte Türklerin hangi sözcüklerle gök, (sema) bilinen gökyüzü; hangi sözcüklerle kutsalın yaşadığı gök, ilahi olan anlatılmıştır tam olarak bilinmemektedir. Fakat gök ve tengri kelimeleri ile kurulan ifadeler incelendiğinde hangi noktada fiziksel gök ifade edilmiş, hangi noktada ilahi olan gökten bahsedilmiş bize bilgiler vermektedir.

“... Herhâlde kök kelimesi, yalnızca görünen ve bütün katlarıyla birlikte gökleri karşılarken, teñri kelimesiyle Türkler bu maddî gök yanında göğün tavanının ötesini de kasdetmiş olmalıdırlar. Abidelerde kâinatın yaratılışına işaret eden üze kök teñri asra yağız yer kılındukta”(KT D 1, BK D 2)“(Yaratıcı Güç tarafından) yukarıda gökler, aşağıda yer yaratıldığında” ibaresinde, kök teñri’yle Türkler teñri’nin yerle kesiştiği noktadan başlayarak ilahi olan ile fiziksel olanı sınırlamış olmalıdırlar” (Ağca, 2015, s. 203).

Eski Türklere ait yazılı kaynaklarda göğün ve yerin yalnızca bir tane “kılıcı, yaratıcısı” olduğu ifadelerine yer verilmiştir. Ancak bu yaratıcının adı açık bir şekilde ifade edilmemiştir. (Ögel, 1997, s. 11). “Üze kök tengri asra yağız yer kılındukta ikisinin arasında kişiöğlü yaratılmış” (Ergin, 2009, s. 8) ifadelerden gök ve yer yaratılmış ama kim tarafından ya da nasıl yaratılmış bununla ilgili bir açıklama yapılmamıştır. Bazı araştırmalara dayanarak 8-10. yüzyıllarda Türklerin maddeden yalıtılmış bir ilâh olarak düşünülen gök ve tengri arasında bağ kurduklarını ve bu bağ ile fiziksel bir ilah kavramına ulaştıkları sanılmaktadır. Bir başka görüşe göre ise tengri kavramı tamamen Çinlilerinki gibiydi. Buna göre Tao dininin kâinatın bütün ruhuna verdiği panteist anlam ve bir sayısının simgesi gök veya T’ai-chi (ilk tek birlik) olması ile açıklanabilir (Esin, 2001, s. 60-61). Köktük yazıtlarında “üze”, Orta Türkçe döneminde “idiz”, ve daha sonra “ulug” kelimeleri gök ve tanrı için kullanılmıştır (Barutçu ve Özönder, 2005, s. 89). Tengri kelimesinin geçtiği yazılı metinler ve bu metinlerde hangi anlamları ifade ettikleri şu şekilde görülmektedir.

Orhun Türkçesinde;

“üçün igidmiş kağanın sabın almatın yer sayu bardıg kop anda alkıntıg arıltıg anda kalmışı yer sayu kop toru ölü yoryur ertig teñri yarlıkadukın üçün özüm kutum bar üçün kagan olurtum” (Ergin, 2009, s. 6) şeklinde görülmüştür.

Uygur Türkçesinde;

“Ögüküm yer tǎŋri törümištä...” (İKPÖ V-8).

Karahanlı Türkçesinde;

“қадағұм сақынғымдын Теңрике, билір мен Таңрыдын” (RKT 30/7a=12/86).
 “Yakub, “Ben tasa ve üzüntümü ancak Allah’a arz ederim. Ben, Allah tarafından sizin bilmediğiniz şeyleri bilirim” dedi” (Diyanet, 2011: KKM 12/86).Metinlerinde Tengri kelimesi kullanılmıştır (akt. Dalı,2019, s. 14).

Kaşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti’t-Türk’te tengri maddesini şu şekilde açıklar:

Allah; azza ve celle (aziz ve celil olan) muhterem ve ulu ifadelerini kullanır. Akabinde Tengri sözcüğünün geçtiği “tayın tapugsag, tengri sewinçsiz”: kâfirlerin din büyüğü Cenab-ı Hakk’a sığınmak ister, ama Allah (Onun büyüklüğü artsm) bu ibadetten hoşnut olmaz. Ayrıca Kâfirler –Allah’ın gazabı üzerlerine olsun-göge tengri derler; aynı zamanda azametli gördükleri her şeyi, örneğin bir dağı ya da bir ağacı da tengri olarak adlandırır ve önünde secde ederler. Bunlar bilge bir adama da tengriken derler, ifadelerini kullanmıştır (Erdi ve Yurteser, 2005, s. 551). Bu ifadeler yukarıda zikrettiğimiz tengrinin anlamlarını çok açık bir şekilde yansıtmaktadır.

Moğol ve Kalmukların dilinde “tengri” Buryatlarda “Tengeri” Volga Tatarlarında “Tengere”, Beltirlerde “Tingir” Yakutlarda “Tangara” şeklinde görülmektedir. Ayrıca Altay-Tatar Türklerinde büyük, ulu, zengin anlamına gelen “Bay Ülgen” kelimesi kullanılmıştır (Harva, 2015, s. 112).

Eski Türklerin inanç sisteminde de Gök ve Tengri bir arada kullanılmıştır. Türkler “gök” kelimesi ile “tengri” yi ilişkilendirmişlerdir. Sümer dilinde “dingir” kelimesi ile Türk-Moğol geleneğindeki tengri kelimesi ilişkilendirilmiştir (Eliade, 2018, s. 90). Sümerce “yaşamak” anlamına gelen “tin” ve Türkçe “ruh” anlamına gelen “tin” kelimelerinin birbiri ile doğrudan ilgili olduğu düşünülmektedir (Aydın 2013, s. 696). Jean-Paul Roux’un, “tin” sözcüğünün karşılığını doğrudan “ruh” olarak verdiği bilinmektedir (2002, s. 131). Kaşgarlı da kelimeyi “tın” şeklinde yine “ruh” (nefs) anlamında vermektedir. “anıg tini kesildi: Onun nefsi ve ruhu yitti” (Erdi ve Yurteser, 2005, s. 563). Çin dilinde “tian” ve Japon dilinde “ten” de birbiri ile ilişkisi göz önünde bulundurularak değerlendirildiğinde sözcükler arasındaki ilgi görülebilir.

Göktürk Kitabeleri Kül Tiğin Abidesinin güney yüzünde “Tengri teg tengride bolmış Türk Bilge Kagan” Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı olarak çevrilen tanrı sözcüğü gök ile ilişkilendirilmiştir. Yine Göktürk Kitabeleri Bilge Kağan Abidesi doğu yüzünde;”Tengri teg Tengri yaratmış Türk Bilge Kağan “Tanrı gibi Tanrı yaratmış Türk Bilge Kağanı (Ergin, 2009, s. 2-34) şeklinde çevrilmiştir. Gök kelimesinin hakan unvanı olarak anlamlandırılmasının yanında hükümdara kutsallık atfedilmesi için de gök kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Türklerin gök kelimesi ile tanrı kelimesini ilişkilendirmesi gökyüzünün sınırsız olması, ulaşılamayan olarak ifade edildiği görülmektedir. Türklerde olduğu gibi birçok toplumda da tanrı ile iletişime geçmek için gökyüzüne yönelme eylemi görülmektedir. Tanrının gökyüzünde olduğu inanç tanrı ve gök kelimesinin bir arada kullanılmasına yol açmıştır.

Osman Karatay, Arapçada “yönetim” anlamına gelen “mülk” ve “yönetici” anlamına gelen “melik” sözcüklerinden yola çıkarak Türklerdeki “idi / ede”, “edgü”; İngilizce olup Germen köklere dayanan “god” (Tanrı) , “good” (iyi) , “goods” (mal, meta) sözcükleri arasında anlam ilişkisini incelemektedir. Böylece yaratıcının aynı zamanda “iyi”, “mal, zenginlik veren”, “sâhip olan”, “yöneten” yönlerini ortaya çıkarmaktadır (Karatay, 2017, s. 622). Eski Türklerde tanrı tarafından hükümdara verilen “kut” Göktürk kitabelerinde yer alan sosyal devlet anlayışı tanrının mal, zenginlik, güç, iyilik gibi kavramları taşıdığının ve hükümdara kut yoluyla verdiğinin göstergesidir.

Tanrı sözcüğünün bu derece farklı adlandırılmalar ve algılar oluşturması Ferhat Karabulut ve Yusufhan Güzelsoy tarafından örtmece olabilirliği konusuna değinilmiştir;

“Tengri sözcüğüyle ilgili olarak ortaya çıkan bu karmaşanın temel nedeninin örtmece kavramının hesaba katılmayışı olabileceği görüşündeyiz. Yazıtlarda açıkça tengri sözcüğünün farklı şekillerde kullanıldığı görülmektedir. Alıntılanan cümlelerden hem göğe hem de yaratıcıya rastlanmaktadır. İster “göğün oğlu”, ister “gökten olma” şeklinde anlaşılın, burada bir örtmece yapıldığı açıktır. Bu durumda da Türklerin yaratıcının adını saygısızlık yapmamak için anmadığı, ulaşılmaz, sonsuz gördüğü gökyüzü için kullandığı sözcüğü, adlarını bildiğimiz Ülgen, Kayra vb. isimler yerine kullanmış olabilir. Yazıtlardaki cümleler, yaratıcı yerine gökyüzü anlamında kullanıldığı yerleri anlamaya da müsaittir. Yazıtlara göre kişiöğlü gibi üstteki mavi gök de yaratılmıştır.” (Karabulut ve Güzelsoy, 2020, s. 71-91).

Tengri kelimesi eski Türkçede tegre > tegri kelimesinden türediğini düşünen Tekin (1993, s. 11) değirmen sözcüğünün de bu kökten geldiğini söyler. Çevirmek

kuşatmak döndürmek anlamlarını içeren bu kökler gök ile bağlantılı olduğu düşünülen tengri kelimesinin bütün evreni sarıp kuşattığı anlamına yoğunlaştığımızda bu adın kültle bağlantılı olduğunu düşündürmektedir. Tanrı sözcüğünün fonetik çeşitleri ele alındığında iki şekilde gruplandırılabilir (Bayat, 2017, s. 255).

1) Ri’li varyant tanrı ve onun çeşitleri; eski Türkçede Tenri, Altay Türkçesinde Teneri, Tofalarcada Deri, Lobalarda Tenyi, Tatar Türkçesinde Tenre, (Tere) , Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde Tanrı

2) İr’li varyant olan Tenir ve onun çeşitleri; Sarı Uyğurcada Tener, Hakascada Tıgir, Tuvacada Der, Karakalpakçada Tenir şeklinde kullanılmıştır (Bayat, 2017, s. 256). Buradan hareketle Bayat; “tenri” kelimesi ve Sümerce “dingir” kelimesinin etimolojik olarak benzediğini söylemektedir. Kazak Türklerinin efsanelerine göre gece ve gündüzü yöneten iki güç olan tan (gündüz ışığı) ve inir (akşam ışığı) insanların rahatlığını sağlamak için çabalarlar. Bunların yerlerini değiştirmesi karanlığın gelmesi, güneşin düşmesi anlamına gelir. İnanca göre bu yer değiştirme esnasında insanların uyumamaları gerekir. Bu sürede uyuyanlar için evin bereketinin kaçtığı düşünülür. Bu iki varlık halk arasında hep bir arada düşünülmüş ve etimolojik olarak tan –inir yani tenir/tengir şeklini almıştır (Jubanov, 1990, s. 316). Çince Tanrı sözcüğü Tıyan-li şeklinde de görülmektedir bu kelimenin yanında Tıyan-er şeklinde kullanımları da mevcuttur (Bayat, 2017, s. 256-257). Bu kelime tiyen (gök) ve er (yer) kelimelerinin birleşimi ile oluşmuştur. Tanrı kelimesinin bu iki sözcüğün birleşmesi ile oluştuğu düşünülmektedir (Guliyev, 2011, s. 96).

Tanrı sözcüğünün etimolojisi incelendiğinde ilkel toplumların gök ile yaratıcı arasında bir ilişki kurmaya çalıştıkları görülmektedir. Eski Türkler ve onlarla etkileşime geçtikleri düşünülen milletlerin inanç yapısında tanrı ve gök ilişkilendirilmiş bu ilişki kimi zaman fiziksel olarak adlandırılırken kimi zaman yaratıcı ile bağ kurularak kutsal olarak düşünülmüştür.

1.4. Gök-Tanrı İlişkisi

Gök, bütün dinlerde önemli bir yere sahiptir. O, sadece tabî bir nesne, tabiatın bir yüzü olarak görülemez. Göğün gizemi, enginliği, derinliği, yüceliği ve yüksekliği en basit düşüncelerde bile zengin çağrışımlara, simgesel algılayışlara neden olur.

Adeta ondan bir vahiy, olağanüstü yansılar gelir. Doğrudan doğruya görünebilen bir aşkı, bir gücü, kutsallığı açığa çıkarır. Kendini gerçek bir şekilde sunar.

İlkel insanın günlük hayatında ona birtakım olağanüstülükler, tanrısallıklar atfedilir. Gök, kimi zaman “Tanrı”, kimi zaman “Baba”, kimi zaman da “Efsanevî Ata”nın mekânı olur. Dünyanın her yerinde ona yaygın bir şekilde “gökte bulunan Babamız” diye dua edilir. Afrika Ewe kabilesinin duası, nerede, hangi zamanda yaşarsa yaşasın bütün insanların ortak tanıklığına vurgu yapar: “Nerede gök varsa, Tanrı da vardır.” (Eliade, 2018, s. 63-64). Dünyanın neredeyse tamamında tanrıya verilen isimlere bakıldığında hepsinde gök ile ilişkili olduğu görülür. Araştırmalara göre Gök Tanrı düşüncesi neolitik çağda ortaya çıkmıştır. Bu düşünceler zamanla değişikliğe uğrasalar da tamamen ilkel ve belirsiz kalmadığı da belirtilmiştir. İlkel dinlerin belirgin oluşlarında evrensel dinlerin etkisinin olduğu düşünülmektedir. Ancak bu etkiler hiçbir zaman Göksel Tanrıların orijinal yapısında değişikliğe yol açmamıştır (Güngör, 1998, s. 23). Hindistan’da Tanrı adı “Deva” gök manasına gelir. İran’da “Dev” sözcüğü de tanrı isimlerindendir. Yunanlılarda bu kelime “Zeus” şekline dönüşmüş ve yine gökle alakalı olduğu düşünülür. Avrupa’nın neredeyse bütün ırklarında bu kelime gök, güneş ve ışıkla alakalıdır. Eski Almancada “Zev, ” Fransızca ve İtalyancada “Dev, ” İspanyol ve Portekizcede “Deyus, ” olarak değişik biçimlerde söylenir. Eski Türklerde “Gök” ve Çin’de “Tien” gökle, Japon Şintoizminde “Mikado” güneşle ilgilidir. Sümer’de Dingir, Akad’da Ella “parlak, parıldayan”, Babil’de Anu “gök”, Hint’te Dyaus “gök, gündüz”, Div “ışık, parlak” demektir (Eliade, 2018, s. 90-97).

“Dev” sözcüğünün Farsça div şeklinde, Sanskritçe “deva”, Latince “theos” ve Yunanca “Zeus” kelimelerinin kökleri ile eş kökenli olduğu bilinmektedir. Hatice Şirin Fransızca dieu, İspanyolca dios, Portekizce deus, İtalyanca dio sözcüklerinin de aynı kökten geldiğini ve bu ortaklığın sebebini Hint-Avrupa dil ailesinden gelmelerine bağlamaktadır. Bununla birlikte diva kelimesi İtalyancadan yayılmış ve dünya dillerinde “prima donna” etkisi olarak kullanılmıştır. Bu kelime İtalyanca tanrıça anlamına gelmektedir. Daha sonra farklı anlamlarda kullanılsa da Sanskritçe kökenli diva kelimesi Hinduizm’de dişil bir tanrıça olarak görülmüştür. Tanrıça adının, İngilizcede tanrısal anlamına gelen divine sözcüğüne kadar izlendiği bilinmektedir. Bu sözcüklerin temel anlamlarına bakıldığında hepsinin gökyüzü olduğu bilinmektedir.

Zira tanrı sözcüğünün Gök olarak düşünüldüğü bilinmekte ve eski Türklere ait yazıtlarda Gök Tengri ifadelerinin birlikte görüldüğü gök ve tanrı ilişkisinin birbirinden ayrılmadığı görülmektedir. Gök ve Tanrı ilişkisinin diğer dillerde de karşılık bulduğu ve gök anlamlı sözcüklerin tanrı anlamını kazandığı düşünülmektedir (Şirin, 2019, s. 172).

Eski Türkler göğü kutsal saymış Göktürk Kitabelerinde gök ile yer ve insanoğlunun yaratıldığı ibarelerinde, başlangıçta gök ve yer insanoğlu yaratılmış fakat kimin yarattığı hakkında pek bir şey söylenmemiştir (Ögel, 2020b, s. 177). Yazıtlarda “üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumın Kağan, İstemi Kağan oturmuş.” (Ergin, 2009, s. 8). Bu ibarelerde eski Türkler kozmogonisine gök yer ve kişiöğlü üzerine atalarını oturtmuştur. Bu bilgilerin ışığında gök yer kişiöğlü ve atalar költünün Türk mitolojik sistemini oluşturmuş olduğı görülmektedir. Oğuz Destanında Oğuz’un çocukları Gün-Han, Yıldız-Han ve Ay-Han gökten inen kadından doğmuşlardır (Sakaoğlu ve Duymaz, 2008, s. 221). Göksel olarak gökyüzü yaratılmış Oğuz Kağan, gökten gelen ile gökyüzüne ait olanı yıldız ve ayı Gün- Kün (gündüz) olarak değerlendirirsek güneşi bir araya getirerek göğün elementlerini oluşturmuştur. Şaman törenlerinde şamanın göğe ulaşması 9. Katta ya da göğün katları olarak değerlendirilen katlarda Ülgen ile görüşmesi tanrının ya da kutsalın gök ile bağlantısını ortaya koyduğu bilinmektedir. Özellikle Kaşgarlı Mahmud’un Dîvânü Lugât’it Türk adlı eserinde bahsettiğı büyük bir dağ büyük bir ağaç gibi gözlerine büyük görünen her şeye tanrı derdi ibarelerinden anlaşıldığı gibi, gök ile bağlantıya geçebilecek varlıkları kutsal saymışlardır (Ögel, 2020b, s. 178-179).

Gök ile Tanrı ilişkilendirildiğinden göğe uzanan, gökyüzünde var olan varlıklara kutsallık atfedildiğı bilinmektedir. Orhun Kitabelerinde geçen “Tengri Teg Tengri’de bolmuş Türk Bilge Kağan bu ödke olurtum” (Ergin, 2009, s. 2) Kül Tiğın Abidesinin güney yüzünden çevrilen “Tanrı gibi Gökten olmuş” ifadesi Tanrının benzerinin olmadığı ve göğe benzer gök gibi sonsuz olduğı, kendinden başka bir şeye benzemeyen olarak yorumlanmaktadır (Ögel, 2020a, s. 181). Bilge Seyidov, tanrı kelimesinin kökünü eski Türk yazıtlarında güneşin doğduğu yer anlamına gelen tan (g) kelimesi ile ilişkilendirmiştir. Bu sebeple tanrı kelimesinin güneşle ve gök ile ilişkili olduğı düşünülmüştür. Eski Türklerin Tanrı’ya ulaşmak için göğü bir araç

olarak düşündüğü ve gök ile bağlantılı olan varlıkları tanrı tasavvuru olarak düşündüğü bilinmektedir (Kabak ve Köksel, 2021, s. 31-32). Tengri eylemlerinde tam anlamıyla özerk olabileceği gibi çoğu zaman başka tanrılarla birlikte hareket ettiği de düşünülmüştür. Bu beraberliğin önce yalnız olarak gözlemledikten sonra, ikili, üçlü veya daha fazla bir tanrı dizisi arasında tespit edildiği düşünülmüştür. Fakat bu tanrı dizisi olarak adlandırılan ifade, ne tek tanrılığı ne de göğün üstünlüğünü unutturmamıştır. Gök'e başka güçlerin ilave edilmesi, zaten mevcutta var olanın, yani Gök'ün temeldeki birliği üzerinde ısrar etmekle eş anlamdadır. Bu varlıkları ikincil güç olarak adlandırırken bunların hepsinin tanrıya bağlandığı düşünülmüştür (Roux, 1994, s. 102).

Eski Türklerin göğe ait olan neredeyse her şeyi kutsadığı görülür. Çinliler Tien adı ile gök ve tanrı için aynı adı kullanırken 12. yüzyıla kadar Moğollar da gök ve tanrı için “Tengeri” kelimesini kullanıyorlardı. Sonsuzluk simgesi olarak ifade edildiği gök kelimesi Güney Sibirya Türkleri tarafından söylenen efsanelerde “dünya topraklarının bittiği yerde, sonsuz bir mavi deniz” olduğu düşünülmüştür. Bu denizin adına “Kök-Tengiz” adı verilirdi (Ögel, 1997b, s. 17). Eski Türklerle öncülük eden kurdun renginin gök renkli olması göğe verilen kutsallığın ve yüceliğin belirtisi olarak bilinmektedir. (Çelik, 2020, s. 29) Boston destanında çocuğu olmayan Buuba Han'ı çok seven halkı ellerini göğe doğru kaldırıp gökyüzüne bakarak çocuk ister.

*“Çogulgan eli burkurap
Asmandı karap çurkurap
Bala bergin Kuday dep
Alakan cayıp batalap”*

*Toplanan halkı ağlayarak
Gökyüzüne bakıp yüksek sesle
Çocuk ver Hüda diye
Avuç açıp dua ederek*

(Akmataliyev ve Kadirmanbetova, 2009, s. 24).

Gök-Tanrı arasındaki ilişki halkın gökyüzüne bakarak yakarması kadar basit bir olgu değildir. Halkın gök ile tanrı arasında bir ilişki kurduğu ve istenilen iyi dileklerin göğe karşı el açarak istendiği belirtilmiştir. Kötülükleri ve olumsuzlukları ise yer altına ait unsurlarla yapmışlardır. Gök; iyiliğin, temizliğin saflığın sembolü olarak görülmüştür.

Yüksek olmak, en yüksek olmak, göklerde olmak ifadeleri ilahi dinler ve ilkel dinler içerisinde en çok kullanılan ve yaratıcıyı nitelendiren kelimeler bütünlüğü içinde yer almaktadır. “Yüce” ifadesi en yüksekte olmak kutsal ve kudretli olmak ile eş değer niteliktedir. Nitekim tanrı adlarının çoğunluğunda da bu kavramlarla bağlantılı etimolojilerini görmekteyiz. Tanrı ve gök, tarihin bir döneminde iç içe

geçmiş ve birbiri yerine kullanılmaya başlanmıştır. Bu ayrım tam anlamıyla yapılamasa da bilinen bir gerçek vardır gök tanrılarının en başından bu yana yüce tanrılar olduklarıdır (Eliade, 2018, s. 66-67).

Bu ifadeler bize gösteriyor ki eski Türk inanç sistemi içerisinde tanrı, gök kelimesinin yüceliği ve sonsuzluğu ile ilişkilendirilmiştir. Gök somut anlamında bakıldığında gizemli olduğu kadar yücelik ve sonsuzluk da belirtmektedir. Bu noktadan bakıldığında onlara kutsal gelen her türlü olay ve olgu gökten gelmiştir. Nitekim Yaratılış destanlarında ve Oğuz Kağan destanında bu ifadeleri açıkça görmekteyiz. Oğuz Kağan destanı içerisinde ele alınan kozmogoni gök ile bağlantı kurulan bir Hakan olarak karşımıza çıkmıştır. Öte yandan bu hakanın devletini oluşturabilmesi için gök ve yerden gelen bir kadın ile hayatını birleştirmesi bize Göktürk kitabelerinde ifade edilen “üze gök tengri ve aşağıda yağz yer” ibarelerinde olduğu gibi Türk kozmogonisini gök ile yerin birleşimi ile sağladığını göstermektedir.

II. BÖLÜM

BULGULAR VE TARTIŞMALAR

2.1. Türklerde Tanrı Algısı

İnsanoğlu var olduğu günden bu yana kendine bir koruyucu ve yaratıcı aramıştır. İnsanoğlunun kutsallık olarak değerlendirdiği inanmalar, yaratıcı ve evreni yaratan varlık hakkında düşünceleri, mit adını verdiğimiz metinleri doğurmuştur. Bu metinler neticesinde ilkel toplumlardan bu yana insanın tanrıyı algılayış şekli incelenmiştir.

Başlangıçta sadece korkulan ya da koruyucu seçilirken daha sonraları soyut düşünceler etrafında tanrı algısı oluştuğu düşünülmektedir. Tanrı algısı eski Türklerde M.Ö. ki yıllarda Çin yıllıklarında karşımıza çıkmaktadır (Günay ve Güngör, 2019, s. 48). Eski Türk tanrı anlayışında tanrının çocuklarından bahsetmek en azından Gök Tanrı inancı için söylenemez. Kafesoğlu, Gök Tanrı inancını anlatırken Türklerin tanrı algısı hakkında bilgiler vermiştir. Bu doğrultuda, tanrı tam iktidar sahibidir (Kafesoğlu, 1980, s. 56-57). Eşi benzeri olmayan ulu bir varlık olarak değerlendirilen tanrı İbni Fadlan'ın Seyahatnamesinde bahsettiği üzere, Türklerden biri başına kötü bir şey geldiğinde başını göğe kaldırır ve “Bir Tanrı” der (akt. İnan, 2020, s. 28) ifadeleri ile anlatıldığı bilinmektedir.

Kâşgârlı Mahmud “tengri” kelimesini şöyle izah ediyor: “Tengri” Allahu azze ve celle... kâfirler göğe “tengri” derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye tengri derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yüğünürler (secde ederler). Yine bunlar bilgin kimseye “tengri-Jcen” derler (İnan, 2020, s. 29). Kelimenin manasının yanında eski Türklerin Kaşgarlıya göre göğün kendini tanrı olarak algıladıkları görülmektedir. Bu ifadelerde Türk kozmogonisi içinde yüksek ve ulu kelimeleri ile nitelendirdiğimiz Gök Tengri ve gök ile ilişkisi olan atalar ve yer su kültlerinden bahsettiği düşünülmektedir.

Hun Türklerinin; Tanrı'ya, Yer-Su iyelerine, Yağz Yer iyelerine, Kök Tanrı (mavi gök) iyelerine ve ata arvaklarına kurban kestiklerini Çin kaynaklarından bilmekteyiz (Eberhard, 1996, s. 65-80). Ayrıca 740'lı yıllarda yazıldığı söylenen Bömbögör yazıtında eski Türklerin Gök Tanrısı ve Yer Tanrısı olarak düşünülen yukarıda Gök Tanrı aşağıda Yağz yir olarak Göktürk kitabelerinde geçen Türk kozmogonisi olarak değerlendirdiğimiz kişioglunun yaratılışı öyküsü olduğu aşağıdaki ifadelerden anlaşılmaktadır.

“Yukarıda göğe (Gök Tanrı'ya), aşağıda toprağa (Yer Tanrısı'na) tapınmışlığım var idi; sapmışlığım yok (idi). Basmlı (tebası içinde Basmlı olan) halk.” (Bömbögör Yazıtı) (Şirin, 2010, s. 64). Bu ifadeler eski Türklerin gök ve yeri kutsal saydıklarını ve inanç sistemlerini bu şekilde oluşturduklarını düşündürmektedir.

Çoruhlu'ya göre; Türk mitolojisinde pek çok tanrı vardır. Bu konuda araştırmacıların farklı görüşleri varken Türk kavimlerine göre değişmekte birbirleri ile çelişen ifadeler söz konusu olmaktadır (2006, s. 16). Bu konunun din tarihçileri için tektanrıcılıktan çoktanrıcılığa geçiş süreci mi veya çok tanrıcılıktan tek tanrıcılığa geçiş süreci mi görüşlerinin etrafında şekillendiği bilinmektedir. Eski Türklerin tanrı kelimesini ilk kez M.Ö. 2. yüzyılda Hunlar tarafından söylediği bilinmektedir.

İlk dini terim Gök Tanrının “tengri” şeklindeki adını, Altaylarda bilinen en eski kelime olarak bize Hiung-nular aktarmaktadır (Roux, 1994, s. 12). Bu tarihlerden önce de kutsal vardı. Fakat elde bulunan kaynaklara göre M.Ö. 2. yüzyılın işaret edildiği bilinmektedir. Elimizde herhangi bir yazılı belge olmasa da Güngör'e göre eski Türklerde tanrı inancı çok daha öncelere dayanan bir varlığın izlerinden söz eder. Bu düşüncesini Sümerlerin "Parlak" tanrısı ve "Dingir" ile Gök Tanrının arasındaki ilişkiye bağlar (Günay ve Güngör, 2019, s. 49). Türklerin yüce bir tanrıya inanmaları ve başlarda onu sadece "Gök" te düşünmeleri bunun bir cisim değil de panteon oluşturmada en üst noktaya koyulan baş tanrı olarak değerlendirildiği düşünülmektedir. Bu ifade Orhun Yazıtlarında “üze kök tengri” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Elbette Göktürk Kitabelerinden önce de tengri kelimesi kullanılıyordu, eski Türklerin maddi olarak gök kelimesi ile manevi olarak gök kelimesini ayırt ederek kullandıkları bilinmektedir. Tanyu, Kök kelimesinin gök manasında değil yüce tanrı manasında kullanılmış olacağını düşünmektedir (Tanyu, 1980, s. 15).

Türk mitolojik sistemi içerisinde tanrı kelimesi, Orhun kitabelerinde veya diğer yazılı metinlerde her zaman tekil bir biçimde kullanılmıştır (Bayat, 2017, s. 217). Bununla birlikte Kağan'ın Tanrı'nın gözetiminde tahta çıktığı devletin ya da hükümdarın yükseliş veya çöküşü halkın ferahı veya başlarına gelen kötülükler hep tanrının iradesiyle onlara verilen ödül veya ceza olarak düşünülmüştür. Tanrı kağanlara hâkimiyet yetkisi verir. Kağanlara yardım ederek devlet ve askeri sorunları çözer. Türklerde siyasi öğreti tanrısal gücün monarşisi olarak düşünülmüştür. (Lvova, 2013c, s. 79)

Eski Türklerin tanrı anlayışında bir panteon oluşturulmaya çalışılsa da başarılı olunamamıştır. Yıldırım, ulu atalarımızın, dört kitap ile bilinen ve tanınan semavi dinlerin öncesinde, muhtemelen M.Ö. 1. yy. içerisinde de tek tanrılı bir inanç sistemi içerisinde yaşadığını düşünmektedir (Yıldırım, 2016, s.179). Güney Sibirya Türklerinin geleneksel toplum yapılarında tanrılar panteonunu sosyal bir yapıya benzetmekle birlikte başlarında Erlik ve Ülgen'in bulunduğu bilinmektedir. Onların yeryüzünde bulunan insanları birlikte mahkemeye çektikleri ve insanlarla ilgili kararlar verdiklerini bu kararların ise dünyanın sınırında verildiği düşünülmüştür (Lvova, 2013b, s. 154). Tanrının çocukları kardeşleri gibi kavramlar eski Türkler arasında kullanılmamış bu durum iyeler, yardımcı ruhlar olarak değerlendirilmiştir. İyeler, tanrıya yardımcı kuvvetler olarak tanımlanabilir. Eliade'nin araştırmalarında Türk tanrı anlayışında "kutsal evlilik" yaşanmamıştır. Tanrıçalar Türk tanrı sistemi olarak değerlendirebileceğimiz bir yapıda yer almaz. Bununla birlikte Roux'a göre tek tanrı anlayışı ile bir bakıma çok tanrıcılığın birlikte görüldüğü düşünülmektedir. J.Paul Roux Türklerin ve Moğolların Eski Dini eserinde şu şekilde ifade etmiştir.

"öd tengri deyiminin içinde olduğu cümle (M .I, N., satır 10) , ilk önce: 'Gök zamana hâkimdir' şeklinde çevrilmiştir, (A.24, sf.113). Gerçekte, Gabain tarafından ortaya konduğu üzere bir 'zaman tanrısı' söz konusudur (Q.50). Bu kavrama Kaşgarî'de ve Kutadgu Bilig'üp ata binen ve de Ay ile aynı zamanda hareket eden, kişileşmiş zaman şeklinde Ödlek ismi ile tekrar rastlanmaktadır. Dolayısıyla. Yukarıdaki yorumu düzelterek şu şekilde çevirmek gerekir: 'Zaman Tanrısı emreder, bütün insanoğulları fânî doğar'; nitekim Kaşgarî, bu cümleyi hemen hemen aynı şekilde ve aşağıdaki gibi ele almaktadır: 'Zaman {Öd} insan farkında olmadan geçmektedir, insanlar sonsuza kadar yaşamazlar' (B.IO, 1, sf.44). Elimizdeki çok sayıdaki kanıtlara dayanarak diyebiliriz ki, Allah doğrudan insanın kaderine hükmetmektedir. 'Yıldırım tanrısı' gibi zaman tanrısı hem özerktir ve hem de Tengri'nin bir parçasıdır." (Roux, 2002, s. 128).

Roux ifadelerine devam ederken Tanrı'nın özerk ve bir tek varlık olduğunu, göğe başka güçlerin eklenmesini zaten var olan bir kutsalın yanına yardımcı kuvvetler veya başka tanrılar ile hareket etmesi olarak değerlendirmiştir (2002, s. 129). Bu

ifadelerde gök ve zaman tanrının nitelikleri olarak düşünülmüş ve zaman kader ile bütünleştirilmiştir. Nitekim Çince “tien-ming” ifadeleri ve Moğolca “dzjagan” ifadeleri “göğün emri” olarak aktarılmış ve gök ve kader arasındaki ilişkiyi anlatmak için kullanılmıştır.

Roux’un bu görüşünün aksine Harun Güngör Yol Tanrı, Öd Tanrı ya da Kaşgarlı’nın Türklerin büyük görünen her şeyi ilah sayması durumunu Gök Tanrı’nın deus otiosus şekline dönüşmesi ile anlatır. Bu durumu kutsallığı semadan aşağılara inerek yaygınlaşması ve çoğalması olarak değerlendirir. Bu noktadan bakıldığında, aslında ilk başlarda tek tanrı anlayışı vardı daha sonra çoktanrıcılık kavramı oluştu görüşü desteklenmektedir. Gök Tanrı ile başlayan mitolojik sistemin daha sonra tanrının tabiat unsurları ile bütünleşmesi ile tabiat kültlerini, yer su kültlerini oluşturduğu düşünülmektedir. Günay ve Güngör, Gök Tanrının farklı Türk kabileleri içerisinde farklı isimler almasını bu nedene bağlar (2019, s. 59). Gök Tanrının bu şekilde deus otiosus şeklinde dönüşümü zaman içerisinde ona göğün farklı katlarının iskân edildiğini göstermektedir.

Balagansk bölgesindeki Buryatlar arasında üç yaratıcının insanı nasıl yarattığı ile ilgili anlatıda; üç yaratıcıdan bahsedilmesi ve her birinin insana ruh vermek için uykuya dalmaları kutsallığın dağılması ve birden fazla tanrıdan bahsedilmesi karşımıza çıkmaktadır (Harva, 2015, s. 92). Bununla birlikte bu durum Moğol etkisi ile kutsallığın dağılması ve iyi tanrılar kötü tanrılar olgusunun oluşmasını sağlamıştır (Günay ve Güngör, 2019, s. 59). Harva’nın Altay Panteonu adlı eserinde: “Bir Moğol efsanesinde iki yaratıcı Oçırvani ve Tsagan-Şukuti’nin ilk insanı beraberce topraktan yaratmış oldukları” bu anlatıda birden fazla tanrı tarafından yaratıldığı görülmüştür. Moğolların dünya yaratılırken ilk denizin sularının ve Karmukların ilk denizin yüzeyinde aynı sütun üzerinde oluşan kaymak benzeri bir tabaka oluştuğuna ve bu tabakanın üzerinde bitkiler hayvanlar insanlar ve tanrıların oluştuğuna inanılır. Burada tanrı tasavvur edilirken diğer varlıklar ile birlikte var olduğu düşünülmüştür. Bir Tunguz efsanesinde tanrı gökten bir ateş yollar, bu ateş “ilk deniz” in bir kısmını kurutup yeryüzünün oluşmasını sağlar. Daha sonra tanrı yeryüzünü isteyen şeytan ile bir münakaşaya girer ve şeytandan denizin ortasından bir çam ağacı çıkarmasını ister (Harva, 2015, s.70). Burada tanrının gücünün şeytanla kıyaslanması ve öfkesinin şeytanı alt etmesini anlatan bir anlatı ile karşılaşılır. Bu konu yaratılış anlatılarının

neredeyse hepsinde görülmektedir. Tanrı ulu, güçlü ve gerektiğinde öfkeli olarak tasavvur edilmiştir. Yaratılış anlatılarına bakıldığında Gökyüzü hep var yeryüzü ondan yaratılmıştır. Gök her zaman var olan tanrı ile bütünleştirilmiş ve sonsuzluk olduğu düşünülmüştür. Bununla birlikte yeryüzünü oluşturan maddenin “ilk deniz” in tabanından alınarak oluşturulduğu görüşü en yaygın inanış şekillerindendir. Tanrı yeryüzünde bulunan her şeyin hâkimidir. İnsanların kaderlerini belirler, yaşam sürelerini paylaşır. Yakutlarda anlatılan bir efsaneye göre şeytan Satan ve Tanrı Christi kardeşlerdir. Satan kötü Tanrı Christi iyi olarak anlatılmış Tanrı şeytan ile ayrı anılmış ve iyi olarak algılanmıştır (Harva, 2015, s. 72). Harva’nın Plana Carpini’den aktarımına göre; Tatarların görünen ve görünmeyen her şeyin yaratıcısı olarak düşündükleri ve iyiliklerin yedi dünya üzerindeki bağışlayıcısı, kötülüklerin ise cezalandırıcısı olarak düşündüklerini aktarmaktadır. Marco Polo’nun aktardığı Tatarlar ile ilgili kulübelerin duvarlarına tanrının adının yazılı olduğu bir levha astıklarını ve bu levhaya kutsal tütsüler yakıp ibadet edildiği aktarılmaktadır (Harva, 2015 s. 111).

Tanrı dişil ya da erkek olarak algılanmamış çoğul olarak düşünülmemiştir. Nitekim İbn Fadlan’ın aktarımına göre; Oğuzlardan biri bana sizin tanrınızın dişili var mı diye sordu hemen tövbe istiğfar ettim ve o da öyle yaptı yanıtını vermiştir (akt. Kafesoğlu, 1980, s.60). Kafesoğlu’nun Rubruguis den aktardığına göre: Uygur Budist tapınağında tanrıya inanıp inanmadıklarını sorar bir tanrıya inanırız yanıtını alır. Tanrının bir ruh mu yoksa cisim mi olduğunu sorduğunda bir ruh olduğu cevabını alır. Bunun üzerine insan biçimine girip girmediğini sorar ve Asla yanıtını alır (akt. Kafesoğlu, 1980, s. 60). Bu inanmaların Türklerde İslamiyet’i kabul etmeleri ile birlikte de devam ettiği görülmektedir. Tanrı kelimesi Dede Korkut Kitabında Müslüman Oğuzların dilinden kimi noktalarda Allah kimi noktalarda tanrı şeklinde ifade edilmiştir.

Yücelerden yücesin, yüce Tanrı!
Kimse bilmez necesin, görklü Tanrı!

Bu ifadelerin üzerine Beğil Oğlu Emren’in Destanı adlı metinde Şöklü Melik ile vuruşan Oğlanı tekfur küçümser ve “Oğlan, alındunısa Tangruna mı yalvarursın? Senün bir Tangrun varısa menüm iki puthanem var” der bunun üzerine Oğlan tekfura cevap olarak: “Ya asi melun! Sen putlarına yalvarurısan men âlemleri yokdan var eden Allahuma sığındum” (Ergin, 2018, s. 204-224) dedi. Görüldüğü üzere metinde tanrı

ve Allah adlandırması aynı parçada yan yana kullanılmıştır. Tanrı İslamiyet'in kabulü ile Allah olarak isimlendirilmiş ve yoktan var eden sıfatı eklenmiştir.

Eski Türklerde tanrı algısının tek ve bir olarak düşünüldüğü, ruhun varlığına inanıldığı fakat hiçbir şekilde cinsiyetleştirilmediği görülmüştür. Bununla birlikte eski Türklerin doğada kudretli görünen her varlığa (dağlar, ağaçlar vb.) tanrı dediklerini savunan görüşlerin olduğu bilinmektedir. G. Doerfer'e göre, Türkler büyük dağlara ve ağaçlara "Tanrı" diyorlardı. Bu görüş Kaşgarlı'nın yukarıda zikrettiğimiz ifadeleri ile benzerlik göstermektedir. Eski Türklerin tanrı kavramını Çinlilerin tanrı algısı ile benzer şekilde görenleri de görmekteyiz. Fakat Tao dininin kâinattaki bütün varlığa verdiği panteist anlam, tek tanrıcılıkla açıklanamazdı. Doğadaki her varlık, tanrı yarattığı için onun bir parçasıydı, doğal olarak her varlık da tanrı'ydı (Esin, 2001, s. 61-62). Bu durum bizi gökyüzünden aşağılara inen bir Gök Tanrı inancı mı yoksa yeryüzünden göklere ulaşmamızı sağlayan bir Gök Tanrı inancı mı söz konusu, bunu araştırmaya itmiştir.

2.1.1. Somut Olandan Soyut Olana Ulaşma

Dini inanç sistemi incelendiğinde birbiri arkasına gelen bağıntılar ve bağlar karşımıza çıkar. Bu doğrultuda tanrı kavramının oluşum serüveni değerlendirildiğinde en yabanıl, en ilkel inanç sistemlerine inilmesi gerekir. Tanrı varlığının o dönemdeki belirleyici niteliklerini açıklamamız gerekir. Aktuluma göre ; "bir törenden ötekine bir ritüel hep aynı biçimde tıpa tıp aktarılmamaktadır" (2013, s. 16). Türk kavimlerinin, boylarının tanrı algısı aynı olsa da ona ulaşma isteklerinde bir ayrılık görülmektedir. Altay bölgesi Türklerinde tanrı için verilen adlandırmaların farklılık gösterdiği bilinmektedir. Tanrının yardımcı ruhlarının anılması, kurban törenlerinde veya tanrıya yakarışlarda aynı ritüellerin yapılmadığı görülmektedir. J.P Roux proto Türk ve proto Moğol olarak nitelendirdiği ve tarihin bilinmeyen dönemlerinde Moğollar ve Türklerin iç içe yaşadıklarını düşünmektedir (Roux, 2002, s. 21-31). Bu düşüncesi onu Moğolların ve Türklerin eski dinlerini araştırırken ortak bulgulara götürmektedir. Bu bulgular yazılı döneme geç gecen eski Türk devletlerinin inanç sistemlerinde kesin olmayan kanıtlarla birlikte bir takım yargılara varmamızı sağlamıştır.

Kutsal bir uzamın açığa çıkışı sabit nokta elde etmeyi ve bu nokta ile dünyayı kurmayı kurulan bu dünyada yaşamayı gerektirir (Eliade, 2019, s. 22). Kutsal olana,

değer yüklenmiş ve başlangıçta sadece insanların somut düşünce sisteminden harekete geçtiklerinden somut olarak düşündükleri kanısındayız. Söz konusu sabit nokta yaratılış mitlerinde götürülmektedir. Mitlerin tanımı yapılırken yaratılış terimine başvurulur. Çobanoğlu bir gerçeklik nasıl yorumlanırsa yorumlansın en nihayetinde bir oluşum serüveninden, meydana gelmeden bahsederiz demektedir. Bu doğrultuda yaratılış mitleri evrenin nasıl var olduğu ve tanrı hakkında bu toplulukların nasıl bir algıya sahip olduğunu göstermektedir, ifadelerini kullanmaktadır. İnsanlık tarihinin, sosyal ve kültürel anlamdaki başlangıcında mitlerin ortaya çıkış zamanındaki psiko kültürel ve hatta biyolojik bir gereklilik olduğu “mitlerin ifade ettikleri simgeler aracılığıyla içinde yaratıldıkları kültürün ideolojisini oluşturan ilkel din ve bilimi ifade eder. Her kültürün içinde bulunduğu dünya tasavvuru ya da ölümden önce veya sonra olarak ayırdığımız yaşam serüveninde mitler ortaya çıkmış ve bu durum yaratılış mitleri ile karşımıza çıkan tanrı algısı tasavvurunu ortaya çıkarmıştır (Çobanoğlu, 2001, s. 6-8). Yazılı dönem kaynaklarına bakıldığında 8.yy. öncesi hakkında bilgi veren Çin yıllıkları ve yabancı araştırmacıların kaynaklık ettiği bilinmektedir. Ayrıca yaratılış metinlerinde de tanrı algısı hakkında bilgiler edinilmiştir. Tanrı soyut bir varlığı ifade ederken ona ulaşmak için somut olan gerçeklikten yola çıkılmış ve kültürün etkisi ile tanrıyı algılayış şekilleri oluşmuştur.

İnsanlık tarihinin eski devirlerinden beri insan toplulukları yüce saydıkları veya korunma ihtiyacı duydukları varlıkları inançları etrafında şekillendirmişlerdir. Türkler bu varlıkları; atalar, ölümler, ruhlar, kutsal olarak nitelendirdikleri hayvanlar; dağ su, güneş, ay, yıldız, tabiat unsurları olarak kutsal saydıkları varlıklar olarak düşünmüşlerdir (Çobanoğlu, 2001, s. 9). Bu durum çalışmamızı arkaik toplumların somut varlıklardan yola çıkarak tarih içerisinde yaşantılar sonucu soyut bir tanrıya ulaşma yoluna götürmüştür. Özellikle Gök Tanrıya ulaşma yolları olarak düşündüğümüz bu inanç yolu Çobanoğluna göre; “modern insanların kendisinin tarih tarafından oluşturulduğu kanısındaysa arkaik toplum insanı da mitsel olayın sonucu olarak görmektedir.” (2001, s. 13). Bu doğrultudan bakıldığında ilk dinsel inançlar ve tanrı algısı Durkheim’e göre şu şekilde açıklanmıştır.

“Yeni olsun, eski olsun, hiçbir dinsel dizge yoktur ki, onun içinde yan yana ve değişik biçimler altında adeta iki din bulunmasın: Bunlar birbirlerine sıkı sıkıya bağlı ve hatta birbirine geçmiş bir durumda bulunmakla birlikte, yine de birbirinden ayırırlar. Bunlardan biri rüzgârlar, seller, yıldızlar, gökyüzü, vb. büyük göksel güçler ya da yeryüzündeki bitkiler, hayvanlar, kayalar, vb. her türden nesneler gibi doğa olgularına yöneliktir; bu nedenle ona doğacılık (natürizm) adı verilmektedir. Öteki ise tinsel

varlıklar, periler, ruhlar, cinler, şeytanlar, asıl tanrılar türünden canlı ve insan gibi bilinçli olan, ama kendilerinde bulunduğu varsayılan güçlerin niteliği ve özellikle de duyulara aynı biçimde etkide bulunmamaları, olağan durumlarda insanlarca gözle görülmemeleri bakımlarından insandan farklı olan öğelerle ilgilidir. Bu ruhlar dinine de canlılık (animizm) denilmektedir.” (2018, s.81-82).

Eski Türklerin dini inanç sistemi ele alınırken yazılı kaynakların dışında önemli bir sözlü kaynak arşivi bulunmaktadır. Çalışmamızda yazılı kaynakları incelediğimiz gibi derlemeler yoluyla elde edilen metinleri de inceledik. Yaşamış oldukları siyasi, sosyal olaylar aktarıcılarının içinde bulundukları siyasi koşullar, aktardıkları bilgiyi yorumlamalarını etkilediği görülmüştür.

İnsanlar çevresinde olup biten olayları kendi mantığı içerisinde bir yere oturtma ihtiyacı duymuşlardı. Bu ihtiyaç somut bir kavramdan zamanla ilahi dinlerin oluşumu ile soyutlaştırılmıştır. Tanrı dediğimiz kavram başlangıçta bizi doğal afetlerden koruyan ya da anlamlandıramadığımız doğum ve ölüm gibi kavramları oluşum süreci içerisinde değerlendirip zamanla somut bir olguyu soyutlaştırmaya götürmüştür. Yunan mitolojisine bakıldığında insanı çok yüceltmesi ve ona çok büyük bir değer atfetmesi görülmektedir. Yunanlar ile birlikte insan, evrenin en önemli ve en değerli varlığı hâline gelmiştir. İnsana verdikleri önemden dolayı, Yunanların mitolojilerinde bahsettikleri tanrıları bile insan biçimindedir. Bu tanrılar Yunanistan’ın coğrafi konumundan dolayı dağlarda ve denizlerde yaşarlardı (Özkan, 2013, s. 9). Dolayısıyla tanrılar insanlara benzeyince, doğal olarak gökyüzü de eve benzetilmiştir. Fakat eski Türkler hiçbir zaman tanrıyı insan olarak düşünmemiştir. Somut olarak tabiat unsurları tanrı gibi algılsa da hiçbir zaman bu bir insan olmamıştır. Bu noktada özellikle somut kelimesi varlığı duyularla algılanabilen olarak ele alınmıştır. Yukarıda belirttiğimiz üzere tanrı kelimesi gök ile birleştirilmiş gökyüzü olarak düşünülmüştü. Bu sadece Türk topluluklarında değil Türklerle komşu olan Çinlilerin de başlarda kendi tanrılarına verdikleri isim “Ti-en” aslında gökyüzü anlamına gelmektedir. Moğolların ibadetleri sırasında kimi zaman Gök Tanrı için “mavi gökyüzü” diye yakardıklarını aktaran Harva’nın Banzarov’dan aktardığına göre, Moğolların “mavi tengri” hem de “ebedi tengri” şeklinde iki değişik gelişmişlik düzeyine dikkat çeker. Burada tam da söylemek istediğimiz somut olan ve soyut olan tanrı kavramı karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Banzarov ifadelerinde “mavi gökyüzü” ifadesi ile meteorolojik olayların ve toprağın verimliliğin kastedildiğini söyler. Aynı şekilde “ebedi gökyüzü” ifadesi ise ruhani bir lider dünyaya hükmeden sonsuz ve sınırsız olan yaratıcı olarak düşünülmüştür (Harva, 2015, s. 113).

Beltirlere ait bir dua da şu ifadelere yer verilmiştir;

*“Mavi, masmavi gökyüzü, sek
Bizi taşıyan kara yeryüzü sek
Senin “üldürben, sen hükmeden ve merhametli Han, sek
Senin mavi ve beyaz “calaman” sek
Senin beyaz kuzun, senin kurbanın
Sana getiriyoruz, sek
Senin yağmurunu, merhametli Han
Bize ılık yağmurunu ver, sek!”*(Harva, 2015, s. 114).

Bu ifadelerde Gök Tanrı merhametli ve hükmeden olarak değerlendirilirken aynı zamanda yine gökyüzü ile ilişkilendirilip “mavi gökyüzü” olarak belirtilmiştir. Bu ifadeler yukarıda vardığımız kanıyı desteklemekte ve somut düşünceden soyut düşünceye varan bir ilahi kudrete ulaşılmaya çalışıldığını göstermektedir.

Yaratılış efsanelerine bakıldığında “Tanrı” bir yaratıcı olarak verilmemiş adı geçmemiştir. Bununla birlikte tanrı farklı isimlerle kişileştirilmiş ve göğün en yukarısına yerleştirilmiştir (Harva, 2015, s. 114). Merhamet eden gök kelimeleri kullanılmış, gök baş tanrı olarak düşünülmüştür.

Tanrı'nın göğün en üst konumuna yerleştirilmesi gök olaylarının, yer olaylarının, tabiat unsurlarının ve Moğolcadaki karşılığı “dzjagan”, Çincedeki karşılığı “tien-ming” yani “göğün emri” olarak çevrilen kader kelimesinin İslamiyet öncesi ifadesi olarak görülmektedir. Semavi yazgı algısı, İslamiyet öncesi Türk toplumlarında değişmez düzenin yaratıcısı ve göklerin ve yerin kaderini belirleyen yaratıcı olarak algılanmıştır. Bu ifade pek çok medeniyette görülmüştür. Bazı medeniyetlerin tanrıya insan vasfı yüklemesi karşımıza çıkarken bu durum eski Türklerde nadir de olsa görülmüştür. Çu döneminde, gök tanrısının insan olarak düşünüldüğü ve gök ideogramının bir insan piktogramı şeklinde olmasına değinen Esin; Çin metinlerinde gök tanrı için en büyük hükümdar ifadelerinin kullanıldığını aktarmaktadır. Yetiken yıldız takımı için Çin,'de gök hükümdarının arabası ifadesi kullanılmaktadır. Milat sırasında Çin mezarlarının üzerinde rastlanan Yetiken Yıldızının araba şeklindeki resimlerinde arabayı süren kişinin gök tanrının arabacısı olduğu düşünülmüştür. Ayrıca Hsiung-nula'rın M.Ö. 2.yüzyılda Kuts'ang şehrinde bulunan gök tapınağında yarı insan yarı ejder biçiminde altı heykellerin gök tanrısı ve onun yakınları sayılan yıldızları temsil ettiği düşünülmektedir (Esin, 2001, s. 56). Tanrı adlandırmalarında tanrıya yüklenen sıfatlar da bildikleri bir varlık olan insandan hareketle bilinmeyen bir yaratıcıya ulaşmaya çalışmışlardır. Tanrının öfkelenmesi ya da tanrının hoşuna giden

eylemlerin yapılması, insana ait eylemler ile tanrı eylemlerinin aynı olduğunu düşündürmüştür. Özellikle Yunan medeniyeti tanrılarında Zeus Moirages (kaderin belirleyicisi Zeus) Moğollarda “dzajagaci tengri” aynı oldukları düşünülen varlıklardır. Zeus’un insan vasıflarından arınmayan, çocukları olan, hırs ve tutkuları olan biri olduğunu bilinsede Zeus Moirages’in her türlü insani duygudan vazgeçerek İlyada destanında belirtilen kaderin uygulayıcısı olduğu düşünülmüştür. Eski Türklerin yaratıcıyı insan şeklinde düşünmediğini biliyoruz fakat Türk kökenli halkların efsane ve destanlarında gök gürültüsünün yaratıcısı olan tanrı yaz aylarında görülen büyük bir kuş veya başka bir varlık olarak belirtilmiştir (Harva, 2015, s. 115-118). Bu durum Şamanist toplumlarda şamanın tanrıya ulaşmak için ayinlerde girdiği don olarak düşünülmüştür. Kaşgarlı Mahmud eş sözü için “peri eş” ifadelerini kullanmış burada hayvan-ruh inancı karşımıza çıkar. İnan tarafında aktarılan anlatıda, şamanların hayvan eşlerinin yaptığı kavgada şamanların da yaralandığı belirtilmektedir. İslamiyet’i kabul ettikten sonrada Hoca Ahmet Yesevi’nin Turna donuna girmesi veya Hacı Bektaş Veli’nin şahin donuna girmesi anlatılan menakıpnameledir. Bu durumun somut bir kavram ile soyut bir düşüncenin etrafında gelişen inancı karşımıza çıkardığı görülmektedir.

Bir Tunguz efsanesinde tanrının gökten yolladığı bir ateş ilk denizin bir kısmını kurutmuş, sertleşmesine ve yeryüzü ile gökyüzünün birbirinden ayrılmasına neden olmuştur. Tanrı, yeryüzüne gelir ve yeryüzünü kendisi için isteyen Buninka ile karşılaşır kavgaları başlar. Şeytan, tanrının yarattığı yeryüzünü yok etmek ister ve Tanrının on iki telli çalgısını kırar bunun üzerine tanrı öfkelenir (Harva, 2015, s. 70). Efsanede tanrı kişileştirilmiş, bir insan gibi öfkelenip şeytanla kavga etmeye başlamıştır.

Moğollar gökyüzünü erkek yeryüzünü dişi olarak tasavvur etmektedirler. Harva’ nın Banzarov’ dan aktardığına göre; “Moğollar, göğü erkek, yeryüzünü ise dişi olarak tasavvur ederken, canlılara hayatı göğün, bedeni ise yeryüzünün verdiğine inanırlardı.” (Harva, 2015, s. 121) şeklinde ifade etmektedir. Göğün dölleyip yerin doğurması düşüncesi insana ait özelliklerin tabiat unsurları ile bağlantı kurularak düşünüldüğünü gösterir. Bir proto –Moğol efsanesine göre kadın gökten düşen dolu tanesini yiyip bundan gebe kalmıştır. Bunun bir örneğini de Altay Türklerinde görmekteyiz. Efsaneye göre, çok eski zamanlarda olan bir savaşta mağlup olan kavmin

insanları canını kurtarmak için kaçırmaya başlamışlar. Bunların içinde bir de kız çocuğu varmış. Ortalık sakinleşince bu kız saklandığı kayadan çıkıp yürümeye başlamış. Yağan dolulardan birinin içinde iki buğday varmış. Kız bunları yedikten sonra gebe kalmıştır (Ögel, 2020a, s. 60). Bu anlatıda da gökten gelip yerde türeme, göğün erkek ve yerin dişi olarak nitelendirilmesi görülmektedir.

Eski Türklerin hakan anlayışının gök ile bağlantılı olduğu bilinmektedir. Göktürk metinlerinden önce Çu döneminde resim yazıları ile Gök tanrısını ifade eden sembollere bakıldığında Gök Tanrısının insan olduğu düşünülmüştür. Hükümdar ile tanrı ilişkisinin, gerek Uygur metinlerinde gerek Göktürk kitabesinde gerekse Kutadgu Biligde açıkça belirtildiği görülmektedir. Kağan soyundan gelenlerin ruhlarının kutup yıldızına yani Gök Tanrının mekânına uçtuğu düşünülüyordu (Esin, 2001, s. 56- 59). Tanrının, somut kavramlarını ifade ederken Gök Tanrının arabacısından bahseden Esin, Irk Bitigden aktardığı “Alaca atlı yol tanrısıym. Sabah akşam (atımla) rahvan gidiyorum (Bu Yol tanrısı) güler yüzlü iki insanoğluna rastlamış. İnsanoğulları korkmuş (Yol tanrısı) Korkmayn, demiş,(size) kut vereceğim demiş.” (Tekin, 2017, s. 27) ifadelerinde somut bir tanrı anlayışını ortaya koymuştur. Yol tanrısı olarak değerlendirilen ve sabah akşam atı ile yol gittiğini söylerken somut bir varlık olarak görülmüştür. Yol tanrısının, Tengri Han’a mümasil ve ondan kut almış olduğu düşünülmüştür.

Zaman içerisinde İslamiyet kabul edilmiş ve somut bir dinden soyut bir dine geçilmiş olsa da bu alışkanlıklardan vazgeçilmemiştir. Gök Tanrı inanç sistemi içerisinde yer alan dağ, su ve ağaç kültürünün şekil değiştirerek varlığını sürdürdüğü bilinmektedir (Türkmen ve Pehlivan, 2021, s. 305). Anadolu coğrafyasında Alevi Bektaşilerde, Tahtacı Alevilerinde dağ, su ve ağaç kültü inancı devam etmiştir. Dokuz Oğuzlara göre Kayın Ağacı kutsaldır. Kayın Ağacı erkek, çam ağacı dişi olarak 5 oğul doğurur. Alevilerde de Kayın Ağacı kutsal olduğu gibi, “tarik değneği” gibi, dinî ayinlerde kullanılan bazı aletler de kayın ağacından yapıldı (Yörük, 2002, s. 16).

Hakaslar arasında gök kültürünün ve buna bağlı olarak olduğu düşünülen “tiğir tayii” düşüncesi Davletov tarafından aynı kabile ya da aşirete bağlı kişilerin ortak yaptıkları ibadet olarak verilmiştir. Bu düşünce etrafında Hakas kültüründe hiçbir zaman daha güneydeki ya da batıdaki Türk halklarında olduğu gibi tiğir kelimesi ilah anlamında kullanılmamış gök anlamını muhafaza etmiştir. Hakasların yaratıcı tanrı

olarak kullandığı “Çayaan ve Çayaaçı” kelimeler bulunuyordu. Davletov tarafından yapılan kişisel görüşme esnasında dilbilimci İrina Chebochaova: Erlik Han’ın “alt dünyanın iyesi”, Ülgen’in “üst dünyanın iyesi” olduğunu ifade etmiştir (Davletov ve Okutan, 2021, s. 80-81). Erlikte tıpkı Ülgen gibi bir yaratıcı çayaan sayılmış aynı zamanda bir iye olarak düşünülmüştür. Diğer taraftan bakıldığında Gök kelimesinin zaman içerisinde Hakas toplumlarında diğer dinlerin ya da inançların etkisi ile somuttan soyuta bir anlam genişlemesine uğradığı düşünülmektedir (Hassan, 2000, s. 103).

Tüm bunlar göz önüne alınca somut bir tanrıdan soyut bir tanrıya geçiş süreci başlamış dönemin şartları, siyasi olaylar ya da başka dinlerin etkisinde kalmaları eski Türklerin inanç sistemlerinde bir kavram değişikliğine gittiklerini düşündürmüştür. Bu durum somut bir tanrıdan daha ilahi soyut bir tanrıya geçiş sürecini başlatmıştır. Özellikle tabiat kültleri olarak değerlendirdiğimiz yeryüzü kültleri Gök-Tanrıya ulaşmada bir merdiven görevi görmüş ve göğün emri olarak nitelendirilen ilahi ve soyut tanrıya ulaşmaya başlamalarını sağlamıştır.

2.1.2. Kültler ve Tanrı İlişkisi

Kült kelimesinin birden çok tanımı yapılmıştır. Sözcüğün kökeni Latince “tapınma” anlamına gelen “cultus” ile ilişkilidir (Dilek, 2020, s. 49). Bireylerin ve toplumların tanrı ve tanrısal olanı kavrayıp algılamalarında ve onlarla iletişime geçmelerinde kültürlerin büyük önemi olduğu bilinmektedir. Hegel’in (2016, s. 195) kültürün temelini dini teslimiyet ve tanrıya sahip olma şeklinde değerlendirdiği bilinmektedir. Bu doğrultuda kültür anlayışını besleyen şey bireyin ya da toplumun faydasına olduğu kadar ihtiyaçları olarak da görülmektedir. Bu ihtiyaçların en üst düzeyinde kültürün dinsel nitelikleri vardır.

Kült kavramı; “Genellikle kilise, mezhep ve tarikat gibi kavramları içeren din sosyolojisinde geleneksel tipoloji içinde atıfta bulunulan” bir terim olarak değerlendirmiştir. Din sosyolojisinde kültürün tanımı Kırcan tarafından şu şekilde yapılmıştır: “Toplumda yerleşik gelenek ve göreneklerle uyumlayan bir takım inanç ve ibadetleri bünyesinde barındıran, bu yüzden fazla kabul görmeyen ve dışlanan küçük fakat aktivist dini formlar”dır (2011, s. 136). Koç tarafından, Amerikada ve Batı toplumlarında “sekt ve kültür” olumsuz bir bakış açısı olduğu; Türkiye’de yapılan

din sosyolojisi tanımlarına göre henüz yeterli çalışmaların yapılmadığı, sosyoloji ve halk bilimi bu dini kuruluşların kültürel verilerini analiz etmediği aktarılmıştır. Bu doğrultuda Koç, Gordon Marshall'ın kült hakkındaki fikirlerini “Antropolojik anlamıyla bir kült, bir grubun yerel bir tanrıya ilişkin inançlar ve pratikler bütünü, tapınmasını anlatır. Sosyolojide ise kült, inançları tipik biçimde senkretik, gizlem ve bireyci olan küçük bir dinsel aktivist grubundan oluşur.” (2019, s. 23-25) şeklinde vermiştir. Doğan Kaya “kutsal olarak kabul edilen varlıklara karşı gösterilen saygı veya tapınmaya verilen ad” olarak değerlendirmiştir (2007, s. 445). Özkul Çobanoğlu ise kült tanımını, “yüce ve kutsal olarak bilinen varlıklara, nesnelere karşı gösterilen saygı, onlara tapınış, inanç örüntüsü ” (2001, s. 4) şeklinde yapmıştır. Bunların yanında Ahmet Yaşar Ocak, “Bektaşî Menakıpnamelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri” adlı eserinde, bir kültürün varlığı için üç şartın bir araya gelmesi gerektiğini vurgulamış ve şu şekilde ifade etmiştir:

- “a) Külte konu olabilecek bir nesne veya 23 şahsın mevcudiyeti,
- b) Bu nesne veya şahıstan insanlara fayda yahut zarar gelebileceği inancının bulunması,
- c) Bu inancın sonucu olarak faydayı celbedecek ve zararı uzaklaştıracak ziyaretler, adaklar, kurbanlar ve benzeri uygulamaların varlığı” (2002, s. 113).

Tüm bu tanımlara bakıldığında kültürün, insanların anlamlandıramadığı kavramları kendilerine bir nedenle kutsal sayması ve yaratıcı ile bağ kurmalarında bir yol gösterici veya pusula olarak gördükleri düşünülebilir. Antropolojik olarak inanma biçimleri kültürün oluşmasına etki etmiş ve eski Türk inanç sistemleri ele alındığında tanrıya ulaşmak için kullanılan basamaklar olarak değerlendirebileceğimiz kültürler oluşmaya başlamıştır. Bununla birlikte Eliade’ nin “Ebedi Dönüş Mit”i adlı eserinde arkaik dünyanın din dışı etkinlikleri görmezden geldiğini ve “belli bir anlam içeren her hareket-avlanma, balık tutma, tarım, oyun, çatışma, cinsellik vb. bir şekilde kutsala katılır” ifadeleriyle kültürün arkaik toplumlardaki önemi belirtilmiştir (Eliade, 2018, s. 42). Burada kutsal olarak değerlendirilen ilkel toplumların doğayı anlamlandırması ve kendilerini hayatta tutabilecek eylemleri kutsallaştırarak kült dediğimiz kavramları oluşturulduğu görülmektedir. Fiiller, icat edilmedi, yapıldı; oysa düşünceler insanın oldukça geç bir keşfidir. İnsan önce bilinçsiz faktörlerde yapıp etmeye yönelmiş, bundan çok uzun zaman sonra onu harekete geçiren nedenler üzerinde düşünmeye başlamıştı. Zihni kendisininkinden başka motive edici bir gücü belirleyemediği için kendi kendisini harekete geçirmiş olduğu gibi mantıksız bir fikre ulaşmasının da çok uzun bir zaman aldığı düşünülmektedir (Jung, 2009, s. 75-81). Jung’ın bu düşünceleri

kutsalın oluşumunda insanlığın nasıl bir yol izlediğini göstermektedir. Eski Türk inanç sistemi içerisinde tanrıya ulaşmak ya da kutsalı aramak olarak değerlendirdiğimiz süreç eylemlerimiz ile düşüncelerimiz arasında bağlardan hareketle kutsala ulaşmamızı sağlamıştır.

Külte konu olan varlıklar; tapınılan Tanrı durumundaki varlıklar değil, tanrının yeryüzündeki birer yansıması ve tanrıya ulaşmada kullanılan basamaklardır. Tanrının yeryüzündeki yansıması olan ve kutsal birer varlık olarak kabul edilen ateş, dağ, su, ata, peri vb. varlıklar; etrafındaki inanmalar ve uygulamalar kült olma özelliği kazanmıştır. Bu varlıklar ve bu varlıkların etrafındaki inanışlar, tapınım veya ruhani bir ibadet değildir. Aksine insanlar ve tanrı arasında aracı bir varlık konumundadır. Kültler insanlık ile tanrısal kudret ve doğanın gücü arasında durmaktadır. Tanrıyla insan arasındaki kutsal olduğu düşünülen mesafe arasında bir yol ve işbirliği işlevi gördüğü bilinmektedir. Kültün gücü ve kutsallığı olmasaydı ilkel insan, dış dünyayla uyum içinde yaşaması zor ve bu zorluklar karşısında direnecek gücü kendisinde bulamayabilirdi. Daha yüksek kültür ve yaşam seviyelerine ulaşamazdı. Kültürün arkaik şekli olarak da kabul edebileceğimiz kültlerin, birer dinî görüngü ya da kutsalın özel bir şeklini açığa vuran birer hiyerofani oldukları kadar aynı zamanda tarihî, kültürel ve teknolojik birer olgu oldukları bilinmektedir (Dilek, 2020, s. 52)

Eski Türk inanç sistemleri bütününe bakıldığında kültler düşünülmeden bir değerlendirme yapılması mümkün değildir. Bu süreç, kültler mi gök tanrıya ulaşmamızda bir aracıydı yoksa Gök Tanrı inancı mı kültleri oluşturdu noktasında farklı düşünceleri ortaya koymuştur. Çobanoğlu, Türk mitolojik yapısını oluşturan sosyo-kültürel toplumsal yapılanışı “toplayıcı-avcı, avcı-çoban, çoban-tarımcı” üç döneme ayırmaktadır. Bu görüşünü S. V. Kiselev ve Çernikov’un yaptığı arkeolojik araştırmalar sonucu Türk kültürünün Taş Devri’nin anaerkil yapısının izlerini gıda maddesinin kadınlar tarafından keşfedilip birincil ihtiyaçların kadınlar aracılığıyla giderildiğini şeklinde ifade etmektedir. “Küçük çapta” tarım olarak nitelendirdiği bu dönemde kutsallaştırmayı bitki dünyasında da görmüş ve görüşlerini Eliade’den aldığı şu ifadeyle güçlendirmiştir.

“Ancak, göçebe avcılarla yerleşik tarımcılar arasında, bize farklılıklardan nihaysiz derecede daha önemli olarak gözüken şu benzerlik gözükmektedir: Bu toplumcinslerinin her ikisi de kutsallaştırılmış bir evren içinde yaşamakta, hayvan dünyası kadar, bitki dünyasında da tezahür eden kozmik bir kutsallığa katılmaktadır.” (akt. Çobanoğlu, 2001, s. 30-31).

Kültlerin; insanlığın, tanrısal kudret ve doğanın gücü arasında yol gösterici olarak işlevlendirildiği görülmektedir. Mitik düşüncede inanç boyutunda var olan her şey kült ile ilişkilendirilmiş ve toplumsal hayatla kült arasında ilişki kurulmuştur. Eski Türk toplumlarında oluşturulan kültler tanrıya ulaşmada bir aracı olarak görülmüştür. Kült eylemlerinde din emreder grup emri yerine getirir (Malinowski, 1990, s. 60). Kültü etkin hâle getiren iyedir. İyeler pek çok Türk boyunda farklı isimler ile anılmaktadır. Eski Türkçede idi/izi, Hakasça da ezi, Altayca da ve Türkmencede; ee, Tuva Kırgız Kazak ve Nogaycada ie, Yakutçada iççi isimleriyle anılmaktadır. Dîvânü Lügati't-Türk, Atabetü'l-Hakayık, Ebu Hayyan Lügati gibi kaynaklarda ise iye sözcüğünün tanrı anlamına geldiği ifade edilmektedir. İyeler; ilah, sahip, semanın sahibi, yaratıcı güç anlamlarında kullanılmış hatta mitolojik ana olarak ene (y) kökü ile alakalı olduğu düşünülmektedir (Bayat, 2018, s. 136-137).

Altaylarda koruyucu ruh olarak değerlendirilen iyeler içerisinde Umay, özellikle hamile kadınların ve çocukların koruyucu ruhu olarak düşünülmüştür. Verbitskiy'in, Altaylardan derlediği bir mitte iyeler şu şekilde ifade edilmiştir. Erlik Han, kendine yeni, bir dünya kurmak ister ancak her defasında çekici örse vurduğunda çekicinin altından yılan, ayı, yer eşen gibi varlıklar çıkar. Ülgen'in buyruğu ile Mangdışire Erliğin dünyasını yıkmak ve adamlarını yeraltı dünyasına göndermek için savaşa başlar. Ve Mangdışire, Erlik'i yenerek hizmetçilerini gökten yere döker. Bu sırada suya düşen "se eezi" (su sahibi) , taşa düşen "taş eezi" (taş sahibi) , ormana düşen "ağaç eezi" (ağaç veya orman sahibi) gibi kim nereye düşerse oranın koruyucusu, sahibi olur (Bayat, 2018, s. 138). Buradan da anlaşılacağı üzere koruyucu ruhlar sadece kendi bölgelerinde söz sahibidirler başka alanlarda bir etkinlikleri yoktur. Tanrı ve onun yardımcıları olarak düşünülen varlıklardır. Onlara hediyeler sunulur.

Tatar Türklerinde birisi yere düştüğünde elini ayağını incitse yer iyesinden merhamet etmesi için yere yağ, tuz, yumurta, demir bir eşya veya düşen insanın boyu kadar ip gömdükleri bilinmektedir (Çetin, 2007, s. 6). İyeler yardım etmek için yeryüzüne gönderilen birer peri veya kutsal varlıklar olarak düşünülmüştür. Tanrının merhameti ile donatılmış varlıklar olarak düşünüldüğü görülmektedir.

Eski Türkler, tabiatla birtakım gizli ve gizemli güçlerin, kuvvetlerin varlığına inanıyorlardı. Dağ, tepe, kaya, vadi, ırmak, su kaynağı, mağara, ağaç, orman, volkanik

göl, deniz, demir, kılıç vb. aynı zamanda birer ruh idiler. Ayrıca güneş, ay, yıldırım, gök gürültüsü, şimşek gibi ruh tanrılar tasavvur edilmiştir (Kafesoğlu, 2004, s. 302). Türk inanç yumağında açıkça Tengri merkez olmak üzere, çevresini onun yarattığı yardımcı ve koruyucu iyelerinin aldığı görülmektedir.

2.1.2.1. Göksel kültler

Eski Türklerde gök her zaman kutsal sayılmış dolayısıyla da gök ile ilişkili olan Güneş ve Ay da kutsallaştırılmıştır. Öyle ki Çin kaynaklarında Hun Hakan'ının her sabah Güneşi ve her gece Ay'ı selamladığı aktarılmıştır (Çoruhlu, 2006, s. 22). Ay, Altay metinlerinde "Ay Bırkan" veya "Ay Ata" olarak geçmektedir. Altay mitolojisinde; ayn, göğün altıncı katında bulunduğu inanılır. Eril olarak düşünülüp kutsal kabul edilir. Gagavuz metinlerinde ise ay eril güneş de dişil olarak tasavvur edilir (Dilek, 2021, s. 114-119). Mısır'da derlenen Kıpçak kökenli bir rivayete göre ilk insanın adı "Ay Atam" idi, Güneşin ısıttığı kilden yapıldığı söylenir. Bu ifadeler Güneşin dişil ve Ay'ın eril olduğunu düşündüren ifadeler olarak bilinmektedir (Çelik, 2020, s. 38).

Goldeler, güneşe adak adayıp hastalarını iyileştirmesini isterlerdi. Hastanın kendisi veya yakını tarafından güneş doğmadan uyanılır, güneş doğarken dua edilmeye başlanır hasta iyileştiği takdirde horoz, ördek veya bir domuz kurban edilirdi. Sadece güneş değil ay ve Orion içinde kurban sunarlardı (Harva, 2015, s. 148). Güneşin ve ayn aydınlık ve parlaklık simgesi olarak düşünülmesi Altay-Tatar efsanelerine dayandırılmıştır. Efsaneye göre çok eski dönemlerde güneşin ve ayn olmadığı insanların uçabildiğini, ısı ve ışık saçabildikleri için güneşe ve aya ihtiyaç duymadıkları anlatılır. Bir gün bu insanlardan biri hastalanır ve tanrı onu iyileştirmesi için bir yaratık yollar. Bu yaratık göğe iki metal ayna yerleştirir ve dünya o günden beri aydınlıktır. Yakutlar arasında anlatılan bir efsaneye göre zorluklar içinde yaşayan bir kız aydan yardım ister ve ay kıza acıyarak onu yanına alır aynı efsane Tunguzlar ve Gilyaklarda da görülür (Harva, 2015, s. 145-150). Eski Türk inancında üst dünyada bulunan güneş, ay gibi olağanüstü varlıklar, kutsallığını tanrıdan almaktadırlar. Tanrının izniyle güneş ve ay insanlara iyilikte bulunmaktadır inancı yaygındır.

Eski Türkler isteklerini, dileklerini tanrıya direkt değil de ona ulaşmak için basamak oluşturdukları farklı unsurlara sunmuşlardır. Gök Tanrı'ya ulaşma yolunda

bir araç olarak görülen göksel kültler yaratılış destanları, efsaneler ve derlemeler yoluyla aktarılan pek çok metinde geçmektedir. 20. ve 21. yüzyıllarda elde edilen bulgulara Şaman kıyafetlerinde kaynağını ay'dan alan kıyafetler kullanılmıştır. Güneş ve ay bir ayna olarak düşünülmüştür. Altay Türklerine ait destan kahramanlarından biri, kaybettiği tayını bulmak için aynasını güneş ve aya yansıtarak bulmasını takip eder (Harva, 2015, s.145). Bu yönüyle ay ve güneş Şamanların Gök Tanrıya ulaşmasında bir aracı olarak düşünülmüştür (Çelik, 2020, s. 37). Tuvaların da güneşi kutsal saydıkları ve dokuz kutsalının ilk sırasına oturttukları bilinmektedir. Sabahları güneşe dua edilir ve ilk kaynatılan çay güneşe saçı edilir. Güneşten mutluluk ister, yollarını aydınlatmasını isterler, bereket ve bolluk getirmesini dilerler. Bir şaman töreninde güneş için şu şekilde ifade edilmiştir:

*“Altay Dağlarının sırtından
Güneşli günüm doğdu
Ak yolumu aydınlat Güneşim
Mutluluğum ol, Güneşim
Arpam, buğdayım bereketli olsun, Güneşim,
Sütüm bol olsun, Güneşim.
Altın ışıklı dünyam.
Kıtlık gelmez olsun”* (Lopsan, 2019, s. 115).

Tuva halkı güneşi kutsal saymış, bereket getiren mutluluk getiren bir ışık kaynağı olarak saçılar sunmuştur. Ay da Güneş gibi Tuvalarda kutsal sayılmıştır. “Aydınlık aya tapmıyorum, Aydınlık aya dua ediyorum” (Lopsan, 2019, s. 116) ifadelerinde aya tapmıyorum cümlesi ayın kutsallığını anlatmak için kullanılmıştır. Mitolojik ana fikrinden yavaş yavaş külte geçiş söz konusu olmuş ve ay merkezli inanç sistemleri oluşmuştur. Ay merkezli inanç sistemi astral kültün başlangıcı olarak, tanrı gibi düşünülmesine bir kanıt oluşturmuştur. Çobanoğlu'na göre; ‘Mitolojik ana ya da anaerkil dönem olarak düşünülen süreç zaman içerisinde yerini ataerkil sisteme bırakmış ve Ay Tanrı düşüncesi Türk mitolojik sisteminin bilinçaltında arkaik element olarak korunmuştur.’ Ay Tanrının sembolik olarak boğa figürüne benzetilmesi ve bu bağlamda M.Ö. 4-3 bin yılda Mezopotamya'dan Hakasya'ya kadar yayıldığı tespit edilir. Boğa sözcüğü etimolojik olarak değerlendirildiğinde Boğa/Buga eski kullanım şekli bugay olan buğ/ buk ve ay hecelerinden oluştuğu bilinmektedir. Bu durumun zaman içerisinde tanrı adının gökten yere inerek zoomorfik bedenli varyantına dönüştüğü bilinmektedir. Çin kaynaklarına bakıldığında Hunlar, güneş'e ve ay'a tapar, savaş sırasında ay büyüdüğü zaman savaş alanından geri çekilirlerdi. Göktürklerin ve Moğolların sefere çıktıklarında veya önemli bir mesele olduğunda görüşmeler için

dolunayı bekledikleri bilinir. Ayrıca Hun döneminden itibaren Türklerin ayın hareketlerini gözlemleyerek sefer takvimlerini buna göre biçimlendirmişler ve Ay'ın onları yönlendirdiğini düşünmüşlerdir. Konar –göçer olarak yaşayan eski Türkler gökyüzünün hareketlerini çok fazla gözlemlememiş sadece sosyo- kültürel ve mitolojik anlamda değerlendirmişlerdir. Eski Türkler ay'ı göğün ve yerin sonsuz bekçisi gibi düşünürlerdi. Yakut Türklerin de hamile bir kadının doğum öncesinde “ay'ın ruhu bana yardım et” şeklinde dua etmesi insanların ay'dan yardım istediğini ve yalvardığını göstermektedir (Bayat, 2017, s. 268-270).

Gökyüzü eski Türklerde her zaman kutsal görünmüş ve kozmik bir sistem içerisinde olduğu düşünülmüştür (Roux, 2011, s. 140). Ay ve güneşten sonra göğün direği sayılan kutup yıldızı öne çıkan gök cisimlerindendir. Tarihi süreç içerisinde farklı isimlerle adlandırılan Kumanca ve Kıpçak sözlüklerine göre eski adı Erlik'tir. Erlik yaratılış destanlarında insanı ve dünyayı Ülgen ile birlikte yarattığı düşünülen yer altının ve kötülüğün tanrısı olarak bilinir (Dilek, 2021, s. 314). Daha sonra zaman içerisinde kutup yıldızı eski özelliğini kaybeder ve ışık yıldızı anlamına gelen Çolpan'a dönüşür (Çelik, 2020, s. 40). Bunların dışında Büyükayı Burcu, Yitiken Yıldızı, Ülker, Samanyolu diğer gök cisimleri olarak bilinmektedir. Ülker Yıldızı için Aym oğlu ifadesini kullanan Altaylar (Urker Aydınolı, Çolpan Aydın kızı) ay ve güneşi kutsallaştırırken ona bağlı olarak çolpan ve Ülker yıldız kümelerini de kutsallaştırmışlardır. Nitekim Oğuz Kağan Destanında Oğuz'un Ay Kağan'ın oğlu olduğu mitolojik sistem içerisinde ondan doğan altı oğlu da Ülker takımyıldızını oluşturmuştur (Bayat, 2017, s. 284).

2.1.2.2. Yer-su kültleri

Eski Türk inanç sistemi içerisinde karşımıza çıkan kültürler içerisinde yer-su kültürleri “vatan kültürü” olarak karşımıza çıkmaktadır. Vatan topraklarının kutsallığı Türklerde her zaman ön planda tutulmuş ve dolayısıyla tabiat kültürleri bu kutsallığın içerisine dâhil edilmiştir. Orhun Kitabelerinde “ıduk yer-sub” ifadeleri ile belirtilen mefhum hem koruyucu ruhlar için hem de vatan için karşılık bulmuştur. Atalarımızın idare ettiği yer su şeklinde çevrilen “Eğümüz apamız tutmuş Yer-sub” ibaresindeki Yer-su vatan kültürü olan ve Ötüken ve Budun illi dağları ve ormanları temsil ettiği bilinmektedir (İnan, 2020, s. 49). Yer-su ruhları olarak bilinen bu kültür Tonyukuk

yazıtında “Tengri Umay ıduk yir sub basa birti erinç” (Tanrı, Umay İlahe mukaddes yer su üzerine çöktü verdi) (Ergin, 2008, s. 77) ibaresi kullanılmış ve koruyucu ruhlar arasında anılmıştır. Savaş sırasında devleti tanrı ile birlikte koruduğu düşünülmüştür. Yer-su kültü yeryüzünü bütüncül olarak değil daha dar ve kutsal olarak kapsamaktadır. Eski Türklerin inanç sisteminde yer-su ruhları, tanrının kutsallığının yeryüzüne aktarılmasında aracı olduğu gibi yeryüzündeki insanların dilek-istek ve şikâyetlerini tanrıya iletmede de aracı konumunda olmuşlardır. Eski Türklerde yaratılış efsanelerinde gördüğümüz tanrının gökyüzüne çekildikten sonra insanoğlu, isteklerini tanrının kutsadığı varlıklar vasıtasıyla tanrıya iletmişlerdir. Radloff bu durumu şu ifadelerle vermiştir:

“İnsanlar en çok yer-su ilahlara yakın bulunmakta, onların iyiliğinden doğrudan doğruya yararlanmakta ve bu nedenle aracısız onlarla bağlantı kurarak kurban sunumunda bulunmaya cesaret etmektedirler. Zayıf insan, en yüksekteki gök ilahları ile karanlığın ruhlarına doğrudan doğruya başvurmaya cesaret edemez; o, bunun için bir aracıya gerek duyar; bu araçlar, onun cennette yaşayan atalarıdır. İnsan bu atalar aracılığıyla gökteki yüksek ilahlara dileklerini bildirir ve onlardan yardım ister” (2008, s. 23).

Güney Sibirya Türklerinin geleneksel dünya görüşlerinde otası, aşağısı ve yukarısı olduğu düşünülen dünyanın dikey yapısında dünya ağacı ve dünya dağından bahsedilirdi. Su, alt dünya ile ilgiliydi. Buna karşılık ıduk yer su kültü eski Türk dönemlerine özel bağımsız bir tanrı ve yer su ruhlarının oluşturduğu bir kültürün dışında, tabiat ruhlarına övgünün çok daha eski zamanlara uzandığının kanıtlarıdır. Yakut Olonholarında Üst Dünya baş tanrısı olarak düşünülen Ürüng Ayı Toyon kızı Manguş Mangalın orta dünyaya gönderirken bu ülkenin iye ruhu da kutsal ağacı da Aar Duuk Mas olsun demiş ve Güney Sibirya halklarının folklorunda açıkça tanrıçaya benzetilmişti (Lvova, 2013a, s. 31- 43).

Eski Türk inanç sisteminde insanoğlu göklerde bulunan ruhlarla doğrudan iletişime geçemediği için kutsal yer-su ruhlarını bu iletişim sürecinde aracı bir varlık olarak düşünmüşlerdir. Ayrıca dağ, su, ağaç, orman, kaya kültürleri yer su kültürleri içerisinde toplanmış ve mukaddes sıfatı ile adlandırılmıştır (İnan, 2020, s. 49).

Dağ Kültü

Eski Türklerde her boyun mukaddes bir dağı ve ağacı bulunmaktadır. Gerek Göktürk Kitabesi gerek Uygur metinleri ve gerekse Kutadgu Biligde Ötüken zikredilmiştir. Türklerin yazılı metinlerinden önce de kutsal saydıkları dağ ve

ormanların, efsanelerde söylendiği bilinmektedir. Orhun Abidelerinde Tonyukuk yazıtlarının batı yüzünde Tinsi Oğlu denilen mukaddes dağ olarak zikredilen ve daha önce aşılmayan bir dağdan bahsedildiği bilinmektedir (Ergin, 2008, s. 79). Hunların Yeni –si-şan sıra dağlarındaki Han-Yoan dağları Gök Tanrıya kurban sundukları dağlarından biriydi. Burada Gök Tanrıya ulaşma yollarında ayrıntılı şekilde değineceğimiz dağın tanrıya ulaşmada bir aracı konumunda olduğu görülmektedir.

Altay şaman dualarında dağın bir ruhu olduğu canlı olduğu ve tanrı ile birlikte ona da dua edildiği hatta kurbanlar sunulduğu bilinmektedir. Bir Şaman ayininde “Bu kurbanın mukaddes ve ulu Altay’a ulaşsın” ibaresinde Altay dağının ulu ve mukaddes sözcükleriyle zikredildiği görülmektedir. “Durmadan kısımet veren Altay, bizi yıpratmamak için hüküm veren Altay yer ve deniz yaratıldığı zaman ata babalarımızın taptığı Altay” şeklinde edilen dualarda Altay dağı tanrı ile birlikte düşünülmüş ve dağın kendisine ibadet edildiği görülmüştür. “Moğolların Gizli Tarihi”nde Cengiz Han Merkitlerin baskını sırasında Burhan Haldun dağına sığınmış ve kurtulmuştur. Bu olaydan sonra Burhan Haldun’a her sabah tapınmalıyım, bunu neslim ve neslimin nesli böyle bilsin şeklinde zikrettiği aktarılmıştır (İnan, 2020, s. 49- 52)

Altay halklarının efsanelerine bakıldığında dünyanın merkezi yukarlara uzanan heybetli bir dağ olarak düşünülmüştür. Yükseklerle uzanması tanrının yanına en yakın yüce varlık olarak değerlendirilmesi dağların tanrılaştırıldığını düşündürmektedir. Altay Tatarları, Bay Ülgen’in Göklerdeki Altın dağda oturduğunu ve bu dağın Altay dağı ile bağlantılı olduğunu düşünmüşlerdir (Harva, 2015, s. 44). Altaylılar Abakan dağ ve Yezim dağları ile ataları arasında bir bağ olduğuna inanmış ve şu şekilde dua etmişlerdi:

*Yetti öbökö başırıp kalğan
Aru tözibiz Abu-Kan
Yer böterde yayılıp kalğan tözibiz
Tayadalarım tayanğan
Yan adam alkağan
Ak adanını ulusu
Aru tözüm eesi
Üç örköştü kan adam
Pek tözüm Yezim-bi
Abu Kan, Altın köl'dün eesi
(İnan, 2020, s. 45).*

*Yedi atamız başvurmuş olan
Aru tözümü Abakan (dağ)
Yer yarıldığı zaman yaradılmış tözümüz
Dayı babalarım dayanmış (istinat etmiş)
Büyük babam hayır dua etmiş
Mübarek babanın ulusu (kavmi)
Aru (temiz) tözümin sahibi
Üç hörgüçlü han babam
Sağlam tözüm Yezim Bey
Abakan ve Altın göl'ün sahibi...*

Dağ yüce ve yükseklik sıfatlarını somut olarak barındıran bir kavram olarak düşünüldüğünde, eski Türklerin başlangıçta yüce olan her şeyi tanrı sayması Kaşgarlı tarafından belirtilmiştir. Dağ'ın yüce olması dışında da kutsal sayıldığı düşüncesi

hâkim olmuştur. Tanrının, sembolleştirdiği varlıklar olarak karşımıza çıkan kutsallık atfedilen kültlerin başında dağ kültürünün geldiği düşünülmektedir. Tanrının sıfatlarına bakıldığında yüce, koruyucu, kollayan ve yol gösteren kavramları dikkat çekmektedir. Kutsal sayılan dağ da tıpkı tanrının sıfatlarını içinde barındıran tanrıya ulaşmada bir sembol olarak eski Türklerin dini inançlarında görülmüştür.

İnsanoğlu var olduğu günden bugüne temel ihtiyaçlarını karşılamak için tabiat unsurlarından faydalanmış ve tabiatın izin verdiği çerçevede, bu ihtiyaçlarına yönelik birtakım ürünler oluşturmuştur. İnsanın yaşam alanının odağı durumundaki meskenler, onu inşa eden, kullanan insanın dünya görüşü ve dünyayı algılamasını, mit ve inançlarını, geleneklerini, yaşadığı toplumun sosyal yapısını yani bütün olarak kültürünü yansıttığı ve maddi olarak görülebilir hale getirdiği mekânlardır (Dıbsızgöl, 2021, s. 114). Bozkır kültüründe yaşayan Türkler, barınma alanı olarak hızla kurulan ve toplanan, rahatlıkla taşınabilen yuvarlak gövdeli, kubbemsi çatısı olan çadırları, Gök Tanrı'nın gölgesinde, yaşamak istedikleri yerde veya bölgede hızlı ve rahat bir şekilde kurmuşlardır (akt. Erengül, 2019, s. 26). Genişlik ve yüksekliği kerege sayısı ile belirlenen ideal büyüklükte bir yurdun çapı beş veya yedi metre, yüksekliği ise iki buçuk veya dört metre arasındadır (Radloff, 1986, s. 280). Tanrı dağlarının yüksekliği ise 7.439 m olarak bilinmektedir (URL.5). Tanrı dağlarının eteğinde, yerleşim yerlerinde kurulan çadırların kubbemsi şekilleri ile dağın yüksekliği arasında benzerlikler görülmüştür. Gök Tanrı anlayışında göğe doğru uzanan tabiat unsurlarına kutsallık atfedilmiştir. Türklerde var olan ve “üstte mavi gök, altta yağız yer kıldında, ikisi arasında insanoğlu kılınmıştır.” (Ergin, 2009, s. 8) cümleleri ile gök kubbe ile örtülü dünya anlayışı, çadıra olan bakış açısına da yansımıştır. Bu noktada gök kubbe altında devlet düzeni, çadır kubbesi altında ise aile düzeni yer almış; gök kubbe devletin, çadır ise ailenin birer örtüsü olarak düşünülmüştür (Günay-Güngör, 2019, s. 86, 88). Bu kutsallık bizce hükümdar çadırına yansımıştır. Zemarkhos önderliğindeki Bizans elçilik heyetinin 568 yılında İstemi Han'ı ziyareti sırasında heyetin ağırlandığı Köktürk çadırlarının ipek kumaştan hazırlandığı, kırmızı renk boyalarla süslendiği, hükümdar tahtı sıradan çadırlardan farklı olarak daha büyük ve göğe yakın olduğu bilinmektedir (Çandarlı Şahin, 2016, s. 34). Çadır üzerlerinde değerli madenlerden meydana getirilmiş hayvan biçiminde “töz”ler bulunmaktadır (Diyarbakırlı, 1972, s. 44-45).

Anlatılarda karşımıza çıkan, dağların insanlar gibi konuşan, duyan ve çocuklarının olduğu kutsal varlıklar olarak anıldıkları biliniyordu (İnan, 2020, s. 51). Sagay gelinleri Altay dağlarını kayınbabaları olarak görmüş ve saygı duymuşlardır. Eski Türklerde her reis ve boyun kutsal bir dağı olduğu hatta daha büyük birliklerin de kutsal dağları olduğu aktarılmıştır. Kutsal dağı olmayan Türk topluluklarının tarihte muhtemelen hiç yaşamadığı düşünülmektedir (akt. Günay ve Güngör, 2019, s. 64) Görülüyor ki coğrafi etki inanma ile birleşmiş ve yüksek tepeler, dağlar kutsal sayılmıştı, kutsal dağlar semavi ilahların mekânları olarak düşünülmüştür. Bozkır kültüründe bulunan her çeşit yükseltinin, özellikle oba kültürü sebebiyle bu görevi üstlendiği görülmektedir.(Günay ve Güngör, 2019, s. 85).

Orman ve Ağaç Kültü

Türkçede, ağaç kelimesinin anlam olarak ağmak (yukarı çıkmak) fiiliyle bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Uzamak anlamını taşıdığı düşünülmektedir. Bu bağlamda; göğe doğru uzamayı, yükselmeyi belirtir (Karakurt, 2012, s. 12). Göğe doğru yükselmesi gök ve yer arasında bağ olarak düşünülmektedir. Kutsallığının kaynağı olarak bu özelliği gösterilebilir (Dağ, 2021, s. 67). Kült kavramı içerisinde ağaç, tapınılan değil; tanrısal olarak kabul edilen ve kutsallık atfedilen varlık olarak düşünülmüştür. Ağaç kültürünün tanrıyı sembolize eden ve tanrı kutunun kaynağı olarak belirtildiği bilinmektedir. Bu doğrultuda Pervin Ergun'e göre kült kavramının sadece Gök Tanrı ile birlikte kullanıldığında dini tapınmayı ve inancı ifade ettiği düşünülmektedir (Ergun, 2004, s. 16). Eski Türkler Gök Tanrı inancını benimsediklerini diğer dini inancalarda da devam ettirmişlerdir. Uygur döneminde Maniheizt ve Budist inançlarını benimseyen eski Türklerin Maniheizt ve Budist inançların etkisi ile verdikleri eserlerinde de Gök Tanrı düşüncesinin izleri görülmektedir. “*Tavlada kutlu aygırım. Yapraklı ağaç yaylağım, kuşlu ağaç kış lağım. Orada durmaktan hoşlanırım. Onca biliniz. İyidir bu.*” (Orkun, 1994, s. 280) ifadesinde yapraklı ve kuşlu kelimelerinin tanrının kutu olduğu düşünülmektedir (Ergun, 2004, s. 120). Kutsal ağaçlar Gök Tanrının sembolü olarak tanrı kutunu taşımaktadır. Bu ağaçların kutsiyeti olduğu düşünüldüğünden evlerin önünde ayakaltlarında olmaları uygun görülmemiştir.

Anohin'in aktarımına göre, Altay Tatarlarının kutsal sayılan dağ, göl, deniz gibi yerlerin ruhlarına kurban sundukları ya da içine un katılmış süt saçı yaptıkları bilinmektedir (akt. Harva, 2015, s. 203). Bu kurban Gök Tanrıya yapılan törenlerin hemen ardından yapıldı. Çuvaş, Tavda Vogulları da yeryüzü ve suyun hâkimi ifadelerini kullanmışlardır. Buradan, eski Türklerin vatan topraklarını kutsal görmeleri ve üzerinde bulunan her türlü tabiat unsurunu da kutsal saydıkları çıkarılabilir. Dağlar ekseriyetle ormanlık alanlardan oluşmuş ve bu bizi ağaç kültürüne götürmüştür. Dağların kutsallığı etrafında bulunan ağaçlara da geçmiş ve gökyüzüne ulaşan orman bütünlüğü içerisinde ağaçlarında kutsallaştırıldığı görülmektedir. Ötüken dağının ve etrafındaki Ötüken ormanının kutsal sayıldığı bilinmektedir (İnan, 2020, s. 62). Orman ruhlarının Altay Türklerine göre avcılarını koruyan dokuz nefer orman tanrısı ruhu olduğuna inanılırdı. Orman kültürü ve ağaç kültürü İnan ve Ögel tarafından birbirinden ayrılmış, Ögel'in bu ayrımı, "devlet kurmuş olan Türkler ormanlı değildi" ibarelerini kullanarak ifade ettiği bilinmektedir. Coğrafi olarak bakıldığında Altayların kuzeyinde görülen ormanlık alanlar Orhun yazıtlarında da belirtilmiştir. Bununla birlikte batıda bozkırın hâkim olduğu yaylacı kavimler olarak değerlendirebileceğimiz ormanın içinde yaşamayan hayvancılık ile uğraşan kavimler ağaç kültürünü benimsemiş Türkler olarak değerlendirilmiştir (Ögel, 2020b, s. 589). Orman bir bütün olarak düşünülse de bazı ağaçlar özellikle bir öneme sahiptir. Hayat ağacının ve tanrı kutunun sembolü olduğu düşünülen bu ağaçlar; Bay Terek, Bay Kayın, Aal Luuk Mas, Aal Kuduk Mar, Ulu Ağaç, Kaba Ağaç, Baş Ağaç, Han Ağaç, Kam Ağaç, Cafigız Terek, yalnız ağaç gibi genel adlar aldıkları ve semavi ağaç olarak görüldükleri bilinmektedir (Ergun, 2004, s. 196). Kayın ağacı bu ağaçların başında gelmektedir. Şaman ayin törenlerinde bu ağacın bulunması zorunludur. Bunun dışında kendisine tapılan mukaddes varlık olarak da bilinmektedir (İnan, 2020, s. 64).

*"Altın yapraklı mübarek kayın
Sekiz gölgeli mukaddes kayın
Dokuz köklü, altın yapraklı bay kayın
Ey mübarek kayın ağacı, sana kara yanaklı
Ak kuzu kurban ediyorum."*

Bir şaman duasından alınan metinde görüldüğü gibi kayın ağacı mübarek ve mukaddes mertebesinde görülmüş ve kendisine kurban sunulan bir kutsal olarak değerlendirilmiştir. Uygur efsanesinde, Uygur kağanının ağaçtan türediğini, Oğuz Kağan'ın eşinin ağaç kovuğundan gelmesi ve Dede Korkut Kitabında Basat'a sorulduğunda "atam adımı sorarsan kaba ağaç" (Ergin, 2018, s. 214) yanıtının alınması

türeyiş efsanelerinde ağacın kutsallığını gösteren diğer önemli emareler olarak karşımıza çıkmaktadır. Yaratılış efsanelerinde hayat ağacı olarak karşımıza çıkan ve ilk yaratılan kişi bu ağacın gövdesinden kabuğundan veya tepesinden çıkmaktadır. Hakaslara ait “Altın Çüs” destanında hayat ağacının yaratılışı şu ifadeler ile anlatılır.

*“Çir pastap tamırlanğanda
Tigir pastap hurçalğanda
Ah tashıllar topayıp pütken tusta
Ah ta/aqlar siilip ahhan tusta
Pulut ötime kün körerde
Pus ötire suğ ağarda
Halğahnan çir pölerde
Hamısnan suğ suzarda
Altın pürliğ Pay Hazın
Pastap nayhalıp öskende
Hanattığ hus has haçan-da
Hanadın sa ap uçuhhanda
'Harsahtıh an' olupurunda
Haaliin tastap oyla anda
Amdığı tölning alnında
Purunğı tölniü pu hırında
Ayna kirbes arıh çirde
Çik kirbes ızıh çirde
Arğalığ sınıftı altında
Ak ta/aynın hazında
Hadarğan malıftı eezi polup
Ah ölen iney ipçilig
Ah Han alıp çurtaptır
(Yer damarlanmaya başladığında
Yer gökyüzüyle çevrelenende
Kar beyazımsı dağlar toparlanıp kalktığında
Ak denizler kabarak aktığı zamanda
Bulutların arkasından güneş battığında
Buzların arkasından sular aktığında
Karmaçla toprak bölündüğünde
Kovayla su süzüldüğünde
Altın pürlü (yapraklı) Pay Hazın (akağaç)
Sallanıp ilk defa bittiğinde (büyüdüğünde)
O eski zamanlarda kanatlı kuş
Kanatlarını sallayarak uçtuğunda
Samur o eski zamanlarda
İlk defa atlayarak koştuğunda
Şimdiki nesilden önce
Eski nesilden çok daha önce
Ayna (kötülük) girmeyen arı yerde
Rüzgâr girmeyen, ızıh yerde
Yüksek denizin altında
Ak denizin yanında
Sayısız mal (at sürüsü) sahibi (ıyesi)
Karısı ihtiyar 'Ak Öleii' le birlikte
Alp Ak Han yaşardı.” (Ergun, 2004, s. 154).*

Ağacın dünyayı birleştirme yetkisine sahip olduğu düşünülen bir kült olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Kozmik ağaç dünyanın merkezi olarak düşünülmüş ve yeryüzü ile göğü birleştirdiğine inanılmıştır. Diğer inanışların aksine eski Türk

inanç sisteminde hayat ağacının meyvesiz olduğu düşünülmüştür. Bu düşünce İslamiyet'i kabul eden Türklerin tanrının doğurulmamış ve doğmamış olması ile bağdaştırılmaktadır. (İem yelid ve İem yİled-İhlas suresi 3. ayet) Göktürk Kitabelerinde geçen “Tengri teg tengride bolmış” ifadeleri ile paralellik gösterdiği görülmektedir. Hayat ağacı kökleri dalları ve tepesinden çıkan su ile köklerimizi ve ilk yaratılışı besleme ihtiyacını karşılamaktadır. Tanrının yeryüzündeki sembolü olarak görüldüğü düşünülen kutsal ağaç Karaçay Türkleri arasında söylenen bir şarkıda şu ifadelerle anlatılmıştır.

*“Oy Cangız-Terek, can-Terek
Oy Cangız Terek, Teyrinin Teregi
Oy Cangız Terek, bereketni Teregi
Köpdİ amalın seni
Adamlaga boluşhan Terek
Kesin kimge da süydürgen Terek
Altın çaprakla kıymuldaydıla töpende
Çoppa etedile seni tögereğinde
(Ergun, 2004, s. 157).*

*Oy yalnız ağaç, can Ağaç
Oy yalnız ağaç, Tanrı'nın ağacı
Oy yalnız ağaç, bereketin ağacı
Çoktur imkanın senin
İnsanlara yardım eden ağaç
Herkesi kendini sevdiren ağaç
Altın yapraklar kıymuldayor tepende
Çoppa ederler senin çevrende”*

Hayat ağacı yalnız ve tek başına olduğundan tanrıyı temsil etmektedir. İnsanlara yardım eden ve herkes tarafından sevilen ağaç tanrıyı sembol eden kültürler içerisinde düşünülmüştür. Hayat ağacı, eski Türklerde hükümdar timsali olarak düşünülmüştür. Tanrının evinin doğu yönüne bakan kapısının hemen önünde bulunan “Hakan Ağacı” Türk Hakanının çadırının doğuya bakan kısmında da vardır. Gök Tanrıya kurban sunma törenlerinin de Hakanın çadırının önünde bulunan kutsal ağacın önünde gerçekleştiği düşünülmektedir. Gök Tanrıya yapılan ibadetlerde Kam, aracı olarak düşünülmemiştir. Bu törenlerin tanrıdan kut alan Hakan tarafından kutsal sayılan ağaç aracılığı ile yapıldığı bilinmektedir. Hakanın tanrı ile iletişime Hayat Ağacı sayesinde geçtiğine inanılmıştır (Ergun, 2004, s. 157). M.S. III. yüzyıla ait Çin yıllıklarına göre, Toba sülalesi döneminde de sonbaharın ilk aylarında Gök Tanrı 'ya kurban töreni, yine hayat ağacını temsil eden ağacın yanında gerçekleşirdi. Bu törenlerden sonra dikilen kayın ağaçlarının bulunduğu yerlerde “Tanrılık” ve “kutlu” orman meydana gelirdi (Eberhard, 1996, s. 80).

Hayat ağacı olarak adlandırıldığı bilinen ve canlılar dünyasında tanrının sembolü olarak bilinen ağaç dokuz dallı, dokuz köklü, sekiz gölgeli olarak tasvir edilir. Bu özellikli rakamlar Altay kültüründe Tanrı Kuday'ın gökyüzündeki evlerini ve yardımcılarını da temsil eder. Dalları göğe doğru uzanan ulu ağaçlar ışık âlemi ile temas hâlinindedir. Nitekim Oğuz Kağan ikinci eşini ağaç kavuğunda bulduğunda bir

ışık huzmesi belirmişti. Bu durumun İslami düşüncede cennet ile bağlantılı olarak düşünüldüğü bilinmektedir (Ergun, 1998, s.72). Ergun'a göre, cennet mekândan münezzehtir. Tanrı dünyayı ve insanları burada idare eder. Kutsal ağaç zamanla bu statüden çıkarak tanrının somut bir düşüncesi haline gelmiştir. Zaman içerisinde somut algılanmaya başlanıp "tanrısallık" kazanmıştır. Dede Korkut Kitabında, tanrısallığın tam karşılığı olarak bilinen ağacın belirli özellikleri vardır. Bu özellikler sağlandığı takdirde kutsal ifade ettiği düşünülmektedir. Ergun'e göre bu özellikler şu şekilde verilmektedir (1998, s. 73)

a) Yalnız ve tek olmalıdır. Eşi ve benzeri yoktur. Tanrı da tek ve benzersizdir. Tanrıyı temsil eden ağacında tek ve yalnız olması gerekir.

b) Yapraklarını dökmeyen ya da çok az döken olmalıdır. Tanrı ebedidir. Bu sebepten tanrıyı temsil eden varlıkta yaz kış canlı kalmalı ve sonsuzu temsil etmelidir.

c) Kutsal ağaç etrafındaki ağaçlardan farklı olmalıdır onlardan daha uzun daha heybetli ve gösterişli olmalıdır. Çünkü tanrı bütün mevcudattan daha büyük ve daha azametlidir.

ç) Kutsal ağaç meyvesiz olmalıdır çünkü tanrı doğmamış ve doğurulmamıştır.

d) Etrafindaki ağaçlardan daha yaşlı olmalıdır. Çünkü tanrı ebedi olandır.

e) Kutsal ağaç gölgesi geniş olandır. Çünkü tanrı ona sığınandır koruyup kollayandır.

Bunların yanında Pervin Ergun, 13 maddelik bir Hayat ağacı özelliği çıkarmıştır (2004, s. 194-195).

Bu özellikler tanrının sıfatları ile birlikte yeryüzünde onu temsil ettiği düşünülen ve kutsallık atfedilen bu ağaçların başında da kayın, çam, dağ servisi, ardıç ve çınar geldiği bilinmektedir. Bu ağaçlar Gök Tanrının sıfatlarını sembolize etmiş ve Gök Tanrıya ulaşma yolunda bir araç olarak düşünülmüştür. Gök Tanrıya yapılan ibadetler, sunulan kurbanlar ulu ağaç tarafından sunulmaktadır. Bu sebeptendir Gök tanrıya yakarış törenlerinde kayın ağacı aranmaktadır tek başına duran bir kayın ağacı yoksa dikilir ve ona şöyle seslenilir:

*"Altın yapraklı mübarek kayın,
Sekiz gölgeli mukaddes kayın
Dokuz köklü, altın yapraklı bay kayın
Ey mübarek kayın ağacı, sana kara yanaklı
Ak kuzu kurban ediyorum"* (Ergun, 2004, s. 198).

Sibiryâ Tatarlarına göre göksel ağacın bir eşi de yer altında bulunur dokuz köklü bir çam olarak ifade edilir. Goldlar üç tane dünya ağacından bahseder ilki göktedir insanların ruhları onun dallarına konmuştur doğacak çocuklara can vermek için yere inmeyi beklerler. İkincisi yeryüzünde ve sonuncusu yeraltındadır. Bu noktada kökleri yer altına dayanan ağaç yeryüzü ile gövdesini dalları ile göğe ulaşmayı simgelemektedir.

Yerden göklere uzanan ağaç motifi pek çok dünya mitolojisinde vardır. Altay Türk mitolojisinde bu görevi kayın ağacı üstlenmiştir. Bu dünya ağacına Altay’da, Bay-Kayıng adını vermişlerdir. Anohin tarafından aktarılan ifadelerde kayın ağacı için şunlar söylenmiştir. “Bu mübarek kayın, ebekuşağının altına kadar uzanıyordu. Önceleri herhalde tanrı ile bir imiş ki bunun için Tanrı’dan ayrılan kayın (Kudaydan ayrılgan kayıng) adı veriliyordu. Bu ağacın üzerine yıldırımda düşmüyordu.” (akt. Ögel, 2020b, s. 603). Kayın ağacının kutsal kabul edilmesindeki nedenlere bakıldığında, kabuğunun bir bütün olarak kolayca çıkarılabilir veya soyulabilir olması gelmektedir. Bu nedenle, ateşte ısıtılır veya kurutulursa oldukça sağlam olan kayın ağacı dallarının birkaçının yukarıdan çatılmasıyla oluşturulacak yukarıda bahsettiğimiz mesken olarak, çadır iskeletinin kaplama malzemesi olarak kullanılmış, “deri” ve “keçe” gibi daha geç dönemlerin kültürel materyalleri ortaya çıkana kadar, yazlık ve kışlık mesken tipi çadır yapımında kullanılmıştır. Sibiryâ bölgesinde kayın ağacının kolay yetişmesi, hammaddeye yakınlığından bu bölgede çadırların ucuz üretilmesi ve kullanışlılığı nedeniyle 20. yüzyıl başlarına kadar bu tür çadırların Sibiryâ’daki varlığı bilinmektedir. Coğrafi olarak çetin kış şartlarının yaşandığı Yakut bölgesinde, Kayın ağacının külünün geleneksel pek çok ilacın yapımında kullanıldığı bilinmektedir. Aynı şekilde kayın ağacından elde edilen talaşı da, soğuk havanın etkisi ile başta el, parmak ve ayaklardaki kesilmelerle oluşan yaraların sağaltılmasında olmak üzere çeşitli geleneksel halk ilaçlarının yapımında kullanılmıştır. Kayın ağacının gövdesinin çizilmesi halinde dışarıya akan ve ağaca saplanacak küçük bir kıymık yardımıyla da toplanabilen özsuğu eski Türk toplulukları için önemli bir hayat kaynağı olmuştur. Şorlar ve Teleutlar, buna “kayning sünezi” demektedirler. Bu “süt”ümsü görünümlü ve “ağız sütü kıvamı”ndaki kayın özsuğu, “kadın” ağacının/ananın sütü olarak tasavvur edilmiş olduğu düşünülmektedir. Sosyo-kültürel yapıya kadınların hâkim olduğu “anaerkil” , bitki ve ağaç köklerinden beslenildiği “toplayıcılık” döneminde, süte yani süne’ye sahip olan ve bir kadın gibi de akça-pakça

olması nedeniyle Anadolu’da çoğunlukla “akçakavak” dediğimiz kayın ağacının, Türk mitolojisinde “köken miti” olacak kadar kutsal sayıldığı bilinmektedir (Çobanoğlu, 2010, s. 245-247). Bu bağlamda bakıldığında, coğrafi açıdan zor bir iklime sahip Orta Asya’nın Batı Sibirya bölgesi pek çok ihtiyacını özellikle barınma ve su gibi temel ihtiyaçlarını kayın ağacından temin etmiştir. İlkel toplumların başlangıçta sadece kendilerini tabiat olaylarından korumak için bir yaratıcı seçtiği bağlamında bakıldığında, kayın ağacının kutsallığının bölge halkı için önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir.

Görüldüğü gibi ağaç mübarek sıfatı ile anılmış ve tanrıya ulaşmak için kutsallaştırılan varlıklardan biri olarak yerini almıştır. Gölge ve mukaddes sıfatları ile koruyucu ve kutsal olduğu vurgulanmıştır. Doğaya olan bağlılığı, onları doğadan gelene kutsal saymayı öğretmiştir. Dokuz köklü ifadesi; ağacın kökleri ile yeri ve altını, dalları ile göğü ve tanrıyı ifade ettiği düşünülmektedir. Bu sebeple gökyüzüne ulaşmak ve tanrı katına varmak için kutsallaştırılan ağaç, kurban vekili görevi görmektedir.

Su Kültü

Eski Türklerin inanç ve kültür dünyasında yer-su kültürleri içerisinde yer alan su, inanç ekseninde büyük bir anlam ve öneme sahip olmuştur. Bu doğrultuda tarihî süreç içerisinde eski Türkler suya, temsil ettiği özelliklerinden hareket ederek farklı anlamlar yüklemişlerdir. Türk kozmogonisinde su, ilk varlık, yaratılışın kaynağı veya varlıkların özü olarak kabul edilir. Yaratılış efsanelerinin başlangıcında “her yer uçsuz bucaksız su idi” ibarelerini görmekteyiz. Bu özelliği ile su evrenin oluşmasında ilk madde olarak düşünülmüştür. Su, yaratılışın kaynağı olarak düşünüldüğünden kutsal sayılmaktadır. Oğuz Kağan destanının da Oğuz’un ikinci eşi bir su kenarında ağaç dibinde otururken görülmüştür. Kutsal ağaç olarak düşünülen bu ağaç kavuğu yaratılış ve üremenin devamlılığını sağlayan su ile bir araya gelerek Oğuz soyunun devamlılığını sağlamıştır. (Ögel, 2020b, s. 25)

On yedi denizin birleştiği yerde oturan Talay Han’ın (Yayık Han) denizlerin ve suların hâkimi olduğuna inanıldığı bilinmektedir (Ögel, 2020b, s. 485). Suyun ruhu olduğu inancı eski Türklerde oldukça yaygın görünen bir inançtır. Eski Türklerin önem verdikleri su kültürü bereketin ve devamlılığın simgesi olarak düşünülürken kahredici

ve koruyucu bir tanrı olarak da düşünülmektedir. Su kenarlarında onları koruyan su iyeleri de kutsal sayılmış ve onları memnun etmek için onlara kurbanlar verilmiştir. M.Ö. 1050 yıllarında kuzey Çin'i ele geçiren Chonlar döneminde Chou hükümdarının savaşa giderken geçtiği bölgelerin yer-sularına kurban verdiğini, ayrıca Hunların da sulara ve ağaçlara kurban sundukları bilinmektedir (Akman, 2002, s. 4). Sadettin Buluç'un(2012) "Şamanizm" adlı makalesinden aktardığına göre; Yakutlar ilkbahar aylarında balık avına başlarken "u iççite" adını verdikleri su ruhuna doğum yapmamış bir inek kurban ederlerdi. Ayrıca balık ve içki sunmuşlardır. Yakutların su ruhu için "ukulan toyon" adını da kullandıkları bilinmektedir. Buryatlar su ruhuna uhun ecen adını verirlerdi. Karagaslar "sug ezi" adını verir ve su ruhuna saygı göstererek onlara; bol balık vermesi için kıyıda bulunan bir kayın ağacına renkli bezler bağlarlar ateş, yağ, süt dökerek kurban sundukları bilinmektedir. Kırgızların ışık gölünü kutsal saydıkları ve göl etrafında her yıl bir defa törenle Işık Gölünü kutsadıkları aktarılmaktadır. İnan, eski Türklerin inançlarında büyük göller olarak değerlendirdiği ve ayinlerde adı gecen göllerin; Yenisey, Abakan, Kem, Tam, (2020, s. 46) ırmaklarından geçenlerin sihri bir gücü olduğuna inanıldığını aktarmaktadır (İnan, 1998, s. 493). Eski Türklerin dağları kutsal saydıkları bilinmekteydi. Bu dağların yanlarında volkanik göllerin olduğu bu göllere ise "Gök Gölleri"adı verildiği ve Tobalarca bu göllerin kutal sayıldığı düşünülmektedir. Gökyay'ın, Zeki Velidi Togan'dan aktardığına göre; eski Hint kültürünün ve Mohenjo-doro'da olan su kültüründe ölüleri suda gömerek günahlarından arındığını düşünme ve suda ölümün ulvi bir ölüm olduğuna inanma, su ruhlarına inanmak şeklinde Amu-derya ve Sır-derya bölgesinde de eski Türklerde yaşadığı düşünülmüştür. El-Biruni 'ye dayandırarak Oğuzların ölümlerini Ceyhun ırmağına sallandırdıklarını aktarmaktadır. Bununla birlikte bu düşüncenin İslam dönemine ait bazı rivayetlerde Ceyhun ırmağına bir günahkârın cesedi asılıp kırk yıl sallandırılır ve Ceyhun ırmağı onun üzerinden akarsa bu yol ile ölünün ermiş mertebesine ulaşacağına inanıldığını aktarmaktadır. Hâkim Ata ve Korkut Ata hakkındaki menkıbelerde de Korkut Ata'nın ölümü hakkında Onun Sır-derya üzerinde seccade üzerinde kopuzuyla ölümü beklediği anlatılmaktadır. Çocuksuz kadınların eski Türklerde çocuk istemek için kutsal saydıkları göllere veya sulara kurban sundukları bilinmektedir. Dede Korkut destanlarına Dirse Han Oğlu Boğaç Han hikâyesinde Dirse Hanın Hanımı oğlunu göremeyince şu sözleri söyler:

*"Kuru kuru çaylara sucu saldum
Kara tonlu dervişlere nezirler verdim*

*Aç görsem doyurdum, yalnızca görsem donatdum
Tepe gibi et yıgdum, göl gibi kırmızı sağırdum
Dilek ile Tanrıdan bir oğul gücile buldum*” (Gökyay, 1973, s. 10).

Bir kız eve gelin geldiğinin ertesi günü köyün kadınları tarafından köyün yakınında bulunan su kenarına götürülür ve suyun geline gelinin suya gösterildiği daha sonra “atalardan kalan su, analardan kalan su” ifadeleri söylenilmiştir. Gelinin süslerinden bir gümüş koparılarak suya atılır ve bu işleme de “su gösterme” adı verildiği bilinmektedir.(Gökyay, 1973, s. CCXC11 - CCXC11)Bu inanış Gaziantep yöresinde kısmen devam ettirilmektedir. Gaziantep’te bulunan kastellere (su kanalı) düğün gününden sonra getirilen gelin ve damadın buralarda banyo yaptırıldığı anlatılmaktadır (K.1).

Göktürklerin suyu kutsallaştırdığı ve ona kişilik verdiği bilinmektedir. Su sadece dini inanç doğrultusunda kutsallaştırılmamış ayrıca devlet yönetimi açısından da önemsenmiştir. “Tanrı, Türk’ün yeri ve suyu sahipsiz kalmasını diye” kağanları Türk milletinin üzerine getirip koyuyordu ibarelerini kullanan Ögel (2020b, s. 409-410) Türklerin devlet yönetiminde vatan toprağı ve suyunu kutsal saydıklarını düşünmektedir. Köktürk Kitabelerinde ,“Türk Tanrısı Türk’ün mukaddes (ıduk)yeri ve suyu, şöyle etmiş: Türk milleti yok olmasın diye! Millet (budun) olsun diye”(Ergin, 2009, s. 36) ifadelerinde tanrı ve yer su ruhları mukaddes olarak anılmıştır. Tanrıya yardımcı güçler olarak, Türk milletinin yok olmaması ve millet olabilmesi için birlikte hareket ettiklerine inanılan kutsallar olarak görülmektedir.

Coğrafi olarak bulundukları bölge yılın neredeyse sekiz ayı karla kaplı ve donmuş göllere sahip olan Orta Asya Batı Sibirya bölgesi, bölgede yaşayan Yakutların temel ihtiyaçlarını karşılamaları hayvancılık ile geçinen bozkır bölgesi Türkleri için de, su hayatta kalmaları açısından önemliydi. Güney Sibirya’da, bir buz parçası içen genç bir kadın ikiz doğurur. Bir insanın doğması gerektiğinde. Bay Ülgen oğluna bir emir verir ve oğlu bu emri yerine getirir. Atalarının isteğı üzerine doğum yapma işini bir meleğe aktarır. Bu melek hayatı gücünü (yani kut’u) bir gölden alır (akt. Roux, 1994, s.145). Doğurganlık, yaratmanın dünya üzerindeki simetrisi olarak düşünüldüğünde coğrafi şartlar buzun egemen olduğu bir bölgede doğurganlığın kutsallığını buza yüklerken nehir kenarlarında suya, bozkır bölgesinde ise buğday tanesine yüklemiş olduğu görülmektedir. Tüm bu sebeplere bakıldığında yaşanan bölgenin coğrafyası, kutsallık atfedilen onları hayatta tutan varlıklar üzerinden

olmuştur. Gök Tanrı inancında doğa ile uyum içinde olmak ve doğadaki her varlığa saygı duymak gerekir.

2.1.2.3. Atalar kültü

Tinsel varlıklar olarak bilinen ruh, peri olarak değerlendirilen varlıklardan farklıdır. Ruh bedenden çıkınca tekrar bedene giremez bedene hapsedilmiş bir köle gibidir. Peri ise istediği anda bedenden çıkıp özgürce dolaşabilir. Bu iki koşulu da sağlayan peri ruhların varlığından söz edildiği bilinmektedir. İşte bu peri ruhlar ata ruhu olarak karşımıza çıkmaktadır. Yani her ruhun bir ilk ruhu vardır. Bu ilk ruh atalar ruhu olarak düşünülüp kutsal olan her şeyin bu ilk ruhlardan geldiği düşünülmektedir. Ata'nın sadece insanda değil nesne ve olgularda da bir yaptırımı vardır. Bir önceki başlıktada ağaç ve dağ kültleri ifadedilirken, her soyun bir ağacının olduğundan bu ağaçların rastgele bulunmadığından bahsedilmiştir. İbadet yerlerine yakınlığı ya da kutsal olduğu düşünülen varlıklar olarak karşımıza çıkan ağaç, dağ, su kaynaklarında ata ruhlarının bulunduğu tasarlanmış ve bir tür bireysel ongunculuk olarak düşünüldüğü bilinmektedir. Bireysel ongun ifadeleri iki özellik ile tanımlanmaktadır. Birinci özelliği; hayvan ya da bitki biçiminde olup görevi belli bir bireyi korumaktır. İkinci özelliği; bireyin ve koruyucusunun kaderleri birbirine bağlıdır. Koruyucuya ulaşan her türlü şey bireyde ulaşır (Durkheim, 2018, s. 383-385). Ata ruhları, kutsal sayılan ağaçlarda ya da kayalıklarda yaşadıkları düşünülen koruyucu ruhlardır.

Köktürk Kitabelerinde geçen “üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmıştır.” (Ergin, 2009, s. 8) ibareleri köken açısından ayrımı vermeyen nasıl ve kim tarafından yaratıldığı hakkında yorum yapılamayan bir cümledir. Eski Türk mitolojik efsanelerinde bir yaratıcı olarak değil kökenleri oluşturan varlıklardan söz edilmiştir. Bu varlıklar Durkheim'ın (2018, s. 384) bahsettiği hayvan ya da bitki olacağı gibi bir kişide olabiliyordu. Köken efsaneleri anlatılırken Roux'un Biruni'den aktardığı; Ata ve mağara motifli efsanelerden birinde Hintlilerin Kabil'de oturan ve Tibet'ten geldiği söylenen bir Türk kralları vardı. Bu krallardan Barka Tekin, Kabilde elleri ve dizleri üzerinde sürünerek bir mağaraya girmiş ve mağaranın içinde sadece su vardır. Halk bu kişiye mucizevi kökenli olan bir yaratık olarak saygı duymuştu. Öte yandan 14. yüzyılda Kıpçak kökenli bir Mısırlının aktardığı ve Türkçeden Farsçaya çevrilmiş metin 9. yy. tarihli (akt. Roux, 2005, s.

276). Metinde Çin sınırında bulunan Kara Dağ'da bir mağarayı sel basar. Suların taşıdığı kil insan biçiminde olduğu düşünülen bir çukuru doldurur. Dokuz ayın sonunda güneşin ısısının etkisiyle mağarada dolan çukur yaşam bulur. Bu Ay Atam adlı ilk insandır. Metnin devamında kırk yıl tek yaşadıktan sonra yeni bir su baskını ile ikinci insan oluşmaya başlar ve güneş çukuru tam doldurmadığından tamamlanmamış ikinci insan çıkar. Bu iki insandan kırk çocuk olur (Roux, 2005, s. 276). Bu metinde Bir Ay Ata'dan bahsedilir. Bu Ata dağ ve ağaç motiflerinde onlardan oldukları düşünülen ve onlara adaklar sunulan varlıklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Köken mitlerinde atalarının bir dişi kurt olduğunu düşünen eski Türk boyları, kendilerine yol gösterici olarak bu kurdu seçerler. Doğu Türkçesinde Böri, Mogolcada; Cino ve Oguz Türkçesinde kurt adını alan ve insanın rehberi, koruyucusu olarak değerlendirilen kurt motifi eski Türklerde, köken efsanelerinde çokça yer almıştır. Ata kurda ait ilk efsane Hiong-nularda tarihi belirlenemeyen oldukça eski bir dönemde olduğu bilinmektedir. Bu efsanenin M.Ö. 2. yy. da Isık Köl ve İli vadisinde Tanrı Dağı ve Balkaş Gölü arasında yerleştikleri bilinen Vusunlar arasında gelişip yaygınlaştığı düşünülmektedir. İlk efsanelerde Vusunlar'ın kralı Kun-mo'nun babası Hiong-nuların batı sınırında hüküm sürüyordu Hiong-nular onu yakalayıp öldürür. Kısa süre önce doğan oğlu Kun-mo çöle atılır. Oğlanın üzerinde ağzında bir et parçası taşıyan bir karga ve bir kurt tarafından emzirildiğini gören Hiong-nular çocuğun mucizevi bir güç tarafından korunduğunu düşünür ve kutsal sayıp büyümesine izin verirler(Roux, 2005, s. 300). Bu efsanenin versiyonları ile bir sonuca varmak isteyen Stein'in düşündüğü gibi Roux'da Tüm Türk toplumlarının ve ardından da Moğol toplumlarının kurttan doğan bir atanın soyundan geldiklerine inanır. Roux'un Eberhard'dan aktardığı efsanenin başka versiyonunda ise; Hiong-nuların Şan-yu'sunun iki kızı vardı. Kızlarının bir insanla evlenemeyeceği kadar güzel olduklarını düşünen kral, kızlarını göğsü adamaya karar verir. Bu amaçla kızlarını kuzeyde, devletine uzak bir yerde yaptırdığı bir kuleye hapseder. Kulenin etrafına üç ay boyunca bir kurt gelir. Kızlardan biri babalarının onları göğsü adadığını söyler. Bu kurdun gökten onlar için gönderilmiş olduğunu söyler ve kurdun karısı olur. Bunların çocuklarının kavmin ataları olduğu söylenir. Bu efsanede Gök Tanrı inancı kendini göstermeye başlamış, kurt gökten yani tanrı tarafından gönderilmiş ve kutsal sayılmıştır. Kurdun edindiği kutsal özellik ile birlikte Türkler kendilerine "Mavi Türkler" (Tu-kiular) yani göksel Türkler anlamına gelen "kök Türk" adını

vermişlerdir. Yukarıda bahsedilen Köktürk Yazıtlarında geçen parçalarda, gök ve yer arasında kişiöğlü yaratılmış ve tengri teg tenride bolmuş Türk Bilge kağanı olarak gökten gelen gök gibi ifadeleri ile ataları kurttan gelen hükümdarlarından bahsediliyor olabilir (Roux, 2005, s.300-307). Oğuz Kağan destanında çok açık şekilde belirtilen ve Kağan'a yol gösteren "Gök tüylü, Gök yeleli" kurttan bahsedilmiştir. Kurt motifi zaman içerisinde farklı inançlar etrafında çevrilerek tecrübeli, görmüş geçirmiş, yol gösterici, bilge, hikmetli kişi anlamına gelen aksakallı şeklini almıştır. İslamiyet'i kabul ettikten sonra Hızır ya da aksakallı ihtiyar yerini almış ve Müslüman Türklere yol göstermeye devam etmiştir. Kutadgu Bilig de : *"Ne der işit şimdi şu Türkçe meseli/ Başından neler geçirmiş bir ak sakallı"* (Yusuf Has Hacib, 2019, s. 81) ifadelerinde rengini ve sembolünü gökten alan bir bilgeden Türk Kocasından bahsedilir. Aynı şekilde: *"Ne der işit bunları bilen Kök-ayuk/ Bu sözü anlamayan insanın aklı yok"* (Yusuf Has Hacib, 2019, s. 223).

İslamiyet'in etkisi ile eski gelenekleriyle birlikte İslamiyet'in etkilerini de yaşayan Türklere bu bilge varlığın hızıra dönüştüğü görülmektedir. Ögel'in Kırgız destanından aktardığı şu ifadeler bu dönüşümü bize daha açık şekilde göstermiştir. Öz-Temir'in oğlu 17 yaşındaydı ve savaşa gitmek için babasının yanına gelir. Babası oğluna şu şekilde dua eder: *"Atını sürende (cortkanda), yolun kutlu olsun! Hızır (Kıdır) yoldaşın olsun! Allahü Ekber (Allah'ı Ekber)!.. Atın, sağ ayağı ile yeri tepmezse; sol ayağı ile de göğe yükselmezse (kökkö köktör), geri dönme"* (Ögel, 2020a, s. 116) .

Eski Türk inancının önemli esaslarından olan atalar kültü, ölen ataların ruhlarının geride kalanları korumaya ve kollamaya devam ettiği inancına dayanmaktadır. Ölen atalara karşı duyulan minnet duygusu, onların köklerinin devamlılığını sağlama düşüncesi, kavmin kurucusu ya da soyun kurucusu, ocağın sahibi olarak düşünüldüğünü göstermektedir. Artun'a (t.y. s.10) göre atalar kültü eski Türklere ataları öldükten sonra da bu dünya ile iletişimi koparmayıp toplumla olan iletişimini devam ettirmektedir. Bedenin görevini tamamlayıp ruhun bu dünyada kendi soyundan gelenlere yardım etmeye devam ettiği ve geride bıraktığı insanların hayatlarını etkileyebildiğine inanılmaktadır. Bununla birlikte Orhun kitabelerinde Bilge Kağan yazıtlarında da atalar kültürünün izlerine rastlanmaktadır (Ergin, 2009, s. 37).

Eski Türk dininde “Gök Tanrı ve ataların ruhlarına kurban kesildiği gibi ölen ataların kurganlarına da büyük saygı gösterilmiştir. Hatta Türkler, ölen ataları için birer suret yapmışlar ve bu suretlere Altaylılar töz, Moğollar ongun, Yakutlar tanagara” denildiği bilinmektedir (Çoruhlu, 2006, s. 60).

Kafesoğlu, eski Türk inancını, tabiat kuvvetlerine inanma, atalar kültü ve Gök tanrı dini olarak üç noktada toplamanın mümkün olduğunu söylemektedir (1980, s. 42). Bu değerlendirmeye göre ata kültü bir inanç olarak ortaya çıkmıştır. Atalara duyulan derin saygı ve minnet onları kutsallardan biri hâline getirmiştir. Tanrıyı memnun etmek için onu kızdırmamak için uğraşan, elinden geleni yapan insanlar bu kez ataları için aynı şeyi yapmışlardır. Kurban sunma inancı ve âdeti buna örnek verilebilir. Eski Türklerde insanların tanrıya ulaşması mümkün değildir. Onların tanrıya ulaşmasını sağlayan araçlardan biri soyun kurucusu olan ataların ruhlarıdır. Bundan dolayı her kavimde insanı koruyan dokuz atasını temsil eden tasvirler bulunmaktadır (Radloff, 1994, s. 221).

Yukarıda bahsettiğimiz töz, tangara ongun ifadeleri keçe ya da kayın ağacı kavuğu kullanılarak yapılan semboller olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazı aileler bunları ava giderken yanlarına alır ve kendilerini koruduklarına inanırlardı. Onlara saçı yaparak ava gittikleri bilinmektedir. Tös-töz kelimesi menşei itibari ile bakıldığında Uygur, Hakaniye Türkçesinde “asıl, kök” anlamına gelmektedir. Eski Türklerin bu şekillere töz ismini vermeleri ata kültürünün etkisinden olduğu düşünülmektedir. “Uygurlarda papazın tapmakta gördüğü putların neye delalet ettiğini sorması üzerine, bunların tanrı tasviri olmadığını bizinkilerden biri öldüğünde yakınları onun suretini yapar ve tapınağa koyar biz de bunları ölünün hatrası olarak saygı ile koruyup kollarız” (İnan, 2020, s.43) ifadeleri “teberik” olarak bilinen ölen kişinin eşyalarından birinin onun anısına saklanması olarak günümüze gelmiş bir âdeti hatırlatmaktadır.

2.1.3. Türklerin Gök Tanrı İnancına Ulaşma Süreci

Araştırmacıların, eski Türkleri proto Türk olarak değerlendirdikleri ve kökenlerini M.Ö. 2.ve 3. yüzyıla kadar indirdikleri bilinmektedir (Roux, 2002, s. 20). Eberhard’ın proto Türk olarak düşündüğü Çulardan (M.Ö. 1059-249) önce Şang sülalesi olarak bildiğimiz kavmin “ti” denilen gök tanrıya, doğa güçlerine ve atalara ibadet ettiği bilinmektedir (Esin, 2001, s. 19). Bu noktada dağınık inançlardan ibaret

olduğu söylenen Şanglar eski Türklerin inanç sisteminde Gök Tanrıya ulaşma yolları aradığı yukarıda bahsettiğimiz kütler ve ruh (tn) olarak nitelendirildiği bilinen animizim olarak düşünüldüğü bir takım inanç yumağı içindelerdi.

Avcı ve toplayıcılık dönemlerinde anaerkil yapının etkisi ile ana tanrıça olarak değerlendirilen Umay, daha sonra ataerkil dönemin başlarında avcılığın çobanlığa dönüşmesiyle boy birliklerinin oluşmuştur. Bu bağlamda Gök Tanrı inancının kendi içerisinde oluşmaya başladığı düşünülmektedir. Gök Tanrı inancı oluşmadan önce Umay, yaratıcılık vasfını yerine getiren, özellikle doğum sırasında kadının doğurganlığına yardımcı olan büyük dişi tanrı olarak düşünülmektedir. Toplumsal yapının değişmesiyle klan toplumundan bey ve daha sonra devlet toplumuna geçilmesi, Umay'ın yaratıcılık vasfını azaltmıştır. Toplumun erkek egemen bir yapıya sahip olması ile hükümdarın kut anlayışını destekleyerek daha ataerkil bir tanrı olan Gök Tanrıyı doğurduğu düşünülmektedir (Çobanoğlu, 2001, s. 50).

Tanrı algısı eski Türklerde tarihin ilk dönemlerinden itibaren görülmeye başlamış zaman içerisinde diğer toplumlardan etkilenecek kendi kültür dünyasında kendi çizgileri etrafında değişim göstermiştir. Kutsalın tezahürleri değişken bir morfolojiye sahip olmuştur. Tanrının pek çok şekilde aracıları etrafında dünyaya müdahale ettiğine inanılmaktaydı. Bu araçlar tabiat unsurları, ruhlar ya da hayvan atalar olarak bilinen, kült olarak adlandırılan varlıklar olarak düşünülmüştür. Bu durum Şaman adı verilen din liderleri aracılığıyla yapılmış ve mitolojik kavramlar aracılığı ile mucizevi roller alan varlıklar ile tanrıya ulaşma yolları aranmıştır. Bu düşünceler bazı araştırmacılar tarafından Gök Tanrı'nın semadan daha aşağılara inip kişileştirilerek başka isimler ile birleştirilmesini doğurduğunu düşündürmüştür (Günay ve Güngör, 2019 s. 48- 58). Gök Tanrı düşüncesinin zaman içerisinde aşağılara inerek tabiat kültlerini ve atalar kültlerini oluşturduğu düşüncesi de tartışılan başka bir görüş olarak görülmektedir.

Eski Türklerde, tarihsel süreç içerisinde bir tanrıdan bahsedilmiş fakat bu tanrı farklı isimlerle anılmıştır. Gök Tanrı mı kültleri oluşturdu ya da kültler mi Gök Tanrı'yı oluşturdu bu ifade çözülmesi gereken bir soru olarak birbirinden ayrılamaz bütünlük içerisinde kalmıştır. Gök Tanrı'nın semadan aşağı inip tabiat kültlerini oluşturduğu düşüncesi din tarihçileri tarafından savunulsa da halk edebiyatı ve kültür

bilimciler tarafından düşünüldüğünde kùltlerin Gök Tanrı'ya ulaşma noktasında bir aracı olarak görüldüğü bilinmektedir.

Gök Tanrı İnancı

İnsanoğlu “Tanrı” kavramını ilk algıladığı andan itibaren onu hep göklere layık görmüş ve oraya yerleştirmiştir. Çünkü gök, insanlar için hem yüceliğin hem de sonsuzluğun simgesi olarak düşünülmüştür. İlkel toplumlar mekânsızlık ve sonsuzluk kadar soyut kavramları algılayamadıkları için, tanrılara gökyüzünde belirli yaşam alanları belirlemişlerdir. Dünyanın en eski duası olarak bilinen Ewa kabilesine ait, “nerede gök orada Tanrı” duası gök kelimesinin ya da Gök Tanrıların en ilkel insan topluluklarında bile var olduğunu savunan Scmithd ve Eliade’de evreni yaratan bir göksel varlıktan söz etmektedirler. Hemen hemen tüm inanışlarda da böyle bir varlığın söz konusu olduğu savunulmaktadır. Göğün yüceliği, kutsallığı, sonsuz ve dokunulmaz güçte olması bazı dinlerde tanrı adlarının etimolojilerinin gök ile ilgili olmak, kutsal ve kudretli olmakla ilişkili olduğunu düşündürmüştür (Eliade, 2018, s. 65-72).

Gök Tanrı kelimesini morfolojik olarak inceleyen araştırmacı, G. Nemeth tanrı kelimesinin tamamen Türkçe kökenli bir kelime olduğunu savunmuş bu durum tartışma konusu olmuştur. Kelimenin Moğolcadan Türkçeye geçtiği savunulmuş olsa da Moğolcanın fonetiği itibarıyla Türkçeden alınan iki heceli kelimeler üç heceli, tek heceli olanlarda iki heceli olarak girmektedir. Türkçeden Moğolcaya geçtiği Moğolcada Tanggeri şeklinde söylenişinden anlaşılmaktadır (Kafesoğlu, 1980 s. 65). Bu ifadeler bizi Göktürklerden önce de tanrı, Gök Tanrı ifadelerinin kullanıldığı bilgisine götürmektedir. Tanrı kelimesini son dönemlerde yayınlanan Moğolistan’daki İleriş Kutluk Kağan Anıtı üzerinde “tanrı oğlu” şeklinde okunan ibarelerde de görmekteyiz.

Eski Türk dini olarak zikir ettiğimiz Türklerin ilkel dönemlerinden İslamiyet’i kabul etmelerine kadar geçen süre ele alındığında eski Türk dininin Gök dini veya Gök Tanrı dini yani gök merkezli tek tanrı dini olarak değerlendirildiği bilinmektedir (Güngör, 1998, s. 24).

Eski Türk dini, oluşturmaya çalıştığımız başlıklar altında incelendiğinde bizi Gök Tanrı'ya ulaştırmaktadır. Gök Tanrı eski Türklerin dini sisteminde çekirdek yapıyı oluşturmaktaydı. Diğer unsurlar onun etrafında şekillenmiş ona ulaşmak için takip edilen bir sistem bütünlüğü içinde karşımıza çıkmıştır. Tengri kelimesi M.Ö. 2000 yıllara kadar dayandırılmış ve gök kelimesi ile birleştirilerek düşünülmüştür (Roux, 2002, s. 114). Eliade'ye göre dünyanın her yerinde bir "Gök Tanrı" inancı vardır (2018, s. 65). Dolayısıyla Sibirya Orta Asya halklarından başlayarak Tunguzlar, Samoyedler, Türk-Tatar halkları arasında "Gök Tanrı" inancı bulunmaktaydı. Ancak bunun dışında diğer tanrılar da vardır. Ülgen, Kayra Kan ya da Ürüng Ayı Toğan isimleri kullanılsa da bu tanrıların üstünde bir büyük yaratıcı olduğu düşünülür. "Gök Tanrı" büyük tanrı anlamına geldiğinden en kutsal tanrı "Gök Tanrı"dır. Buna Samoyedler "Num", Tunguzlar "Buga", Moğollar "Tengri", Buryatlar "Tengeri", Volga Tatarları "Töngere", Beltirler "Tingir", Yakutlar "Tangara" kelimelerini kullandığı bilinmektedir (Harva, 2015, s. 112).

Altay Tatarları tanrılardan bahsederken Kudai kelimesini kullanmışlardır. Bu sözcüğün Farsça Hüda sözcüğünden geldiği düşünülmüştür. Doğu Tatarlarının gökte oturan Tanrı Kудay'ın yeri yarattığını düşündüklerini ve bu sözcüğün günümüzde kut sözcüğü ile bağlantısı olduğu düşünülmektedir (Arık ve Eroğlu, 2020, s. 176). Roux yaptığı incelemeler sonucu, tanrı ile imparatorluk dönemi arasında bir ilişki kurmaya çalışmıştır. Tanrının Orhun Kitabelerinde önemli bir yer tutması ve imparatorluk dönemine ait olmayan metinlerde Tengri adına az rastlanmasından hareket ederek, Tanrı ve imparatorluk arasında İmparatorluk Tanrısı fikrini öne sürdüğü bilinmektedir (Roux, 2002, s. 115-116).

Eski çağlardaki kralların aynı zamanda rahip olduklarını ve insanla tanrı arasında bir el oldukları düşünülmüştür. İnsanların ulaşamayacağı insanüstü ve görünmez varlıklara karşı sunulan dua ve kurbanlarla kendine tapınılanlara iyilikler verebilecek tanrılar olarak saygı görmüşlerdir (Frazer, 2017, s. 19). Bu ifadeler sadece İslamiyet öncesinde ya da yabanıl toplumlarda görülmemiş, İslamiyet kabul edildikten sonra toplumların yukarıda bahsettiğimiz mekânsızlık ve sonsuzluk kavramlarını kabul ettikleri soyut düşünmeye başladıkları dönemlerde, Osmanlı imparatorunun halifeliği almak için savaflara katılması ve halifeliğe sahip olması insanlığın her evresinde inançların imparator tanrı ilişkisinin sağlanmaya çalışıldığını

göstermektedir. Gök Tanrının birleştirici unsur olduğu ve imparatorluk dönemlerinde hep birlikte Gök Tanrıya yönelindiği, imparatorluk dağıldığında kutsallık bulunan yerlere ve inanışlara göre farklılık gösterdiği düşünülmektedir (Arık ve Eroğlu, 2020, s. 176).

Gök Tanrı, bozkır toplumları arasında tek yaratıcı olarak düşünülmekte ve Orta Asya Bozkırları halkları olan eski Türklerde de kurbanlar sunulan, kutsal sanılan varlıkların en üstünde tasavvur edilmektedir. Göktürkler döneminde Gök Tanrı manevi bir kudret hâline gelmiştir. Bozkır toplumlarında hayvan yetiştirici kültürün Gök Tanrısı olan bu tanrı başlangıçta gök ile aynı sayılan bir varlık iken zamanla dünyaya düzen ve nizam veren bir kudret hâline gelmiştir. Kafesoğlu'na göre; “dinler tarihinde hiçbir din yalnız bir “itikât” ve “amel” den ibaret olmamış”tır (1980, s. 64). Tanrı tek başına kalmamış her zaman yardımcıları olmuştur. Kutsal sayılan ikinci derece varlıkların oluşturulduğu görülmektedir. Gök Tanrı'nın etrafında şekillenen varlıkların ve kutsalların, Gök Tanrı'nın bünyesinde ona ulaşmak için oluşturulduğu düşünülmektedir.

İlkel toplumların gök tanrılarında hiç biri “safkan” değildir (Eliade, 2018, s. 85). Biçimlerinin etkileşimde oldukları dış etkenler ve geleneğin etkisiyle değişime uğradığı bilinmektedir. Yazılı metinlerden önce anaerkil ve ataerkil dönem olarak düşünülen M.Ö. dönemlerde, yazılı dönem de ortaya konulan metinlerde, gök ve tanrı arasında bir bağ kurulmuş bu bağın süreç içerisinde değişime uğradığı görülmüştür. Gök Tanrı inancında tanrı adlandırmaları doğrultusunda özellikle Kuzey ve Orta Asya halklarında farklı isimlendirmeler görüldüğü bilinmektedir.

Kuzey ve Orta Asya göçebe halklarından Someyedler gökyüzünde oturan Num adı verilen ve göğün yedinci katında oturan ve Gök anlamına gelen tanrıya taparlardı. Burada sadece gök ile ilişkilendirilmeyen Num hem denize hem karaya hükmeden olarak düşünülmüş ve evreni içine alan bir yaratıcı olarak görülmüştür. Koryaklarda yüce Tanrı “Yukarıdaki”, “Yukarının Efendisi”, “Gözetleyen”, “Dünya” olarak adlandırılmıştır. Aynular tanrıya “Göğün İlâhi Şefi”, ”Gök Tanrı”, ”Koruyucu” gibi adlar verdiği bilinmektedir. Bu tanrı adlandırmaları farklı olsa da bütünde hepsi evrenin tek yaratıcısı, kadiri mutlak tanrısıdır. Dinsel yaşamın daha alt konumdaki tanrılar ve ona yardımcı ruhlar eski Türk tanrı inancında Gök Tanrı'nın yardımcıları olarak düşünüldüğü bilinmektedir. Gök Tanrı'nın görevleri ile ilgili nitelikleri, unvan

ve sıfatları ele alındığında; Beltirler dualarında çok Bağışlayıcı Han’a (Kayra Han), Yakutlar Ürün Ayı Toyan (Yaratıcı Bilge Efendi) , Altay Tatarları Ülgen (ulu) Bay Ülgen (çok ulu) şeklinde hitap ettikleri bilinmektedir (Eliade, 2018, s. 86-87).

Gök Tanrı’nın sıfatları incelendiğinde; yeri ve insanoğlunu yaratan, görünen ve görünmeyen var eden, toprağı bereketlendirendir. Mengü Han’ın Fransa kralına yazdığı mektupta, Moğolların gök tanrısı ile ilgili sıfatlara yer vermiş ve “Sonsuz Tanrının buyruğuyla; gökte tek bir ebedi Tanrı olduğu gibi yeryüzünde de tek bir Ebedi Tanrının Oğlu Cengiz Han vardır”ibarelerini kullanmıştır (Eliade, 2018, s. 89). Yaratıcılık düşüncesi ve kozmik düzen düşüncesi iç içe girmiş gök, evren düzeninin arketipi olarak düşünülmüştür. Bu durum evren ve toplumların düzenini sağlayan arasında bir bağ olduğu inancını düşündürmüştür. Han evrenin hükümdarı yani Tanrının yeryüzüne gönderdiği Han, Hakan ve komutanlar olarak düzenleyici el niteliği olarak düşünülmüştür. Gök-yaratıcı-evrenin hükümdarı üçlüsü eski Türk inanç sisteminde kozmik düzenin güvencesi ve yeryüzündeki yaşamın düzenleyicisi olarak görülmüştür. Oğuz Kağan destanında gökten gelen bir çocuk yaratıcı tarafından gönderilmiş ve hükümdar olarak imparatorluğu kurmuştur. Gök Tanrı’nın etkinliği, hükümdarlık mitiyle ve imparatorluğun varlığıyla pekiştirilmiştir (Eliade, 2018, s. 87).

Kaderlerini yazanlara çoğu Türk kavmi “Gök Tanrı” adını vermiş bu doğrultuda kader yazıcı ifadesi Gök Tanrı’nın vasıflarından biri olarak görülmüştür. Kader inancı sadece yazılan olarak düşünülmemiştir. Moğol inancına göre Gökler herhangi bir şeyi kader olarak yazmış olsa da bunu hak etmek için caba harcaması gerektiğine inanılır. Gökyüzünün her şeyi bildiği inancı da yapılan yeminlerde “Gökyüzü şahit ki” veya “Gökyüzü biliyor ki” ifadeleri ile görülmektedir. Gök Tanrının bir korku nesnesinden uzak ve yukarıda olması onun insanların tek tek ne yaptığı ile ilgilenmesi olarak yorumlanabilir. Fakat Tunguzların Gök Tanrısı Buga her şeyi bilir fakat olayların akışına karışmaz ve cezalandırmaz. Yakutların Ürün Ayı Toğan’ı da göğün yedinci katında beyaz renk taşlardan yapılmış tahtında oturur ve sadece iyilik yapar ve her şeye hükmeder (Harva, 2015, s. 118-120)

Gök Tanrı hayat veren sıfatlarına da sahiptir. Moğolların göğü erkek, yeryüzünü kadın olarak tasavvur etmeleri ve canlılara hayatı göğün verdiğini yeryüzünün ise beden verdiğinine inandıkları bilinmektedir. İnsanın kendi doğasına yönelmesi ve tabiat olaylarını gözlemlemesiyle göğün dölleyip yeryüzünün doğurması

tabiatın doğurması yaratılış efsanesinde görülmüştür. Gökyüzünden yağmur damlaları arasından düşen bir buğday tanesi tarafından hamile kalan bir hatun, “tabiat ana” “doğa ana” ifadelerini akla getirebilir. Bununla birlikte dua edilirken Altay Tatarlarında doğurganlığın artması, ekinlerin büyümesi ve hayvanların çoğalması için Gök Tanrıya kurban sunulduğu bilinmektedir (Harva, 2015, s. 121).

Gök Tanrı inancı zaman içerisinde kültürlerin etkileşimi ve inanç sisteminin gelişimi doğrultusunda değişikliklere uğramıştır. Başlarda yeryüzünden göğe çıkardığımız inanç sistemi göğün kutsallığını yaşatmıştır. Ama günümüz Altay toplumlarında Gök Tanrı, Harva’nın yorumuna göre daha somut ve insan suretinde bir varlığa dönüştürülmüştür. Bu durum Emel Esin tarafından başlarda somut bir şekilde düşünülen ve Çu döneminde gök tanrısının insan olarak düşünüldüğü şeklinde yorumlanmıştır (Esin, 2001, s. 56). Eski Türk inanç sisteminde, Kağan soyundan gelenlerin Gök Tanrı katından gönderildiği ve Hükümdarın Gök Tanrının yeryüzündeki eli olarak görüldüğü bilinmektedir. Nitekim Bilge Kağan abidesinin doğu yüzünde “...Tanrı buyurduğu için on dört yaşında Tarduş Milleti üzerine şad oturdum.” (Ergin, 2008, s. 39) ifadesinde belirtildiği üzere, tanrı tarafından Türk milleti için gönderilen bir hükümdardan bahsedilmektedir.

Moğolların göğün her şeyi gördüğüne inanmaları ve dua ederken “gök bilsin ki ”ifadelerini kullanmaları İslamiyet’i kabul ettikten sonra “Allah her şeyi görür” ifadeleri İslamiyet öncesi alışkanlıklarımızı ve geleneklerimizi devam ettirmemizden ileri gelen inanç sisteminin kelimelere dönüşmüş hâli olabilir. Tüm bunların yanında bütün bir inanış Gök Tanrı ile düşünülemez. Dini törenler, dua ayinleri ve ritüeller kendi içerisinde şekillenmiş, kütler etrafında gelişmiş olduğu bilinmektedir. Ayrıca eski Türk inanç sisteminde oluşturamadığımız panteonu günümüze yaklaştığımızda Gök Tanrı’nın yaşadığı yer ve oğulları, yardımcıları adı altında birtakım konular oluşturulduğu görülmektedir. Bu durumun eski Türk inanç sisteminden uzaklaşarak farklı din ve kültürlerin etkisine girerek oluştuğu anlaşılmaktadır.

2.2. Türk Kozmogonisinde Tanrı Adlandırmaları

Eski Türk inanç sistemi içerisinde Gök Tanrı için yukarıda bahsettiğimiz nedenler doğrultusunda farklı adlandırmalar kullanılmıştır. Özellikle Altay sahası çalışmalarında Ülgen, Tengere Kayra Han, Ürün Ayı Toğan gibi adlandırmaların söz

konusu olduğu bilinmektedir. Radloff tarafından, Sibirya bölgesinde yapılan araştırmalar ışığında elde edilen aktarımlarda gökte var olan üç ilahtan söz edilmektedir.

“Tengere Kayra Han bugün dahi semanın onyedinci katında oturur ve oradan kâinatın kaderini idare eder. Kayra Kan’dan sudur yoluyla aşağıdaki üç yüksek ilah meydana gelmiştir. Semanın onaltıncı katında altın bir dağ üzerinde yaşayan ve orada altın bir taht üzerinde oturan Bay Ülgen. Semanın dokuzuncu katında oturan Kızagan Tengere ve semanın yadinci katında yaşayan akıllı Mergen Tengere; gökle yeri aydınlatan güneş ana (kün ana) burada bulunur.” (Radloff, 1986 , s. 6).

Altay sahasına bakıldığında Ülgen, Kuday şeklinde kullanılmıştır. Bu ifade Farsça da Huda şeklinde görülmüştür. Soyutların, bu ilah için Kayra Han ifadelerini kullandıkları bilinmektedir (İnan, 2020, s. 31-33). Eski Türk inanç sisteminde kötü tanrılardan bahsedilmez. Fakat Erlik olarak bilinen ve yaratılış efsanelerinde görülen, Şeytan ile eş değer olarak nitelendirilen bir kötü ruh olduğu bilinmektedir (Çoruhlu, 2006, s. 54).

Ölüm tanrısı olarak değerlendirebileceğimiz Erlik, Tanrı adlandırması olarak değil de tanrının ölüm işlevini gerçekleştirmek için yarattığı yardımcısı olarak düşünülmüştür. Bazı kaynaklarda yer altı tanrısı olarak değerlendirilen Erlik, doğum ve var oluşun tersi olan ölüm karşısında var olan, dünyanın tersi olan dünya için bir ilah oluşturulmak istenmiştir. Bu ilah, Erlik olarak tasavvur edilmiştir. Kötü ruhların başkanı olduğuna inanılmıştır. Kötülük kavramı ve Tanrı bir araya getirilemediğinden aslında bu kötü tanrıya ait bir bilginin bulunmadığı bilinmektedir (İnan, 2020, s. 40).

Altay Türklerine ait inanışlarda evrenin ham maddesinin üç ana bölümden oluştuğu bilinmektedir. Bu üç ana ham madde gök, yer ve yer altıdır. Hayat ağacı bu üç nokta arasında köprü olarak düşünülmüştür. Bu maddelerden Gök Tanrı, Ülgen/Kuday’ı Yunan mitolojisinde Zeus, yer altında bulunan Erlik Han’ı ise Hades simgelemektedir. Erlik, Emel Esin’e göre Göktürklerde Gök Tanrı’nın yanında kara yer Tanrısı ya da yer Tanrı Kağanı olarak bilinmektedir. Yer Tanrı Kağanı, merkezinde toprak olduğu için sarı renk olan Saturn ile ilişkilendirilmektedir. (Bilgili, 2017, s. 12, 14). Satürn Türklerde “Toprak Yıldızı” olarak tabir edilmektedir. Kutadgu Bilig de Sekentir olarak geçen ve Arapça Zühhal yıldızı olarak bilinir. Toprak, dağ, yer ve yer küredeki her cismin kontrolü Toprak Yıldızı’ndadır (Bayat, 2017, s. 267).

Tengri sözcüğüyle ilgili olarak ortaya çıkan ve birden fazla tanrının varlığı gibi düşüncelerin savunulmaya çalışıldığı bu karmaşanın temel nedeni, daha önce

belirttiğimiz örtmece kavramının düşünülmemesinden kaynaklanmış olabileceği görüşündeyiz. Orhun yazıtlarında açıkça “tengri” sözcüğünün farklı şekillerde kullanıldığı görülmektedir. Alıntılanan cümlelerden hem göğe hem de yaratıcıya aynı şekilde hitap edildiğine rastlanmaktadır. İster “göğün oğlu”, ister “gökten olma” şeklinde anlaşılsın, burada bir örtmece yapıldığı bilinmektedir (Karabulut ve Güzelsoy, 2020, s. 75). Bu durumda da; Türklerin yaratıcının adını ona olan saygılarından anmadığı, ulaşılmaz, sonsuz gördüğü gökyüzü için kullandığı sözcüğü, Türk Boyları tarafından farklı isimlendirmeler olan; Ülgen, Kayra, Tengere Kayra Han, Ürüng Ayı Togan vb. ifadelerini tanrı yerine kullanmış olabilirler. Yazıtlardaki cümleler, nerede yaratıcı anlamında nerede gökyüzü anlamında kullanıldığını anlamaya da müsaittir. Yazıtlara göre kişiöğlü gibi üstteki mavi gök de yaratılmıştır. Nitekim Verbitskiy’nin derlediği Altay Yaratılış destanında şu ifadeleri aktarmıştır:

*“Dünya bir deniz idi, ne gök vadi, ne bir yer,
Uçsuz, bucaksız, sonsuz, sular içreydi her yer!
Tanrı Ülgen uçuyor, yoktu bir yer konacak
Uçuyor, arıyor, katı bir yer, bir bucak.
Kutsal bir ilham ile nasılsa gönlü doldu,
Göklerden gelen bir ses, Ülgen’e buyruk verdi:
-Tut önündeki şeyi, hemen yakala! Dedi.
Ülgen bu emre uydu, uzattı ellerini,
İçinden tekrarladı, Semanın sözlerini.
Denizden çıkan bir taş, fırladı çıktı yüze,
Hemence taşı tuttu, bindi taşın üstüne!
Artık Ülgen memnundu rahatı bulmuş idi,
Üzerinde duracak bir yeri olmuş idi.
Göklerin emri ile bulunca Ülgen Durak,
Artık vakit gelmişti, gökleri yaratacak!
...
Ülgen yere bakarak ‘yaratılsın yer’ demiş
Bu istek üzerine denizden yer türemiş.
Ülgen göğe bakarak: yaratılsın Gök! demiş
Bu buyruk üzerine, üstünü gök bezemiş!” (akt. Ögel, 2020a, s. 469).*

Metinde görüldüğü gibi gök ve yer de kişiöğlü gibi yaratılmıştır. Fakat Ülgen’e emri verenin büyük bir tanrı olduğu metinde “Göklerin Emri ile” ifadelerinden anlaşılmaktadır. Ülgen, metinde yukarıda bahsedilen örtmece olarak tanrının ismi değil de tanrının yardımcısı, ilahi bir güçten emir alan ve onun vesilesi ile yeri ve göğü yaratan olarak düşünülmektedir.

Gök Tanrı inancının semadan aşağılara indiği yönündeki görüşlerden (Günay ve Güngör, 2019) hareketle Altay topluluklarında ve Sibiryâ bölgesinde Şamanist toplulukların etkisiyle Gök Tanrıya verilen adlandırmalar çeşitlenmiştir. Bu adlandırmalar doğrultusunda somut ifadeler eşliğinde özellikle; tanrının göğün belli

katlarında oturduğu, altından ya da süt beyaz tahta oturduğuna inanılmıştır. Türk mitolojik sistemi içerisinde kutsal olarak en tepeye Gök Tanrı yerleştirilmiştir. Çeşitli dini ve sosyolojik sebepler doğrultusunda İslamiyet ile birlikte Gök Tanrı, Allah tasavvuru ile özdeşleşmiş ve Şamanist Türk toplumlarında Bay Ülgen, Kayra Kan, Ayı Toyan, ve Kудay adlandırmalarını aldığı bilinmektedir (İnan, 2020, s. 22-42). Arkaik destanlarda ve Şamanist dualarda bu ifadelerin kullanıldığı yerler değerlendirilip tanrı algısı üzerinde durulacaktır.

2.2.1. Kудay

Kудay, evreni ve dünyayı yaratan, idare eden anlamlarında kullanılan tanrı adlandırması olarak karşımıza çıkar. Altay Türklerine ait yaratılış efsanesinde “hiç kimse, hiçbir şey yokken sadece su varken Tanrı (Kудay) vardı. Yanında kişi ile göklerde uçmaktaydı” (Sakaoğlu ve Duymaz, 2006, s. 168) şeklinde başlar. Bu efsanede her şeyin başlangıcında, Kудay olarak bilinen tanrı tarafından yaratılışın başlaması anlatılır. Nogay Türkleri tarafından anlatılan anlatılarda tanrı Hüda olarak geçmektedir. Gökyüzü, güneş ay ve yeryüzünü yaratmıştır. Dünyayı yaratmak için su ve ateşi kullandığı bilinmektedir. Ateş yardımıyla suyu kaynattığı ve oluşan köpüğü dünyayı yaratmak için kullandığına inanılmaktadır. Dünyayı yarattıktan sonra ise kilden insanı yaratmış ve ruhunu ona üflemiştir. Şor Türkleri arasında da Ülgen’in isimlerinden biri olarak kabul edildiği bilinmektedir (Dilek, 2021, s. 548).

Güney Altay Şamanistleri tarafından Kудay en büyük tanrı olarak düşünülmüştür. Potapov’dan aktarıldığına göre; Altay kabileleri Kудay veya tanrı olarak adlandırdıkları birinci dereceden tapınma kültü olarak düşündükleri varlığın adından bahsetmişlerdir. Kудay veya Kayra Kan olarak isimlendirdikleri yaratıcının, tanrının sıfatları olarak nitelendirildiği bilinmektedir. Nitekim Tengere Kayra Kan ifadesinin “Kayırcı Gök” anlamına geldiği düşünülmektedir (akt. Bayat, 2017, s. 306). Bazı Altay kavimleri içerisinde, Şamanist bir özellik kazanarak Ülgen’in yerine geçtiği bilinmektedir. Mogolistan civarında yaşayan Soyot Türkleri, Ülgen’den bahsetmezler. Onlar Ülgen’in yerine Kayra Kan dan bahsederler. Kayra Kan için; ilah olmanın dışında, büyük ruhlara verilen bir ad olarak değerlendirildiği bilinmektedir (Bayat, 2017, s. 305). Altay Şamanizm’inde, on yedi katlı göğün beşinci katında oturan Kудay Yayıçi isminde yüksek dereceli bir ruhtan bahsedilir. Sözlük anlamına bakıldığında:

Yayucu, yaradan anlamına gelmektedir. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere Yaratıcılar yaratıcı olarak düşünülmektedir (Çelik, 2020, s. 32).

Altay Türklerine göre; Dünya oluşmadan önce tek Tanrı Kara Han (Kayra Han) vardır. Kara Han, tek kudret hâline gelmiştir. Kara Han'ın Ülgen, Erlik ve Mergen adında üç oğlu olmuştur. Bunlar Altay Türklerine göre, üç büyük tanrı konumundadırlar (Uraz, 1992, s. 41).

Boston destanında, tanrıya yalvarırken Kудay ismi kullanılmıştır. Kудay, somut bir varlık olarak gökyüzünde aramıştır. Şu ifadelerden yola çıkarak;

“Kудaydan bala suraşıp	Hüda'dan çocuk isteyip
Kapalanıp kaygırıp	Kederlenip tasalanıp
Asmandı karap akıyıp	Gökyüzüne bakıp gözünü ayırmadan
Kalayık karap turganda	Halk bakıp dururken
Kanna köönün burganda	Hanına dikkat ettiğinde”

(Akmataliyev ve Kadirmanbetova, 2009, s. 24).

Kудay, kendisinden yardım istenen olarak nitelendirilmiştir. Bu yardımın samimi bir üslup ile yapıldığı, daha çok somutlaştırılmış bir tanrı olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Kудay ismi her ne kadar Türkiye Türkçesine Hüda olarak çevrilse de Çelik'e göre; Türk mitolojisindeki Kудay olarak düşünülmesi ifade edilir (2020, s. 32).

Kırgız destanlarında da yaratıcı tanrı olarak Kудay ismi kullanılmış ve kâinatın tek yöneticisi olarak görülmüştür. Sadece insanların değil hayvanlarında ona karşı sorumlu olduğu düşünülmüştür. Boston destanında Kудay şu şekilde ifade edilmiştir.

“Bostongo men karmatsam	Boston'a kendimi yakalatsam
Meni kудay urbaybı?	Beni Hüda çarpmaz mı?”

(Akmataliyev ve Kadirmanbetova, 2009, s. 75).

Kудay'ın kötülükler karşısında cezalandırıcı bir özelliğinin olduğu da görülmektedir. Tanrılara verilen sıfatların Kудay etrafında toplandığı görülmektedir. Panteon oluşturulmak istenirse Kудay yüce yaratıcının hemen altında yer alan baş tanrı

olarak değerlendirilebilir. Yunan panteonunda Zeus ile bağ kurulabilir Zeus içinde tanrılar tanrısı, aydınlık ve göğün tanrısı sıfatları kullanılmaktadır (Parlardedir, 2018, s. 35).

2.2.2. Umay

Türk mitolojisinde Umay, üreme ile ilişkilendirilen ruh olarak bilinmektedir. Dişi tanrıça olarak düşünülen ve Emel Esin(1978, s. 90) tarafından ana tanrıça olarak değerlendirilen Umay, Gök Tanrı inancı oluşmadan önceki dönemlerde anaerkil döneme tekabül eden avcı ve toplayıcılık dönemlerinde yaratıcı, doğurucu ve yaşatıcı vasıflara sahip olan büyük dişi tanrı olarak düşünülmektedir. Zamanla avcı ve toplayıcılık döneminden demirin keşfedilmesi ve kullanılmaya başlanması ile ataerkil döneme adım atılmıştır. Ataerkil dönemin başlaması ile kadın tanrıça, erkek egemen toplumda geri plana atılmaya başlanmış ve yerini Gök Tanrının aldığı bilinmektedir. Bu doğrultuda Umay'ın tam anlamıyla silinmemiş olduğunu yerini gizli kadın derneklerinde devam ettirdiği düşünülmüştür. Türk dünyasında ve Anadolu'da yaygın olan, ocaklar adı altında görüldüğü bilinmektedir. İslamiyet'in kabul edilmesi ile birlikte Fatma Ana kültüyle örtüştüğü ve "el vermek" deyimini ile yaşatıldığı düşünülmektedir (Çobanoğlu, 2001, s. 50-51).

Altay Türklerinde Umay dışında, Ana Maygıl ve Akene (Ak Ana) dişi tanrıçaları vardır. Bu tanrıçaların yaratılış efsanesinde geçen ve Ülgen'in yaratma kudretini ilham eden ruh olarak düşünüldüğü bilinmektedir. Ana Maygıl ise; ulusu koruyan dişi ruh olarak düşünülmüş ve "Ulus Anası" olarak da düşünülmüştür (İnan, 2020, s. 39). Altay sahası içinde anaerkil dönem düşünüldüğünde, yaratılışta bir ana tanrıça olduğu ve bu tanrıçanın daha sonra "ana" motifi olarak ulusu koruyan sıfatına bürünmüş olduğu görülmektedir. Nitekim Göktürk kitabelerinde de: "Umay gibi anam Hatun sayesinde küçük kardeşim Kül Tegin er kahraman adını aldı." ifadelerine yer verilmiş ve Hatun Ana ile Umay birlikte kullanılmıştır. İnan'ın aktardığına göre; Altay Yenisey Şamanist Türklerinin dini inançlarında, Umay kültünün tespit edildiği görülmüştür. Radloff tarafından aktarılan Sogay metinlerinde: "biz bastap ülgen adam nang törende İmay icemeng kada tüstir bı iki kazıng". (Katanof tarafından bu metin farklı çevrilse de İnan'ın çevirisi bize daha makul gelmektedir.) "İlk başta Ülgen atamızdan ürettiğimiz zaman bu iki kayın ağacı Umay ana ile beraber (gökten)

inmiştir.”ibareleri Umay’ın Gökten inerek kutsal sayıldığını düşündürmektedir. Daha önceki başlıklarımızda ağaç kültüründe kayın ağacı ile ilgili verdiğimiz bilgiler ışığı altında Umay’ın yaratılışa etkisi bu ifadelerde de görülmüş ve yaratılış ile ilgili bir ruh olarak düşünülmüştür (İnan, 2020, s. 34).

Hakasya da kaydedilen metinler içerisinde, yaratılışın Ülgen Ata ve Umay Ana’dan oluştuğu inancı hâkimdir (Çelik, 2020, s. 33). Zaman içerisinde kadınları ve çocukları koruyan ruh, melek olarak anılmaya başlamıştır. Kaşgarlı Mahmud, çocuk sahibi olmak için Umay’a şöyle seslendiklerini aktarmıştır: “Umaygu tapınsa ogul bulur” (Erdi ve Yurteser, 2005, s. 237).

Katanov tarafından, Kaçın ve Sagaylarda Umay’a saygı ve şamanın ateş ruhuna sesleniş, 1892 yılında Arık ulusundaki Abakan’ın sol kıyısı, şu ifadeler ile çevirilmiştir: “Sana, anam İmay, yiyecek veriyorum, bu fincandakini iç... Seni çocuklarının (yani insanların) ipi sağlamışacak ve yaşlı ve genç kardeşler (erkekler) çoğalacak! Beşiklerinin (çocuklarının) ipi sağlamlaştacak ve yaşlı ve genç kızkardeşler (kadınlar) çoğalacak” (Patapov, 1996, s. 218) Umay’ın çoğalma ve üreme ilahı olduğu düşünülmüştür.

Umay kelimesinin Tatar Türkçesinde kadın üreme organı anlamına gelmesi, Umay’ın üreme ve türeyiş ilişkili bir tanrıça olduğunu düşündürmüştür (Ergün, 2011, s.138). Umay, çocuğun doğmasına vesile olması ile birlikte, çocuk doğduktan sonra da belirli bir süre (üç yaş) onu koruyan olarak düşünülmüştür (Patapov, 1996, s. 213).

Umay, Kırgız Türkleri içerisinde doğum ve üreme gibi sıfatların yanı sıra kadınlara ait diğer unsurlar içerisinde de görüldüğü bilinmektedir. Kadınların yaptıkları el işleri ve süslemeler ile ilişkilendirilmiştir. Umay adını verdikleri bir el işi motifinin olduğu da bilinmektedir. Kırgız Türklerine göre anne karnındaki çocuğun cinsiyeti Umay Ana tarafından belirlenir. Çelik’in Akmataliyev’den aktardığına göre; Umay anne karnındaki çocuğun poposuna bir tokat atarak onların cinsiyetlerini belirlemektedir. (2020, s. 34-35)

Umay, Orhun Abidelerinde de zikrolunmuştur. Tonyukuk yazıtının batı yüzünün 38.satırında: “Tanrı, Umay ve Mukaddes Yer-su” ruhlarının Türklere yardım etmesinden bahsedilir. Tanrı ve Umay’ın Türk kozmogonisinin içinde birlikte yer almış olduğu görülmektedir. Ulan Batur çevresinde bulunan bir kiremitte “Köğmen

Yer-Su ve Umay Hatun” sözlerinin bulunduğu, Umay adında koruyucu bir dişi ruhun varlığından sözedilmektedir (İnan, 2020, s. 34).

Dua metinlerinde süt gölü, ulu ana tanrıca olarak nitelendirilen Umay’ın meskeni olarak gösterilmiştir. Altay inançlarına göre; o bu göle gelerek susuzluğunu giderir, beslenir. Ayrıca sümer dağında oynayarak beslendiği de bilinmektedir. Umay’a dua ederken; “yüksek yerdeki sütli taşlı beyaz tanrım, ihtiyacımız olan çevik erkek ve pembe yanaklı kız çocuklarını ver” ifadelerini kullandıkları bilinmektedir (Lvova, 2013a, s. 145- 153).

Hakas Türklerinde tanrıca Umay’ın simgesi, ok ve yay, bronz düğme ve ipe geçirilmiş deniz kabuğu idi (Lvova, 2013a, s. 169). Güney Sibirya halkları, insanın içinde sür adı verilen ruhun tini’nin olduğunu düşünmüşlerdi. İnançlarına göre; bu sürün insandan ayrılması Ülgenin ve Anam-Yayuçı’nın (Umay) iradesi ile gerçekleşmektedir. Anam Yayuçı, bu iradesini şaman dilinde Ülgen reisin el yazmaları olarak isimlendirilen özel bir kitaba kaydeder. Eğer sür insandan ayrılmalı ise o insan ile ilgili yazı kararır. Bunu sadece Kam görebilir. Anam Yayuçı (Umay), sürü insandan ayırarak o kişinin yeryüzündeki yaşamına son verir (Lvova, 2013b, s. 132). Burada sür ifadesini İslamiyet kabul edildikten sonra ahiret inancı çerçevesinde de görmekte ve İsrail’in suru üflediğinde bütün ruhların tekrar bedene geleceği inancı benzerlik gösterebilir. Radloff ve Werbetskij den aktarılan Tatar şaman ayinlerinde, şamanın ayin esnasında göğün beşinci katına geldiğinde; “Han Anne Jajuci” isimli bir varlığı selamladığı ve şu ilahiyi naklettiği bilinmektedir:

“Beşinci gök katının ‘Anne jajuci’si

Pisliklerden arındırıcı, süt beyazı gölden gelen

‘Tapkhai’, göbek bağını kesen,

Sana yalvarıyorum, Jajuci Han” (Harva, 2015, s. 136).

Altay Türklerine göre dünyaya bir çocuk geleceği zaman Bay Ülgen, oğlu Yayık’a emir verir ve o da bu emri bir Yayuçiye devreder. Yayuçi, Süt Ak Göl den hayat gücü alır ve bebeğin dünyaya gelmesini sağlar. Yayuçi’nin, yukarıda bahsi geçen ilahide olduğu gibi süt beyaz gölden beslenen ve bebeklerin ruhları için bu göle ihtiyacı olan bir tanrıca olarak bilindiği görülmektedir. Bu gölün, ab-ı hayat olarak bilinen hayat suyu ile de bağlantılı olduğu düşünülmektedir (Harva, 2015, s. 136).

Göbek bağı ile bebeğe bağlı olan Ana Tanrıça ruhunun, üreme ve kadın rahmi ile de ilişkili olduğu bilinmektedir (Lvova, 2013b, s. 26). Umay, Yunan mitolojik sisteminde Hera ile benzetilmiş, Roma mitolojisinde ise Juno ile benzerlik kurulmuş bir ana tanrıça olarak görülmektedir (Parlardedir, 2018, s. 69). Hera ve Juno da görülen öfke ve intikam duygusu, Umay da görülmemiş bu durum eski Türklerin tanrı algısında, özellikle dişil tanrı algısında, öfke ve intikamın olmadığını, daha birleştirici ve koruyucu duyguların hâkim olduğunu göstermektedir.

2.2.3. Ürüng-Ayığ-Toyon

Yakutlar tarafından büyük yaratıcıya verilen bir adlandırma olarak karşımıza çıkmaktadır. Yaratıcı efendi olarak düşünülmüştür. Göğün yedi veya dokuzuncu katında yaşadığı inancı hâkimdir. Yakutlara göre; yukarı ve orta dünyayı yönetir. Bu dünyalardaki tanrılara emirler verir. Gök gürültüsü ve şimşek onun isteği ile olur. Aksakallı ulu bir ihtiyar olarak tasavvur edilmiştir. Kâinatın yaratıcısı, yaratma kuvveti ile çocuklar veren, toprağın verimli olmasını, hayvanların çoğalmasını sağlayan tanrı olarak düşünülmüştür. Bir düşünceye göre; dünya onun tarafından yaratılmıştır. Diğer bir düşünceye göre ise; kâinatı onunla birlikte Aar Toyon ve Süge Toyon yaratmıştır (Dilek, 2021, s. 869). Yakutların yaratılış efsanelerinde, dünyanın yaratılışı ile ilgili pek bilgi verilmediği, onların dünya zaten vardı ve başlangıçtan beri hep var olan bir evren tasavvurları olduğu görüşü hâkimdir. Yakutların, ilk ve en büyük olarak gördükleri tanrı Ürüng- Ayığ- Toyon dır. “Ürüng” sözcüğü, beyaz; “Ayığ” sözcüğü, yaratan ve “Toyon” sözcüğü, tanrı, efendi anlamına gelmektedir. Yakutların, tek bir yaratıcıya bağlı kalmadığı bilinmektedir. “Ayığ” sözü yaratıcılık ve iyilik ile ilgili, şeyleri temsil etmiş ve iyi ruhların adı olduğu düşünülmüştür. Yakutlarda, yaratıcılık özelliği olmadığı hâlde sırf iyilik ettikleri için bu adı alan ruhların olduğu bilinmektedir. Bunlardan bir şey istemek için, ateş yakarak yakarmayı veya kansız kurban sunmayı tercih ederlerdi. Beyaz yaratıcı ise; diğerlerinden en üstün olan büyük bir varlık ve iyi bir ruh olarak görülmüştür. Dünyanın ve evrenin yaratıcısı odur. Dünyayı idare eder, üremeyi o sağlar yaratıcılık gücü olandır. Yerin ve toprağın verimli olmasını, hayvanların çoğalmasını ve bolluk bereketi o verir. İnsanlara can veren odur fakat diğer yaratıcılar gibi insanların gündelik hayatları ve istekleri ile pek ilgilenmez. Şahsi dilekleri dinlemez insanların hayat bulması veya hayatının son

bulması ile ilgili önemli mevzular ile ilgilendiğine inanılmıştır. Beyaz yaratıcının, herkes için bu yardımı yapmadığı ancak büyük kahramanlık göstermiş efsane kişiler için yaptığı düşünülmektedir. Yakutlar, ona canlı kurban sunarlardı. Canlı kurban hayvanların başıboş bırakılması ve büyük yaratıcıya sunulmasıydı, bu hayvanların ne eti yenir ne sütü içilirdi. Büyük yaratıcı ile doğu arasında bir bağ kurulduğundan büyük yaratıcıya sunulan bu hayvanlar, doğuya sürülmektedir. Toyon sözcüğü ise rahip ve şaman anlamlarına gelmektedir. Eski Yakutlar bu büyük yaratıcı için “Ayığ Tangara” yaratıcı gök ibaresini kullanmış ve Göktürkler gibi Gök ile tanrı arasında bir ilişki kurmuşlardır. Büyük yaratıcının, her şeye hâkim olduğu düşüncesinin zamanla etkisini yitirdiği düşünülmektedir (Ögel, 2020a, s. 466).

2.2.4. Tengere Kayra Kan

Altay efsanelerinde Tengere Kayra Kan semanın on yedinci katında oturur ve kâinatın kaderini idare eder, inancı hâkimdir. Kayra Kan’dan, üç yüksek ilah meydana gelmiştir. Semanın on altıncı katında olan Ülgen, dokuzuncu katında oturan Kızagan yedinci katında oturan Mergen Tengere’yi oluşturduğu düşünülmektedir (Radloff, 1986, s. 6). Radloff’un derlemelerinde bir şaman duasında karşımıza çıkan Kayra Kan’a şu şekilde dua edilmiştir.

“Kayra Kan! Kayra Kan!
 Alas! Alas! Alas!
 Avuç içi kadar açık ver!
 Çuvaldız kadar deşik ver!
 Asil kişinin torunuyum!
 Sedir ağacının köküyüm
 Abu Tobu diye çağırdım
 Göğün göbeği gökte olsun!
 Paştıgan dayımı çağırıyorum
 Göğün yolunu aç!
 Avuç içi kadar açık ver!
 Çuvaldız kadar deşik ver!
 Yüksek dağın arkasından geç
 Abakan dağının başından geç!
 Kayra Kan, ey Kayra Kan.
 Alas! Alas! Alas!” (Radloff, 1994, s. 9).

Radloff’un şaman ayinlerinden derlediği metinlerde yaratıcı ya da dua muhatabı olarak Kayra Kan’a hitap edilmiş ve duaların başlarında Kayra Kan ismi zikrolunmuştur. İstekler ona edilmiş yakarışlar ona yapılmıştır. Kurban törenlerinde dua edilen ve isteklerin iletildiği varlık Kayra Kan olarak görülmektedir. Radloff’un

derlemesinde şaman ayininde, kurban etlerini kendi nesline sunarken şu duayı ederek Kayra Kan'nın kabul etmesini istemektedir:

‘Kabul et, ey Kayra Kan!

Altı sırtlı davul sahibi,

Zırl çalarak bana gel

Çok dersem eğil!

Ma'dersem al!

Kabul eti, ey Kayra Kan

Otuz başlı ot anası, Kırk başlı kız anası,

Gök dersem eğil

Ma dersem al!” (Radloff, 2008, s. 50).

Törenlerin başlangıcında Kayra Kan'a seslenilmiştir. Kam kendini Kayra Kan'ın huzurunda tanıtmış ve atalarından bahsederek onun kutsal ruhlardan gelip huzuruna çıktığını ve “Göğün Yolunu Aç” ifadeleri kullanıldığı görülmektedir. Kam'ın gökyüzündeki yolculuğunda ulaşmak istediği varlıklar ile arasındaki yolun açılmasını sağladığını düşündüğü varlık Kayra Kan olarak düşünülmektedir.

2.2.5. Ülgen

Ülken kelimesi Kırgız-Kazak lehçelerinde büyük ve ulu anlamlarını içerir. Buryatlarda yerin sıfatı olarak, “Ülgen- uluyer” anlamında kullanıldığı ve “anamız yağz yer” anlamına geldiği düşünülmektedir (İnan, 2020, s. 32). Kut'u paylaştıran olarak düşünülen tanrı, Irk Bitig de yer alan yol tanrısı olarak geçen; “Hoytu Tamir'i bilgin efendileri ve ataların isteği üzerine yeni doğan için verilecek hayat gücünü süt gibi beyaz bir gölde aramak için bir ulağı gönderen Bay Ülgen aktarırdı.” (Roux, 2002, s. 167-168) ibareleri Ülgen'in hayat sütünü veren varlık olarak görüldüğü ve kutu paylaştıran tanrı olarak düşünülmüştür. Bazı kamlara göre; Kayra Han'ın oğullarından biri olduğu bilinmektedir (İnan, 2020, s. 31). “ Tengere (tengri/ tanrı) Kayra Han bugün dahi semanın (göğün) on yedinci katında oturur ve oradan dünyayı idare eder. Kayra Han'dan üç yüksek ilah meydana gelmiştir. Sema'nın on altıncı katında altın bir

dağ üzerinde yaşayan ve orada altın bir taht üzerinde oturan Bay Ülgen...” (Çoruhlu, 2006, s. 27) Ülgen için, Kayra Han’dan meydana gelmiş üç önemli ilahtan biridir ifadeleri kullanılmıştır. Eliade, Bay Ülgen’in bir verimlilik tanrısı olduğunu görüşündedir. Bu görüşünü ise, eşinin ve çocuklarının olduğuna bağlamaktadır. Yaratılış mitlerinde dünyanın başlangıcında, Tengere Kayra Han varken Ülgen’in hiç yer almasını atmosfer tanrısı olarak düşündüğü Ülgen’in, zamanla Kayra Han’ın yerini aldığını savunmaktadır (1999, s. 231).

Altay Türklerinde Ülgen, yaratıcı iyilik tanrısı olarak anılmış, iyiliğin sembolü olarak görülmüştür. Göğün on beşinci katında bulunduğu, ay ve güneşin ötesinde yaşadığı, onun huzuruna giden yolda yedi engelin bulunduğunu aktaran Anohin; bu yolun sadece erkek şamanlar tarafından ayin yaptıkları zaman açıldığını aktarmaktadır (akt. İnan, 2020, s. 31). İnsan şeklinde tasvir edilmiş altından sarayı ve altından tahtı olduğu düşünülmüştür. Verbitski tarafından tespit edilmiş yaratılış efsanesinde Ülgen şu şekilde tasvir edilir: “Dünyayı yaratırken Ülgen ay güneş dokunan altın dağ üzerinde oturdu. Bu dağ gök ile yer arasında idi. Yere o kadar yakındı ki ancak bir adam boyu kadar aralık bulunuyordu. Dünya yaradılışı altı gün sürdü yedinci gün Ülgen yatıp uyudu; sekizinci gün kalktı...” (Ögel, 2020a, s. 471).

Şaman dualarında “ak ayaz”, “şimşekçi”, “yıldırımcı” olarak tasvir edilmiş bu yönü ile Ülgen, Yunan tanrılarından Zeus’a benzetilmiştir. Bununla birlikte Ülgen’in dokuz rüzgârın birleştiği Altın Dağ da yaşaması da Zeus’un yaşadığı Olimpos Dağına benzetilmiştir (Karakurt, 2012, s. 81). Ülgen bütün varlıkları yaratan olarak düşünülmüş ve ona hitap ederken “aylı ve güneşli büyük makamı yaratan onlara şekil veren atam” olarak seslenilmiştir. Ülgen’e belli yıllarda at kurban etme törenleri yapılmıştır. Bu kurban törenlerinde sağlık, mutluluk, huzur ve bereket vermesi için dua edilmiştir. (Dilek, 2021, s. 862)

Anohin tarafından aktarılan metinlerde Ülgen şaman dualarında şu ifadelerle betimlenmiştir:

“Aylını kündüü yaan yer,	Aylı, güneşli büyük yer,
Ay künum yayagan,	Ay ve güneşi yaratmış,
Adam Ülgen pıçgan.	Atam Ülgen biçmiş.”

Güneş, ay ve gökyüzünün yaratıcısı olarak düşünülmüş ve metinde bu şekilde dua edilmiştir.

“Ülgen, gökkuşağının yaratıcısıdır

Eki solorjı saçdgan/ omm iki gökkuşağı dikilmiş”

İnsanların yaratıcısı, hayvanların ise baş, kirpik ve göbeğini yaratmıştır. Ayrıca insanların barınaklarını, otlak ve yaylalarının yaratıcısı da Ülgen’dir.

“Tulku sındı baştın kuduun yayagan Güzel (yuvarlak) vücutlu başın kutunu yaratan,

Kindiktiiüdü yuyap salgan Göbekliyi yaratan,

Kirbiktiiüdü pıçıp salgan, Kirpikliyi biçip salan,

Aygır malın yayap pergen, Aygırlı at sürüsü yaratan,

Ar tebegezin pıçıp salgan, Çeşit çeşit otlaklaryaratan,

Tebeliüde mal yayap peretten, Otlaklı yerde bize mal yaratan,

Tergeliüde yurt yayap peretten. Başkentli yurtlar kurduran.”

Ülgen aynı zamanda ateşin de yaratıcısı olarak düşünülmüştür:

“Uç odırjı küydüriip pergen, Uç ateşi yakıp veren,

Uç oçoğırjı kadap pergen Sacayağmı dikip veren,

Adam Ülgen! Atam Ülgen!”

Ülgen, gök cisimlerinin hareketlerini yöneten, gök gürültüsü yaratmak, yıldırım düşürmek, tanrı tükürükleri (silekey) olarak isimlendirilen yağmur başlatmak gibi pek çok tanrısal güce sahiptir.

*“Aydı kündii yalıtırğan,
Ak pılutı ajırgan,
Kara ağıtı ootkon,
Kalbakka, sapkakka kemdep kalgan.
Yalğınçı,
Yizirt edip iygende
Yer yerjis silkinet.
Yibirt edip iygende
Yat kijidii
Yal yüragi yalırayt.*

*Ay ve güneşi hareket ettiren,
Ak bulutu aşırın,
(Yıldırımla) Kara Ormanı yok eden,
Kaşık ve kepçeyle her şeyi hesap eden
Kürjürtçi! Yalğınçı
Tepindiği zaman,
Yeryüzü sallanır.
Şimşek çaktığı zaman,
Yabancıların
(Korkudan) yüreği yanar.”*

Ayrıca Ülgen’in ezelî ve ebedî olduğuna, evren tezahür edilmeden var olduğuna ona tapmanın başlangıcına dair şaman dualarında şöyle denir:

“Yetti adamnır ködürgeni,

Yedi atalammın yücelttiği,

Yer püdüde, yayagan.

Daha yer yokken yaratmaya başlayan

Pajırganım Pay-Ülgen!

Benim de taptığım Pay Ülgen”

(Anohin, 2006, s. 12).

Ülgen’in, Altay Türklerine göre yedi oğlu ve dokuz kızı vardır. Her boyun kendisine Ülgen’in çocuklarından bir koruyucu seçtiği bilinmektedir. Oğullarının isimleri; Karşıt, Pura Kan, Cajıl-Kan, Burça –Kan, Kara Kuş, Paktı-Kan, Er-Kanımdır. Ülgen’den ayrı yaşar ve her biri bir boyun hamisi olarak seçilmiştir. Kumandılar arasında yapılan çalışmalarda her biri için bir sıfat verilmiştir. Ülgen’in kızlarının sayılarının yedi veya dokuz olduğu düşünülmüş sadece üç tanesinin adı bilinmekte ama genel olarak hepsine “Akkızlar” adı verilmektedir. Kulayhan, Köstühan, Şüstü isimleri bilinirken Patapov’a göre on altı kızı vardır ve sadece dört tanesinin ismi bilinmektedir. Teleütler Ülgen’in kızlarının dokuz olduğunu ve onların göğün on dördüncü katında yaşadıklarını düşünürler. Şamanlara sihirli güçlerini bu kızların verdiğine inanılmaktadır. Bir kişi öldüğünde Ülgen’in kızları tarafından ruhu alınır ve göğe götürüldüğü düşünülmektedir (Dilek, 2021, s. 862).

Şor Türklerine göre; Ülgen, gökyüzündeki iyilik bağışlayan tanrının adı olarak düşünülmüş ve gökyüzünün dokuzuncu katında yaşadığına inanılmıştır. Şor yaratılış mitlerinde, Ülgen; ayı, güneşi, yıldızları, ırmakları ve yeryüzünün düzgün olan kısımlarını yaratmış hayvanları yarattıktan sonra insanı yaratmış fakat insana ruh üfleymemiştir. Erlikten yardım istemiş ve Erlikle birlikte insanı yaratmıştır. Güney Sibirya Türklerine göre; bazen tanrının insanlardan daha yüksek göğe ulaştığından ve şamanın oraya erişemediğinden bahsedilir. Ülgen, (Kuday) uzaktaki tanrı olarak algılanır. Bu sebepten dinsel pratikte dünya hayatına sıkça karışan ve aktif olan Umay, gibi panteonun başka karakterleri ile iş yapıldığı bilinmektedir (Lvova, 2013a, s. 113).

Baş tanrı olarak değerlendirebileceğimiz Ülgen, Kuday, Kayra Kan ve Ürün Ayı Toğan; Türk boylarında farklı isimlerle adlandırılrsa da bütüne baktığımızda kendilerine bir yaratıcı seçmişlerdir. Bunlara yükledikleri sıfatlar birbirinin devamı niteliğindedir. Kayra Kan için baş tanrı ifadesini kullanmakta ki niyetimiz Radloff tarafından yapılan derlemede, ondan doğan üç ilahtan bahsedilmesidir. Eski Türk inanç sisteminde bir panteon oluşmamasının en temel nedenlerinden biri tanrı kavramında doğurma veya doğum olmamasıdır.

2.2.6. Erlik

Karanlık ve fenalık tanrısı olarak bilinmektedir. Yerin altında Erlik Han veya Erlik Ata isimlerini aldığı görülmektedir. Dokuz kat yerin altında ve kara bir tahtın üstünde oturduğuna inanılmaktadır. Farklı şekillerde tasvir edilmiştir. İnan tarafından verilen tasvirlerde; şişman göz kapakları sarkmış kara yüzlüdür. Bindiği hayvan tasvir edilirken siyah bir at olarak verilmiştir. Başka bir tasvirinde ise Erliğin yüzü, bindiği öküzün gözleri gibi kırmızıdır (İnan, 2020, s. 40). Erlik Han'ın oturduğu yerden daha aşağıda cehennem bulunmaktadır. Erlik Han, Şamanizm'de çirkin ve kötü bir canavar olarak tanımlanmış ama güçlü vücutlu olarak betimlenmiştir (Çoruhlu, 2006, s. 54).

Esin, zaman tanrısı ile Öd-tengri arasında bağ kurmaya çalışmıştır. Clauson'un sözlüğünde açıkladığı "öd" kelimesi ile Hakani Türkçesi metinlerinde yer alan "ödleg" kelimesinin aynı olduğunu, ikisinin de zaman, zamane anlamlarını karşıladığını söylemektedir (Clauson, 1972, s. 35, 55-56). Kaşgarlı'nın aktardığı Ödleg, Ajun beyi zaman tanrısının, Dünya Beyi Alp-Er-Tonga'yı Afrasiyap ile girdiği savaşta yenildiğinden öldürmüş olduğu, düşünülmektedir. Ödleg ifadesi Dünya beyini öldürerek zaman tanrısından ölüm tanrısına dönüşmüş ve Erlik Han gök tanrısından hemen sonra gelen yer tanrı hanına dönüşmüştür (Esin, 2001, s. 73-75).

Altaylılara göre; "Erlik" anlam itibarı ile güçlü-kuvvetli olarak düşünülmüş ve bazı Türkologlar bu kelimeyi "erklig" kelimesinin bozulmuş şekli olarak değerlendirmişlerdir. Eski Uygur metinlerinde yeraltındaki karanlık dünyanın sahibi ve ölüm ruhu Yama'ya, Erlik Yama denilmektedir. Bu sıfat Moğolca "erlik" ve "yerlik" şekillerinde kullanılmıştır. Sanskritçeden Uygur metinlerine çevrilen Yama'nın sıfatı olarak düşünülmüştür. Erklig sözcüğü, Şamanist toplumlarda "Erlik" şeklini almış ve yer altı tanrısı olarak bilinmektedir (İnan, 2020, s. 40).

Altay Türklerine göre; göğün ve yerin katlarında yaşayan bazı varlıklar vardır. Göğün katlarında yaşayanlar yukarıda zikrolunmuştu. Karanlık diyar olarak nitelendirilen yer dokuz kattan oluşmuştur. Bu katlarda yer altına özgü bir güneşten çıkan korkutucu bir ışık vardır. Buralarda insanlık için kötülük ve fesatlık düşünen bütün ruhlar bulunuyorlardı. Bu ruhlar; Körmös, Etkar, ve Yaman Üsüt idi. Bunların başı ise bazı efsanelerde Ülgen tarafından yaratılmış, bazı efsanelerde Ülgen ile birlikte evreni yaratacak olan "Erlik Kan" olarak anılmıştır. Erlik Han aşağı dünyanın

beşinci katında oturuyordu. Erlik Han insanoğlunun sonunu oluşturan kötü bir varlıktır. Dış görünüşü şu şekilde betimlenmiştir.

*“Ey kara beygir üzerindeki Erlik,
Kara kunduzdan bir yatağın var,
Kalçan o kadar geniş ki,
Hiçbir kucak kuşatamaz;
Kaşların karış genişliğinde,
Sakalların kap-kara,
Yüzün kana bulaşmış.
Ey zengin Kan Erlik
Saçları parlar, kıvılcım saçar,
Sen kova olarak
Ölü kişi göğsü kullanırsın
Kişilerin kafa tası sana bardak olur,
Yeşil demirdir kılıcım,
Demirdendir kürek kemiğin,
Kara yüzün kıvılcım saçar,
Saçların dalgalanır.
Çadırın kapısında,
Birçok muhteşem tahtlar vardır.
Topraktan bir sehpan vardı,
Çadırının damı demirdir.
Muazzam bir öküz binersin.
Eğerini örtmek için
Bir atın derisi yetişmez;
Elini uzatmakla bahadırları yıkarsın,
Atın kolalını çekmekle
Hayvanları yuvarlarsın.
Ay Erlik, Babam Erlik
Niçin halkı böyle takip edersin?
Söyle niçin onu mahvedersin?
Senin yüzün her zaman kurum gibi karadır,
Kömür gibi parlak, karadır,
Ey Erlik, babam Erlik,
Nesilden nesle
Uzun devirler içinde
Seni gece gündüz sayarız,
Sen, nesilden nesle
Çok muhterem bir reisin!” (Radloff, 1994, s. 12).*

Metinde Erlik’in insanlığa yaptığı ve yapacağı kötülükler dile getirilmiştir. Fakat en sonunda Erlik babamız, reisimiz olarak onu kızdırmamak için saydıklarını dile getirmişlerdir. Erlik’in kızdırılırsa insanlığa kötülük yağdıracağı, hayvanlara hastalık göndereceği düşüncesi hâkim olduğundan yeraltı dünyası için kurbanlar sunulmuş ve onlar hoş tutulmaya çalışılmıştır.

Yaratılış düşünülürken iyiliğin yanında bir zıtlık düşünülmüş gökyüzü nasıl her şeyin iyiliğini isterken, yer altı dünyası da karanlığın ve kötülüğün adı olmuştur. Ülgen başlığı altında, Şor Türklerine ait inançlarda gördüğümüz üzere gök ve yer yaratılışta ortak hareket etmiş iyilik ve kötülük gibi zıtlıklar içerisinde yaratılış gerçekleşmiştir. Bu nokta da göğü temsil eden bir tanrının yanında yeri ve kötülüğü

temsil eden bir tanrının varlığı düşünülmüştür. Gök, dünyaya gelişi simgelerken yer, ölümü ve yok oluşu temsil etmiştir. Erlik' in, insanlara her türlü kötülüğü yapan, insanların ve hayvanların hastalanmalarını sağlayan onların ruhlarını ele geçirmeye çalışan ölüm ve felaket getiren ruh olarak anıldığı bilinmektedir. Nitekim şaman dualarında bu sıfatlara uygun tasvirlerin olduğu bilinmektedir.

“Kara argımak minittü	Bindiği (at) kara küheylan
Kara Kunduz töşöktü	Döşeği kara kunduz (derisinden)
Kurdak yetpes beldü	Beline kuşak yetişmez”

(İnan, 2020, s. 40-41).

Erik'in Altay yaratılış efsanelerinde, Tanrı Ülgen ile yaratma sıfatını birlikte kullanmış olduğu görülmektedir. Tanrı Ülgen dünyayı yarattıktan sonra yedi tane erkek varlık ve her biri için bir ağaç yaratır daha sonra Maidere ve onun için bir ağaç yaratmış ve dünyayı kendi hâline bırakmış gökyüzüne çekilmiştir. Aradan yedi yıl geçtikten sonra her ağacın dalları çıkarken insan dalsız kalmış bunun üzerine Ülgen, Maidere'e insanları çoğaltma yetkisi verir. Maidere tıpkı Ülgen'in yarattığı gibi bir varlık yaratır fakat ruh üfleyemediğinden Ülgen'e başvurmak için gidecektir yarattığı varlığı yalnız bırakmaz başına bir köpek bırakır. Dişiyi yalnız gören Erlik köpeği kandırır ve dişinin burun deliklerinden yedi kez üfler ve dokuz telli sazını çalar (Harva, 2015, s. 95). Erlik bu davranışından ötürü tanrıya karşı gelmiş, cezalandırılmış ve yeraltı dünyasına gönderilmiştir. Erlik Han, yeraltı dünyasının en altında yeşil renkte ve demirden yapılmış olan sarayda gümüş bir tahtta oturmaktadır (Çoruhlu, 2006, s. 54). Erlik Han'm, Ülgen'in Ak çocuklarının aksine, Kara Oğlanlar ve Kara Kızlar olarak bilinen çocukları olduğuna inanılır. Erlik Han'm Kara Oğlanları Altay mitolojisine göre yer altına inen kara şamanlara yol göstermiştir. Kara Oğlanlar' ın Erlik Han gibi kötülük yapmaktan ziyade görevleri bulunmaktadır (Karakurt, 2012, s. 313).

Karaş Han: Yeryüzündeki kötülükleri yöneterek, karanlığı oluşturur.

Mattır Han: Cesaret Tanrısı olarak bilinmektedir. Korkusuz bir savaş tanrısıdır.

Şingay Han: Her yeri alt üst eden olarak bilinir, kargaşa çıkarır.

Kömür Han: Yeryüzündeki kötülükleri yönetir. Kötü ruhları ve şeytanlara yön verir.

Padiş-piy Han: Yeryüzündeki doğal afet ve felaketlere sebep olur

Yabaş Han: Yeryüzündeki kötülük ve bozgunluğun çıkmasına neden olur.

Temir Han: Demir Tanrısı olduğu düşünülür.

Uçar Han: Kötü haberleri getiren tanrı olarak bilinir.

Padiş-Kerey Han: İnsanların arasına kötülük ve fitne fesatlık sokan tanrıdır (Parlardedir, 2018, s. 62).

Erlik Han ile Yunan mitolojisindeki Hades benzerlik gösterse de sadece kötülük tanrısı olarak benzerlikleri olduğu düşünülmektedir. Erlik Han yeraltına yaptığı bir hata yüzünden gönderilmiş buna karşılık Hades bir paylaşma sonucu yeraltına gönderilmiştir. Bu paylaşım İlyada adlı eserde Poseidon'un ağzından şöyle aktarılmıştır:

“Dünya üçe bölündü, üçümüzde aldık payımızı

Kura çekildi, köpüklü deniz bana düştü

Sisli karanlıklar düştü Hades'in payına.” (Homeros, 2021, s. 323).

Tasvir edilen fiziksel özellikleri bakımından da birbirlerine uymadıkları bilinmektedir. Hades uzun boylu, kıvrık saçlı, atletik vücutlu, elinde tuttuğu asası ve üç başlı köpeği ile bilinmektedir (Parlardedir, 2018, s. 64)

2.3. Şamanist Orta Asya Halklarında Tanrı Algısı

Şaman kelimesi, Tunguz (Evenki) dilinden Doğu Sibirya ve Çin arasındaki dillere, Rusça ile Batı bilim dünyasına geçmiştir. Şaman kelimesi ilk defa XVII. yüzyılın sonlarına doğru Çin'e Rus elçisi olarak giden E. Isbrand'ın ve A. Brand'ın gözlem ve izlenimlerini içeren seyahatnamede geçmektedir (İzgi, 2012, s. 32). Tunguzca “şaman” kelimesi Yakutça “ojun, udoyan” (kadın şaman) , Moğolca “bö, büga, bögä, udugan” (kadın şaman) , Türkçe-Tatarca, Altayca “kam” olarak kullanılmaktadır (Eliade, 1999, s. 22). Eliade, şaman kelimesinin Türk-Moğol halklarının çoğunda kam (qam) kelimesinin, ses bilimsel eş değeri olduğunun iddia

edildiğini belirtmektedir. Eski Türkçedeki k' ünlüsü Tatarcada k, Çavuşçada j, Yakutçada x, Moğolcada ts, Mançu-Tunguzcada s, s'-ş oluyordu. Ancak bunun eksik bir ses bilimsel yasa olduğundan ve bu durumu yetersiz gösteren başka çalışmalar yapıldığından bahsedildiği bilinmektedir (Eliade, 1999, s. 539). Moğolca, Şaman anlamına gelen bö, büga, böga kelimelerinin Türkçeden Moğolcaya geçtiğine dair görüşler bulunmaktadır. Clauson bu kelimenin Türkçe böğü kelimesinden Moğolcaya geçtiğini ifade etmiştir (Clauson, 1972, s. 324). Dîvânü Lugât't Türk'te ise kam ve kâhin kelimeleri olarak ifade edilmiştir (2005, s. 157). Şamanlığın ilk olarak; Kuzey Asya'da, Türk ve Moğol halkları arasında geliştiği oradan Himalaya Dağları, Kore, Japonya ve Amerika kıtası aborjinleri arasında yayılıp ve geliştiği düşünülmektedir (Bayat, 2019, s. 29).

Şaman Türklerin kozmogonisine göre; kâinat üst üste katlardan oluşur. En üst katta insanoğlunun yaratıcısı tanrıların en yükseği Tengere Kayra Han yani Ülgen bulunur. Eski Türklerde kâinatın ruhlar dünyası olarak düşünüldüğü bilinmektedir (Kafesoğlu, 1980, s. 10-20). Kafesoğluna göre; bir inancın şamanlık olabilmesi için tanrılar ile bağlantı kurmak "ruhi miraç"ın temel prensip teşkil edilmesi ve "extane" dediğimiz şamanın aşkın hâline geçmesi gerekir. Şamanlığın Orta ve Kuzey Asya toprakları ile dünyanın pek çok yerinde görüldüğü bilinmektedir (Eliade, 1999, s. 21). Menşei ile ilgili düşünceler çeşitlilik gösterse de kuzeyden mi güneye gelmiş, güneyden mi kuzeye gelmiş, olarak iki teori üzerinde durulmaktadır. Ohlmerks'a ait ilk teoriye göre; Şamanlığın Kökeninde bölgede görünen bir çeşit asabi (sinirsel) hastalık vardır. Kuzey kutbuna yakın, biraz daha güney bölgelerinde şiddetli soğuklar, uzun geceler, tenhalık ve vitamin eksikliği gibi durumlar bölgede yaşayan insanların sinir sistemleri üzerinde bazı tesirler uyandırmakta, bu asabiyet bozuklukları onların sık sık sara nöbeti geçirmelerine neden olmuştur. Gerçek sara hastalarından farkları ise; bu hâli kendi istekleri ile aşkın hâle geçmeleridir. Bu görüş doğrultusunda şamanlığın Kuzey bölgelerinden Güney'e doğru yayıldığını düşünmüşlerdir. İkinci teoride ise; kendi trans hâllerini tedavi eden şamanlar başkalarını da hastalıktan kurtarır. Bundan dolayı toplum içinde zihinsel sağlamlığı en ileri düzeyde olanlar olarak düşünülmüş (Kafesoğlu, 1980, s. 36-37).

Buryatlara göre; zengin ve şifahi destan edebiyatının koruyucuları olmuşlardır. Yakut şamanlarının 12 bin kelimelik bir hazineleri varken halk, 4 bin

kelime hazinesini geçmediği bilinmektedir. Bu doğrultuda, şamanlık anlayışının Güneyden, sıcak bölgelerden yayıldığı düşünülmektedir (Kafesoğlu, 1980, s. 36-37).

Eliade Şamanlığı bir vecd, extase tekniği olarak tarif eder. Kendi özel usulleri sayesinde ulaştığı vecd hâli ile ruhunun göklere ulaşması ya da yeraltında gezindiğini düşünen bir trans ustası olarak bilinmektedir (1999, s. 21-23). Şaman mitolojisinin; tanrı düzeni, ruhların, yardımcı ruhların, koruyucu ruhların zarar ve yarar getiren güçlerin üzerine inşa edilmiş her şeyin bir ruhu olduğu düşünülen inanç olarak düşünülmektedir. Şaman düşüncesinin özünde insanların doğanın bir parçası olması ve karşılıklı bir görevinin olduğunu düşünmesi vardır. Şamanlar, kozmos ve doğaüstü dünyanın seçilmişleri olarak düşünülmektedir (Hoppal, 2014, s. 20-21).

Şamanizm inancının temelini tanrılar ve ruhlarla olan ilişkiler oluşturmaktadır. Bu sebepten insanlarda doğadaki her unsurun bir ruhu olduğu düşüncesi oluşmuştur. Buna gökyüzü ve yeraltı da dâhildir. İnsanlar tarafından tanrı ve ruhlar arasında iyi/kötü tasnifi yapılmış ve bu doğrultuda düşünülmüştür. Şamanizm’de iyi ve kötü, Tanrı ve ruhlarla olan iletişimi düzenleyen kişiler şamanlardır. Şamanlar kötü tanrı ve kötü ruhların insanlardan uzak kalmasını sağlar. Şamanizm’de kâinat üç katmana ayrılmaktadır. Bu üç katman, yukarı dünya, orta dünya ve aşağı (yeraltı) dünya olarak adlandırılmıştır. Yukarı ve aşağı dünyada tanrılar ve ruhlar bulunmaktadır. Yukarı dünyada Ülgen ve iyi ruhları, aşağı dünyada ise Erlik ve kötü ruhları yaşamaktadır (Güngör, 2010, s. 325-325). Orta dünyada doğadaki çeşitli nesne ve doğa olaylarının ruhlarıyla, ölen şamanların ruhları yaşamaktadır. İnsanlar ve şamanlar en yakın ilişkiyi orta dünyadaki ruhlarla kurmuştur. İnsanlar yukarı ve aşağı dünyadaki tanrılarla sadece şamanların vasıtasıyla iletişim kurabilirken, orta dünyadaki ruhlarla iletişim kurmak için şamanlara ihtiyaç duymamışlardır (Patapov, 2012, s. 287).

Şamanın, ruhun dünyadan ayrılırken veya dünyaya gelirken yolculuğunda yardımcı olarak düşünülmesi, ölüm törenlerinde şamanların bu tören içinde gerçekleşen ayinlerinden görmekteyiz (Hoppal, 2014, s. 45). Konumuzun Şamanizm’i anlatmaktan ziyade şamanların tanrı ile olan ilişkilerini incelemek olduğundan bununla ilgili kısımlar değerlendirilecektir. Daha önceki bölümlerde şamanlığın bir din olmadığı hakkında konuşmuştuk burada ayrıntıya girmeden günümüz Orta Asya

Halklarında Şamanizm'in bir uygulama biçimi olduğu ve şamanlarında bu uygulamayı icra eden din adamları olarak düşünüldüğü tartışılacaktır.

2.3.1. Şamanist Moğollarda Tanrı Algısı

Şaman kelimesi Türkçede “kan” olarak söylene de Yakutlar “oyun” Kırgız, Özbek ve Kazaklar “baksı” Moğollar ise “böge”, “böğü”, “böö” kelimeleri ile ifade etmektedirler. Moğolcada kadın şaman için “idugu” (utagan) ifadeleri kullanılmıştır. Büyük Şaman olarak Cengiz Dönemini ve öncesinde “beki” kelimesi kullanıldığı bilinmektedir. Bu kelimenin Türkçede “beg” (güçlü) ve daha sonraki dönemlerde “bey” kelimesi ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir (Roux, 2002, s. 66).

Şamanizm, evrenin varoluşunu gök ve yeryüzü olarak iki şekilde ya da gök, yeryüzü ve yeraltı olarak üç şekilde tasavvur etmektedir. Bu bölümlerin aralarında geçişler olduğu bilinmektedir. Bu geçişler şaman adı verilen doğuştan bu güce sahip kişiler yani tanrısal güç olduğu düşünülenler tarafından veya kendisinde bu gücün olduğunu düşünenler ya da ataları tarafından bu güç ile doğanlar tarafından bir hayvan donuna girerek gerçekleşir. Bu hayvanlar genellikle kartal, gibi büyük ve güçlü kuşlardır. Şaman, kendisini kuş hâline dönüştürebilecek bir kartal tüyü veya şamanın ihtiyaç duyduğu varlıklara ulaşması için kıyafetinde onları temsil eden ve bu yolculukta ona yardımcı olan doğadan edindiği simgeleri kıyafetinde barındırır. Roux tarafından Ohlmark'ın omuzlarına kanat takan bir Moğol Şamanının kendisini bir kuşa dönüşmüş hissettiğini saptadığını söyleyerek şamanın şekil değiştirdiği düşünülmektedir (Roux, 2002, s. 64). Cengiz Han'ın ölümünden sonra 1260'da Hindistan'da Müslüman bir tarihçi olan Cüzcan'ı tarafından Tabakat-ı Nasrı adlı eserinde Cengiz Han'ın kendi zaferini önceden söyleme gibi bir alışkanlığı olduğundan ve bu sebepten büyücülük yaptığını düşündüğünü söyler. Bununla birlikte Cengiz Han'ın babasının yakınları, Munglik veya Mönglik sonradan başrahip olarak Teb-Tenggeri (En Göksel, En İlâhi) adını alan Kökötçe'den bahsedilir. Güçleri değerlendirildiğinde bilinmeyen konular ve gelecekte olacak konular hakkında bilgi verdiği, tanrı benimle konuşuyor, beni göğe kadar götürüyor gibi ifadeleri Reşidüddin tarafından aktarılmıştır. Bu ifadelere ek olarak “Beyaz bir atın üstüne binerek göğe ulaşma” iddiası olduğunu ekliyor (Roux, 2002, s. 75). Bu özellikler bir şaman özelliği

olmakla birlikte Müslümanlıktan sonra Müslüman ermişlerin özellikleri olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Roux tarafından P.Meryaert'ın Moğol Hükümdarı Hülagu'nun Fransa kralı Saint Louis'ye hitaben yazdığı mektupta “tanrı bugün Temetengri'nin sesiyle atamız Cengiz Han'a hitap etmiş ve kendisine Temtengri aracılığıyla seslenerek şunları söylemiştir: Seni, halkların ve krallıkların başına geçirdim ve seni dünyanın tamamının hükümdarı yaptım.” Burada tanrı ile konuşan Temtengri olarak ifade ettiği kişiyi “meydana gelecek olayları mucize kabilinden bildirmiştir” şeklinde açıklamıştır. Dönemin şamanı tanrı ile konuşan hükümdarın başarılarını müjdeleyen kişi olarak düşünülmüş böylelikle Gerdizi ve Mervazinin Kırgız şamanlarından bahsederken kullandığı sıfat “tanrının peygamberi” telaffuz edilmese de yapılan görev itibarı ile bu sıfatı hatırlattığı düşünülmektedir (Roux, 2002, s. 67-76).

2.3.2. Şamanist Altay Türklerinde Tanrı Algısı

Güney Sibirya Bölgesinin Altay Dağları eteklerinde nehir kenarlarına yerleşmiş Rus Federasyonuna bağlı Altay Türkleri; Çin, Moğolistan, Kazakistan ve Rusya ile sınırları çizilen Altay Bölgesinde yaşamaktadırlar (Dilek, 2015, s. 45). Bu Bölgede yaşayan Türklerin kökleri çok uzun zamanlara dayanır. Bu köklerin izlerini günümüzde de devam ettirmeye çalıştıkları bilinmektedir. Altay halkları arasında incelenen dini inançlar göz önünde bulunduğunda Ortodoks kilisesinin etkili olduğu bölgelerde pagan dönemlerinden kalma bazı inanç kalıntılarının daha bariz olduğu görülmektedir (Harva, 2015, s. 7). Bununla birlikte günümüz Sibirya Şamanizm'inin devam ettirildiği yerler, Batı Tunguzların yaşadığı ve yabancıların dolaşmasının pek güvenli olmadığı ormanlık bölgeler olarak düşünülmektedir. Orta Asya Türk kökenli halkaların inanç sistemleri ile ilgili bilgilere 13. yüzyılda bu bölgelere gelen seyyah ve gezginler tarafından aktarılan bilgilerde rastlanılmıştır.

Altay Türkleri ile ilgili derlemeleri ve metinleri veren Verbitskiy Altay yaratılış efsanelerinde büyük tanrı olarak Ülgen'den bahseder kâinatın sahibi ve yaratıcısı olarak düşünülen Ülgen evreni şu şekilde yaratmıştır:

*“Dünya bir deniz idi, ne gök vardı ne bir yer,
Ucsuz, bucaksız, sonsuz, sularıçreydi her yer!
Tanrı Ülgen uçuyor, yoktu bir yer konacak,
Uçuyor, arıyordu, katı bir yer, bir bucak.*

*Kutsal bir ilham ile nasılsa gönlü doldu,
 Kayıptan gelen bu ün, ona bir çare buldu.
 Göklerden gelen bir ses, Ülgen'e buyruk verdi:
 '-Tut önündeki şeyi, hemen yakala!' Dedi.
 Ülgen bu emre uydu, uzattı ellerini,
 İçinden tekrarladı, Semanın sözlerini.
 Denizden çıkan bir taş, fırladı çıktı yüze,
 Hemence taşı tuttu, bindi taşın üstüne!
 Artık Ülgen memnundu, rahatı bulmuş idi,
 Üzerinde duracak biryeri olmuş idi.
 Göklerin emri ile bulunca Ülgen durak,
 Artık vakit gelmişti gökleri yaratacak!
 Ülgen hep düşünmüştü ta göklere bakarak.
 Bir dünya istiyorum bir soyla yaratayım!
 Bu dünya nasıl olsun, ne boyla yaratayım!
 Bunun çaresi nedir, ne yolla yaratayım!
 Bir Ak-Ana var idi, yaşardı su içinde,
 Ülgen'e şöyle dedi, göründü su yüzünde:
 -Yaratmak istiyorsan sen de bir şeyler Ülgen
 Yaratıcı olarak şu kutsal sözü öğren!
 De ki hep, Yaptım oldu! Başka bir şey söyleme
 Hele yaratır iken, Yaptım olmadı! Deme!" (akt. Ögel, 2020a, s. 469-470).*

Metin de görüldüğü üzere Tanrı Ülgen, gökyüzünde uçuyordu. Burada gök kelimesi yukarıda değindiğimiz, tanrı etimolojisi başlığında açıklanan üç anlamda (gökyüzü, tanrı ve hakanın unvan belirleyici) da kullanıldığı görülmektedir. Gökyüzü, tanrı ve hakanın unvan belirleyici anlamları değerlendirildiğinde, Ülgen'in gök olarak seslendiği gökyüzü iken; Tanrı, Ülgen'e buyurdu ifadelerinde gökte bir baş tanrı olduğu ve bu tanrı tarafından yaratılma emri verildiği görülmektedir. Öte yandan Clouson sözlüğünde, tanrı maddesi anlatılırken; fiziksel gök ve ilahi gökten bahsedilmiş, bu yaratılış destanında gecen gök kelimeleri fiziksel olarak ve ilahi olarak karşımıza çıkmaktadır. Baş tanrı tarafından, Ülgen'e yaratma emrini verdiği gök ve bu emir "Göklerin emri ile" şeklinde destanda açıkça belirtilmiştir. Öte yandan Göklerden gelen bir ses olarak gecen ilahi bir Gök'ten bahsedilmiştir. Ögel, bu durumu Bay Ülgen yaratıcı olarak değil de yardımcı ruh olarak görmüştür. Tanrının kutsallığı, Bay Ülgen'in her yanını sarmış ve tasavvufta Vücut-u Mutlak olarak değerlendirmiştir (2020a, s. 474). Metnin devamında Göklerden gelen büyük tanrının artık dünya yaratıldıktan sonra elini çektiği ve yardımcı ruhlarına işi devrettiği anlamı çıkarılmıştır.

"...Günlerden bir gün yine, yer suya gömülmüştü,
 Çünkü balığın başı aşağı düşmüştü.
 Dünya yaratılınca, Tanrı rahatı seçti,
 Oturmak için yine, Altın Dağına geçti"

Radlof tarafından derlenen Altay yaratılış destanları farklılık göstermektedir. Bu destanlarda tanrı ile insan bir arada başlayıp daha sonra Erlik'e dönmesini ve iyilik ile kötülüğün dünyanın başlangıcında nasıl tanrılar ile oluştuğu anlatılmaktadır. Yukarıda bahsedilen Verbitskiy tarafından aktarılan destanda olduğu gibi tanrı dünya yaratıldıktan bir süre sonra dünyayı yardımcılarına bırakıp gitmiştir.

*"Yerin yer olduğunda, sularla kaplıydı her yer,
Ne gök vardı, ne de ay, ne güneş, ne de bir yer.
Tanrı uçar dururdu, insanoğluya tekti,
O da uçar, dururdu, sanki Tanrıyla eşti.
Uçar, hep uçarlardı, yer yoktu konmazlardı
Tanrı idiler çünkü ondan yorulmazlardı.
Yoktu Tanrı'nın hiçbir, işiyle düşüncesi,
İnsanoğlunun ise, durmadı hiç hilesi.
Bir rüzgâr çıkarmış suları kaynatarak
Tanrıyı kızdırmıştı, Yüzüne sıçratarak.
Sandı ki İnsanoğlu, bununla bütün oldum,
Ben çok güçlendim artık, Tanrıdan üstün oldum.
Ama nasıl olduysa, sulara kaydı birden
Gömüldükçe, gömüldü denize kaydı birden,
Tanrıya yalvarmıştı, sulara boğulur iken.
'Kurtar beni, ey Tanrı, diye bağırır iken
Tanrı inşafı geldi, gitmedi üzerine," (Ögel, 2020a, s. 490).*

Başlangıçta insanoğlu ya da kişiöğlu olarak geçen ve tanrı ile birlikte uçan insan, destanın ilerleyen bölümlerinde tanrı ve insan ayrılmış, görevleri ve güçleri netleştirilmiştir. Tanrı, güç sahibi ve kudretli ona yalvarılan, af dilenen bir varlık iken; insan güçsüz ve tanrıya her zaman muhtaç olan bir varlık olarak verilmiştir. Altay Türklerinde tanrı, yaratıcılık vasfı olan bir varlık olarak verilmiş ve metnin ilerleyen kısımlarında emir vererek katı taşı yaratmış daha sonra yeryüzünü yaratmış ve son olarak insanoğlundan denize dalıp toprak istemiş bunun üzerine insan bir parçada kendisi için almıştır. Toprağı uzatırken metinde Radloff "Gök Tanrısı" ifadesini kullanmıştır. İnsan toprağı yutunca boğulmaya başlar ve tanrıya tekrar yalvarmaya başlayarak "Ey Tanrı gerçek tanrı, nolursun kurtar beni"(Ögel, 2020a, s. 491) ifadelerini kullanmıştır.

Gerçek Tanrı ifadesi büyük yaratıcı anlamında kullanıldığı düşünülmüş ve başlangıçta insan kendisini tanrı ile bir tutarken şimdi gerçek tanrı sıfatını eklemiştir. Tanrının, gücünün ve kudretinin büyüklüğünü göstermiş olduğu görülmektedir. Kalafat tarafından aktarılan Altay dini inançları ve inanç kültürü şu şekilde tarif edilmiştir:

"Türkleri, Rus ve Hristiyan olmadığımızın bilinmesini istiyoruz. Biz Musevi de değiliz. Biz Altay dağlarında yaşayan ve unutturulmak istenilen, çağdaş bir dine mensup Türk soylu bir halkız. Batıların Şamanizm dediği Kam dini inancına mensubuz. Kamlık

ata ruhları esaslı bir dindir. Bu özel inanca göre Atalarımızın ruhu bize güzel bir güç verir.” (Kalafat, 2012, s. 44).

Yukarıda tartıştığımız şamanlık kavramının Türklerde kamlık olarak anıldığı ve devam ettirildiği bilgisi verilmiştir. Kamlık düşüncesinin temelini, her varlığın bir ruhu olduğu inancı ile şekillendirmiştir. Altay Türkleri arasında, Bay Ülgen adı ile anılan, Büyük Yaratıcı ile bağ kurmalarını sağlayan bir elçi olarak karşımıza çıkan şaman ya da kamlar olarak bilinmektedir. Bu yardımcıları Altay efsane ve destanlarında sözü edilen Ülgen’in dokuz kızı ya da tanrının oğulları olarak bilinen Ülgen’in yedi oğludur (Havra, 2015, s. 125).

L. P. Potapov’un “Altay Şamanizmi” adlı çalışmasında, eski Türkler ile Altay halklarının Ülgen ve tanrı anlayışını ayrı tutarak farklı olduklarını açıklamaya çalıştığı görülmektedir. Şöyle ki; eski Türklerin inandıkları tek ve yüce tanrı olarak Tengri isimli tanrı’yı anmaları, Ülgen’ in ise bu tanrıdan farklı olduğu görüşünü savunmasına neden olmuştur. Çünkü eski Türklerde Ülgen adına dair özellikle kitabelerde ya da Çin yıllıklarında bir iz rastlanmamaktadır. Onlar kendi tanrılarını Tengri diye adlandırmışlardır. Gök ile birleştirip kullanmışlardır. Tengri kelimesinin hem göğü hem de tanrıyı ifade edecek şekilde kullanmışlardır. Şamanist Altay Türklerinde Ülgen’in yanı sıra Tengri adının kullanıldığı da görülmüştür. Böylelikle Şamanist Altay Türklerinin Ülgen ve Tengri’ i ayrı varlıklar olarak bildikleri anlaşılmaktadır (Potapov, 2012, s. 289).

Bir topluluğun kültürünün oluşmasında bölge coğrafi şartlarının, ikliminin, bitki örtüsünün, akarsularının, tarım ürünleri ve ormanlarının etkili olduğu düşünülmektedir (Kafesoğlu, 2005, s. 27). Coğrafi olarak Altay Dağları; İç Asya’nın kurak su havzaları ile Sibirya’dan kuzeye, Kuzey Buz Denizi’ne akan büyük nehir drenajları arasındaki mesafeyi oluşturmaktadır. Tamamıyla Altay Cumhuriyeti’nin içinden çıkan Katun Nehri, Rusya’nın el değmemiş, engele uğramadan özgürce akan nehridir. Katun Nehri, yaşayan ve ruhu olan bir varlık olarak kabul edilir. Altaylılar, Katun’un içine taş atmayarak ona saygı duymuşlardır (Klubnikin vd., 2019, s. 272).

Altay Türklerinde su kültü önemini devam ettirmiştir. Bir nehrin önünden geçildiğinde özel sözler söylenir. Gece nehirlerden su alınmaz, çünkü bu, nehirle ilişkili olan nehrin koruyucusu veya ruhunu rahatsız edebilir. Arzhan olarak adlandırılan kaynak suyunun özellikle önemli olduğu düşünülür. Doğal olarak yüksek mineral içeren kaynak suları kolayca donmaz ve yılın belli dönemlerinde donan su

kaynaklarına nazaran, donmayan kaynak suları özel olarak kabul edilirler. Kutsal kaynak sular, şifalıdır. Hasta insanlar düzenli olarak bu kaynak sularına giderler. İnanişâ göre, hasta ziyaretçiye yardım edecek kaynak su, sütün rengine dönüşerek işaret verir, fakat eğer ziyaretçinin hastalığı çaresizse suda bir kurbağa ya da yılan görünür. Altayda tüm aileler için kaynak sulara özel olarak düzenlenen hac yolculuğu yapmak ve erken dönemlerde ritüelleri yerine getirebilmek için birkaç hafta bir yere yerleşerek yaşamak önemli bir gelenektir. Örneğin; bir babayla birlikte güneşe saygı için sıraya giren aile daha sonra kaynak suyun koruyucusu ruhlardan şifa talep eder. Altaylılar, günümüzde de kaynak suları ziyaret ederken düzgün, saygılı bir tutum sergilemek için çaba sarf ederler. Kaynak suya açık renkli bez parçası veya bozuk para sunarlar,(Klubnikın vd., 2019, s. 273) bu ritüeller günümüzde Şirince köyünde bir kilisenin içinde bulunan küçük havuzun içine de atılan madeni paranın atılması ile yapılan dileklerde kendini devam ettirmiş olabilir (K.2).

2.3.3. Şamanist Yakut Türklerinde Tanrı Algısı

Gök Tanrı inancının zaman içerisinde farklı dinlerin ve inançların etkisi ile değişmeye başladığı bilinmektedir. Türklerin, Araplar aracılığıyla İslamiyet'i kabul etmesi veya Rusların etkisiyle Hristiyanlık veya Museviliği kabul etmesi, siyasi ve sosyal şartların değişmesi yeni inanç sistemleri ile karşılaşmışlarını sağlamıştır. Eski inançlarını devam ettirmeye çalışan Türkler, ruh düşüncesinin kutsal sayıldığını düşünmüşlerdir. Gök Tanrı inancı etrafında şekillenen atalar kültü, Türklerin devam ettirmeye çalıştığı kutsalları olarak görülmüştür. Oğuzların yirmi dört boya ayrıldıkları ve bu boylara ait damgaların ecdat isimleri olduğu bilinmektedir. Günümüzde Yörüklerde bu damgaların kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca Tahtacıların kullandığı kazayağı şeklinde damgaları, Yağbasan Yörüklerinin mezar taşlarında ve Ankara Bala taraflarında Bayat ve Harmandalı Türkmenlerinin kadınlarının dövmelerinde bu damgalarla benzerlik görülmüştür. Tüm bunların iptidai şamanlığın göstergesi olduğu düşünülmektedir (Yörük, 2019, s. 19-27). Şamanlık düşüncesinin; tanrının çoğaltılması, insana benzetilmesi ya da kutsallığın çeşitlenip araçların oluşması doğrultusunda olduğu düşünülmektedir (Harva, 2015, s. 372-375). Yakut Türkleri arasında bulunan şamanların, her zaman yardımcı ruhları vardır. Şaman, ayine başlarken davulunu eline alır ve üç kez uzun uzadıya esneyerek yardımcı ruhlarını

çağırır. Ardından davuluna üç kez vurmak suretiyle uzun şarkısına geçmektedir. Şaman üst dünyadan ruhlara seslenmek için davulun tokmağını alın hizasına getirir ve yukarı doğru bakmaktadır (Hoppal, 2014, s. 113). Burada gök ile kurduğu temas anlaşılır ve şaman aracı bir varlık olarak görülmektedir.

Çin kaynaklarında ve Göktürklerin malumatlarında tanrı tasviri olarak adlandırılan tös-töz kelimesi, Yakutlarda kadın şamana tangara erkek şamana oyun, Moğollarda ongon olarak isimlendirilmiş cisimlerden bahsetmiştik. Bugünkü Şamanist Türklerin lehçelerinde “asıl, kök, menşe” anlamında kullanılmıştır. Tös kelimesi, sadece atalarına yaptıkları cisimler için söylenmez; aynı zamanda Ülgen ve Erlik gibi iyi ve kötü ruhlar için de kullanılırdı. Ongonlar, koruyucu ruhların sahipleri olarak düşünülmüş ve İnan’ın Busse’den aktarımına göre; Ongon Şamanizm’in temellerini oluşturmuştur. Bu noktadan bakıldığında Kam’ın elbisesinde ata ruhlarına ait olduğu düşünülen cisimler, ruh hayvanına ait bir cisim ya da kam’ın doğadan edindiği her bir cismin parçalarını, üstünde taşıması buna kanıt olarak gösterilebilir. Şaman ayinlerinde kamın yaptığı dua ve ilahilerde bir ruh-tanrı sıfatıyla kam, Altay’a hitap etmektedir. Şamanist Türklerin her şeyin bir ruhunun olduğunu düşünmeleri ve bu ruhun şaman aracılığıyla tanrıya ulaştığına inandıkları bilinmektedir (İnan, 2020, s. 43-54).

Yakut yaratılış efsanelerinde yapılan derlemelere bakıldığında Ögel’e göre, Hristiyanlık etkisi olduğu düşünülse de bazı noktalarda eski inançlarını yitirmemişlerdir. Ögel’in, Seroşevsky’den aktardığı Yakut yaratılış destanında: “Büyük ak yaratıcı Ürüng-ayığ toğan, ta başlangıçlarda büyük denizin üzerinde, yükseklerde durup dururken, su üstünde yüzen bir köpük gördü. Tanrı durdu ve köpüğe sordu ‘sen kimsin?’ diye köpük baktı tanrıya ben bir şeytanım .” Yakut mitolojisinde iyi ve kötü bir arada yaşamıştır. Destanın ilerleyen bölümlerinde dünyayı birlikte yaratacaklarını görmekteyiz. Destanda gördüğümüz, ilk varoluşta hem tanrı hem şeytan vardı. Bu durum, iyi tanrı kötü tanrı olarak düşünüleceği gibi, her şeyin üstünde bir tanrıdan da bahsedilebilir. Yakutlara göre, hem iyi hem kötü evrenin içinde birlikte hareket etmiştir. Balıkçıl ve Yaban Ördeği efsanesinde “Ana yaratıcı artık bir dünya yaratmaya başlar ama elinde hiçbir şey olmadığından kırmızı boyunlu balıkçıyla bir yaban ördeğini çağırır. Dalmalarını ve denizin dibinden biraz toprak getirmelerini istedi..” ifadeleri yer almaktadır. Efsanenin devamında Ana yaratıcı yaban ördeğinin

getirdiği çamurla dünyayı yaratır. Tanrının yaptığı çamur denizin dibine batmaz, dalgalar ve deniz onu yerinden kımıdatamaz, bu şekilde dünya var edilir (Ögel, 2020a, s. 487). Bu efsaneye bakıldığında bir dişi tanrıdan bahsedilmektedir. Ana yaratıcı olarak dişil bir tanrı mı yoksa her şeyin yaratıcısı en üst tanrı olarak mı düşünülmüştür kesin bir şey söyleyemiyoruz. Er-Sogotoh destanında da bir Ana Tanrıdan bahsedilir ve bu tanrı ilk insanlığı yaratan olarak değerlendirilmiştir. Metin şu şekildedir:

*“İnsanın atasının, adı Er-Sogotoh’dur,
Çok, çok zahmetler çekmiş, dertleri de pek çoktur.
Ereydeh- Buruydahçı lakabını vermişler.
Bir oba ortasında, büyük bir evi varmış,
Bu evin dört yanını, gümüş köşeyle sarmış
Bu ev elli kapılı, kırk pencereymiş
Evin çatısı ise, tam otuz kirişliymiş
Eyden içeri girip, giden doğu yönüne,
Ağaç Hakan’a rastlar, gelirmiş tam önüne
Büyük bir çayır vardı, bu yerin ortasında
Çok eski bir esinti, esirdi hep başında.
Ağaç Hakan büyüktü er şeyin anasıydı,
Varlık ona bağlıydı, gök ile yer binasıydı.
Kökleri kaplar idi, yeraltı dünyasını,
Zirvesi deler idi, göğün dokuz katını,
Tam yedi ayak idi, ağacın yaprakları,
Ondan daha büyüktü, sarkan kozalakları,
Ağacın tam Kökünde, görülürdü bir kaynak,
Hayat suyu bu idi, akar giderdi ap ak.
Ak ve kara inekler, ihtiyar olmuşlardı,
Bu sudan içenlerse, yeni can bulmuşlardı.
Ağaçta uçan kuşlar yorgun bitap olurdu,
Gelip bu sudan içen, yeni kuvvet bulurdu.
Bu kutsal ağacında, bir sahibi var idi,
Bir dişi Tanrı idi, saçları da kar idi,
Kendisi ihtiyardı, göğsüde ap alaca,
Görenler sanır idi, bir keklik gibi, kırca.
Memeleri büyüktü, aşağıya sarkardı,
Uzaktan bakan kimse, iki tulum sanardı,
Aslındaysa bu ağaç, normal boyda, küçüktü,
Ana- Tanrı gelince ona göre büyürdü.” (akt. Ögel, 2020a, s. 111-112).*

Metinde adı geçen Ana-Tanrı başlangıçta Ağaç Hakan olarak anlatılmış ve tüm varlığın ona ait olduğu, her şeyin anası olduğunu söyleyerek ilk yaratıcının Ağaç Hakan olarak Ana-Tanrı olduğunu düşünmemizi sağlamıştır. Metnin devamında yeryüzü ve gökyüzünün birbirine bağlandığı noktada oturduğunu söyleyip bu ifadenin Hayat Ağacının klasik anlamını kaybedip Yakut Türklerinde yeri ve göğü birleştiren Demir Ağaç şeklini aldığı görülmüştür (Ögel, 2020a, s. 111). Metnin ilerleyen kısmında Ana –Tanrının görüntüsünden bahsedilmiş ve dişi tanrı olduğu açık bir şekilde söylenmiştir. Yukarıda bahsi geçen balıkçıl ve yaban ördeği efsanesinde geçen Ana Yaratıcının da bir dişi tanrı olduğu kanaatine varmamızı sağlamıştır. Öte yandan

Ana-Tanrı için memeleri büyüktü aşağıya sarkardı ifadesini kullanmış bu ifade bizi Kibele ye götürmüş, doğa ve bereketin tanrısı olarak karşımıza çıkmıştır. Bununla birlikte, bu tanrının kutsal ağacın sahibi olması ve bu ağacın içinde yaşadığı ve gelince ağacın büyümesi bize Doğa Tanrısı yakıştırımı onun Kibele'nin yanında büyümesinden kaynaklanmış olan Dionisos'u hatırlatmıştır. Doğayı seven ve doğanın korunmasını sağlayan tanrı çiftçilerin en sevdiği tanrıdır. Dionisos meyveleri bulan, büyüten ve yetiştiren, bitkilere can suyunu veren tanrı olarak düşünülmüştür. Magnesia, Boeotia gibi bölgelerde Dionisos'un ağaç kavuğunda yaşadığı inancı devam etmektedir (Parlardemir, 2018, s. 100). Metnin devamında ilk insanın nasıl ve kim tarafından dünyaya getirildiği anlatılmıştır. Tanrının insanı nasıl dünyaya getirdiğini fakat destanın parçaları incelendiğinde Şamanist unsurların vuku bulduğu görülmüştür. Kahramanın öldükten sonra tekrar dirilmesi bu unsurların var olduğunu düşündürmüştür. Destan anlatılırken Er-Sogotoh dünyaya gönderiliyor. Fakat, dünyanın yaratılışı hakkında bilgi verilmemiştir. Bu ifade bizi başta söylediğimiz Yakut Türklerinin dünyanın zaten başlangıçta var olduğu düşüncesine götürmüştür.

*“...Yakut Türklerinceydi, bu da bir nevi Âdem
Düşünmüş, demiş beni kimler doğurdu diye!
Bana bu canı verip, meydana koydu diye
Gitmiş sormuş ağaca benim anam kim diye
Elbet bir atam vardır, benim babam kim diye
Ağaçta dile gelip, soyunu sayıp dökmüş,
Er-Sogotoh hislenip, saygıyla dizini çökmüş!
Gök Tanrısı Er-Toyon, onun babası imiş!
Karısı Kubey Hatun, onun anası imiş!
Aslında insanoğlu, Göklerde doğmuş imiş
Bütün kutsallıklarla, vücudu dolmuş imiş!
Ama bir gün gelmiş ki, demiş anne, babası,
Haydi, buradan in git, topla tarağı tası!
Annesi ona derken, haydi git sen iline,
Bir tulum hayat suyu, sıkıştırmış eline!
Demiş ki sen bu suyu, sol koluna al gezdir!
Sana bu hayat verir, belki bir günü gelir!
Aradan zaman geçmiş, bu insan bir er olmuş!
Harp meydanlarındaysa, savaşlar eder olmuş!
Nasıl olmuşsa biri, kalbini okla delmiş,
Vermiş son nefesini, hayatı sona ermiş.
Hayat suyundan Tanrı, bir kabarcık sıçratmış,
Bu küçücük damlacık, kalbe konup ıslatmış.
İnsan hemen dirilip, güçlenmiş hayat dolmuş
Dokuz defa daha çok, güçlü kuvvetli olmuş!”*(akt. Ögel, 2020a, s. 112).

Yakut Türkleri dünyanın yaratılışı ile ilgilenmemiş başlangıçtan beri zaten var olduğunu düşünmüşler buna rağmen ilk ve büyük bir yaratıcının varlığından söz etmişlerdir. Bu yaratıcıya Ürüng-Ayığ-Toyan adını vermişlerdir. Ürüng kelimesi eski Türkçede beyaz anlamına gelmekte, Ayığ yaratan, Toyan ise tanrı anlamına

gelmektedir. Toyan kelimesini, şaman anlamlarında da kullanılmış tanrı sözünü kullanarak daha büyük ve daha güçlü bir yaratıcı meydana getirmişlerdir (Ögel, 2020a, s. 467).

Yakutlarda, şaman (oyun) olması kararlaştırılan kişi mensup olduğu oymak tarafından toplanıp yüksekçe bir dağa ya da tepeye çıkarılır ve “kumu” adı verilen şaman kıyafeti giydirilir. Sağ tarafına dokuz erkek sol tarafına dokuz kız ve bunların ortasına bir ihtiyar şaman oturtulur. Daha sonra mesleğe sadakat yemini olarak şu duayı etmesi istenir:

“Zavallıların koruyucusu, yoksulların babası, öksüzlerin anası olmağa ant içiyorum. Yüksek dağ tepelerinde bulunan ruhlara saygı göstereceğim. Bunların en büyükleri ve en kudretlisi, üç bölük ruhların amiri olan, dağ tepesinde yaşayan, şamanlar tarafından Sustuğanah Ulu Toyan tesmeye olan tanrıya, büyük oğlu Uyğul Toyan’ın karısı Uyğul Hatuna, bunların ailelerine ve uşaklarına saygı göstermeye ve hizmet etmeye söz veriyorum.” (İnan, 2020, s.78).

Bu ant metninde şamanist Yakutların tanrısı insana yaklaştırdığı, eşinin çocuklarının ve hizmetlilerinin olduğunu düşündükleri görülmektedir. Yüksek bir dağın üstünde oturduğu düşünülen tanrı, üç bölük ruhların amiri olarak değerlendirilmiştir. Metnin devamında Ulu Toyanın küçük kardeşi, kızlarından bahsedilmiş şu şekilde devam etmiştir. “Ulu Toyan’ın küçük kardeşi Kara Surun Toyan’a, oğlu Alban Boray’a kızı Kız Satılaya saygı göstereceğim tapacağım. İnsanları öldürmeye, intihar, iftiraya teşvik eden bu kızın kötülüklerinden kişiöğullarını kara aygır kurban etmekle koruyacağım and içiyorum...” (İnan, 2020, s. 78) şeklinde devam eden ant sözlerinden Kara Surun Toyan’ın kızının insanları kötülüğe götüren bir tanrı olduğu veya ruh üzerine ant içilecek bir kutsal olduğu anlayışı ortaya çıkmaktadır. Ruhlar kademesi olarak düşünülen bir gökyüzü olduğu, bu gökte tanrının yardımcıları kat kat oturmuş, iyilik ve kötülük yapılması için insanları etkilediği düşünülmüştür. Şamanın ise tüm bunlardan insanları kurtarmak için, bu tanrı-ruhlar için kurbanlar sunup ayinler yapması, onlar için dualar etmesi istenmiş ve bu bir görev olarak düşünülmüş, yemin töreni yapılmıştır.

Yakut Şamanizm’inde, kara ve ak şamanların olduğu düşünülmektedir. Kadın ve erkek şamanlar olarak düşünülen, başlangıçta kadın olduğu ve kara şaman olarak algılanan kâinler, zamanla demirin kullanılmaya başlanması ile şaman giysisinde bulunan aksesuarların demirden yapılmaya başlaması kadın şamanların itibarını zayıflatmaya başlatmıştır. Başlangıçta kadın olduğu düşünülen şamanlık, demir ile birlikte erkek egemen toplum yapısında erilmeye başlanmıştır. Öyle ki; bazı kadın

şamanların Ülgen için yapılan törenlerde bulunmamaları istenmekteydi. Yakut şamanlığında Troşçavskiy'nin aktarımına göre; demircilik sanatının ortaya çıkması ile demirci, demire hükmeden bir büyücü olarak düşünülmüş ve demircinin şamanın büyük kardeşi olduğuna inanılmıştır (akt. Bayat, 2019, s. 36). Umay başlığı altında tartıştığımız tanrıça ilk yaratıcı ya da Gök Tanrıdan önce bir kadın tanrıça olduğu düşüncesi; toplumun lideri olarak şaman, Yakutların arkaik kültürlerinde de görülmüştür.

Ateş sözcüğünün Türklerdeki karşılığı “od” kelimesidir. Ateş Türkler için varoluşun simgesi olarak kabul edilir. Eski Türk inancına göre, yeryüzündeki ateşin, göksel karşılığı Ejderha Takımyıldızıdır (akt. Uzun, 2022, s.303). Altay mitolojisinde de Yayık Han, ejderha olarak betimlendiği bilinmektedir. Altay Türklerinde insanoğluna ateşi verenin Tanrı olduğuna inanılır. Tanrı Ülgen, beyaz ve siyah taşla gelerek, ateşin nasıl yakıldığını insanoğluna öğretmiştir. Bir Altay inancında, Tanrının katına çıkmayı başaran bir kurbağa, ateş yakma ilmini Tanrıdan öğrenmiş ve bir kav parçası ile ilk ateşi yakarak insanlara ateşi nasıl yakacaklarını öğretmiştir (Uzun, 2022, s. 303). Ateşin kutsal sayılması günümüzde de Yakut bölgesinde devam etmektedir. Yakut bölgesinde yapılan bir saha çalışmasında kayıt altına alınmış, bir demir ustası ile yapılan görüşmede demir ustasının ot'a teşekkür ettiği dua ayininde; ot duman oluyor, duman tengriye ulaşıyor. Ot sayesinde tanrı ile ilişki kurulduğuna inanılıyor. Demir ustası ateşe teşekkür ederken şu ifadeleri kullanıyor; ateşimin ruhu kendine yardım et, bana güç ver, yardım et ve koru, bana çalışmak için yardım et, iyi şansların habercisi ol. Ateşin ruhuna olan inancın, günümüz saha bölgesinde devam ettiği görülmektedir (URL.7).

Yakut bölgesinin günümüzde nüfusunun %26'sı şaman inancına sahiptir. Bölgenin coğrafi şartları çok sert ve soğuk gecen Yakutistan yılın neredeyse yarısını kış mevsimi olarak yaşanmaktadır. Bölgenin iklim şartları efsanelerinde etkilemiş ve anlatıya göre, yaratılış destanında tanrı elementleri dünyaya dağıtmak isterken Yakutistana gelmiş ve elleri soğuktan üşüdüğü için bütün elementler Yakutistana düşmüştür. Mevsim geçişleri bölge halkının baharın gelişi için, Gök Tanrı adına kutladıkları Isıah bayramını kutlamaları bölgenin iklim koşulları ile kutsallık arasındaki ilişkisini göstermektedir (URL.8). Saha Türklerinin iklim şartlarına göre dört mevsim yerine kış ve yaz olarak iki mevsim yaşanır. İklim koşulları ve

yaşamalarıyla bağlantılı bir bayramdır. Yazın gelmesi ile doğanın canlanması, bereketlenmesi, doğanın yenilenmesi gibi yeni umutlarla, yeni bir yıla başlamaları kutlamanın asil amacıdır (URL.9).

2.3.4. Şamanist Hakas Türklerinde Tanrı Algısı

Hakasya, Rusya Federasyonuna bağlı, Federal Sibirya bölgesinde yer almaktadır. Yenisey ve onun kolu olan Abakan ırmakları ile çevrilidir. Gumilev'a göre; bütün nehirlerin kuzey doğuya döküldüğü ve bu nehirlerin Hakas'ı keserek birleştiği bilinmektedir (Gumilev, 1967, s. 264). Bu bölge de yaşayan topluluklar, ilk olarak Abakan Türkleri adı ile anılmış (İnan, 1998, s. 51). 1920'li yıllarda Sovyet Rusya'nın ayırmacı politikası sonucu Hakas olarak adlandırılmışlardır. Günümüzde Rus Federasyonuna bağlı Özerk bir bölge olarak varlığını sürdürdüğü görülür. İslamiyet'i kabul etmemiş ve Gök Tengri inancının neredeyse bütün özelliklerini korumaya çalıştıkları görülmektedir.

Hakasya iklim olarak karasal kuru ve soğuk olan bir bölgedir. Doğal bozkır otlaklarında tarım yapmayı güçleştirmiş bozkır doğal yem kaynağı olarak kullanılmış ve hayvancılığa yönelinmiştir. Bu durumun eski toplumlar da kültürel anlayışı ve inanç yapısını etkilediği görülmektedir. Özellikle Sibirya'nın güneyinde yaşamış Türk toplulukları, coğrafi şartlar ve iklim unsurları doğrultusunda kendilerini koruyacak veya hayatlarını devam ettirecek tabiat unsurlarının birer ruhu olduğu inancını hayatlarına dâhil etmişlerdir. Hunların ataları olduğu düşünülen, Afanasyeve tipi hem Yenisey bölgesinde hem de Baykal bölgesinde yayılmaya başlamışlardır. Yerli Yenisey halkları, Hun soylu halkları özümsemeye başlamış ve Hun kültürünün Toğan kültürüne dönüşmeye başladığı düşünülmüştür. Baykal bölgesinde olan Hun kültürü ise yerel kültürü bastırıp egemen olan kültür olmaya başlamıştır. Verilen eserlerde yapılan kazı çalışmalarında Mogolistan ve Güney Baykal da erken Hun kültürü olarak geçen plaka Taş Mezar kültürü ortaya çıkmış ve bu iletişim ağının inançların şekillenmesinde de etkili olduğu düşünülmüştür (Çirkin, 2019, s. 281-82). Çin kaynaklarına göre; ilk kez Ke-k'un olarak anılan ve M.Ö. 3. yüzyıldan beri bu bölgelerde yaşadığı düşünülen Kırgızlar, bir dönem sonra Ha-ka-ssu olarak anılmaya başlanmıştır. Bugünkü Hakasların adını buradan aldığı düşünülmektedir (akt. Çirkin, 2019, s. 281). Eberhard'ın aktarımına göre; Kırgızlar tanrılar arasında sadece sulara

ve ağaçlara kurban sunarlar ve bunun için belirli bir zamanları yoktur. Gam adında bir büyücüden bahsetmektedirler (Eberhard, 1943, s. 67). Her şeyin ruhu olduğuna inançları ve kutsal saydıkları tabiat unsurlarına, belirli bir zamanda dua etmez her zaman dua ederler bununla birlikte kurban sunmak için de belirli bir zamanları olmadığı görülmektedir. Muhtemelen şaman lider olarak düşünülen bir kişiden bahseden ve adına “Gam”denilen kam bu kurban törenlerini yöneten kişi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hakaslara ait olan Huban Arık destanında tanrının cezalandırıcı olduğu, ona karşı gelenin ceza olarak güneşin ve ayın görünmediği bir dağın gölgesinde yaşamaya bırakıldığı söylenmektedir. Savaş sırasında yerli halkın tanrıya nasıl tapındıkları ve ondan yardım diledikleri kısmında “kadınlar ise Han Tengri’ye tapmıyorlardı” (Davletov, 2005, s. 15, 173) İfadeleri ile görmekteyiz. Tanrının ceza verici ve kurtarıcı olması sıfatının dışında kaderi, yazgıyı yazan olduğu düşünülmektedir.

“Yaşamları onlarla birlikte olması için / Yaşları da denk yazılmıştır. / Tanrı tarafından belirlenen evlilik kesin olur, / Yaratıcı tarafından yazılan yaşam yerini bulur.” (Davletov, 2005, s. 389) ifadelerinde yazgının kesinliği ve yaratıcı tarafından yazıldığı vurgusu yapıldığı görülmektedir. Hakas inancında, diğer Türk boylarında olduğu gibi yeraltı, gökyüzü ve yeryüzü üçlemesi görülmektedir. Şamanist düşünce yapısına sahip halkın destanında ruhun (üzüt) yeraltı dünyasına geçmeden diriltilmesine inandıkları bilinmektedir. Huban Arık destanında şu ifadeler ile anlatılmıştır:

“Kara Üzüt ülkesinde dokuz kara kız, gece bekçilik, gündüz gözetmenlik yapıyorlardı. Ölen kişilerin sürünlerini denetleyerek Ak Üzüt ülkesine yolluyorlardı. Dokuz kara kız bu kara yerdeki her şeyden haberdardı, her şeyi biliyorlardı... Esas sorun Ak Üzüt ülkesini geçebilmekte. Ak Üzüt’ün dokuz oğlu ve dokuz kızının bildikleri yerin altındaki yedi Erlik ’ten yedi kat üstündür... Yer-toprağın üçra yerinde, kara uzayın en uç yerinde kara yerden yanan alev uzaya dek yükseliyordu.” (Devletov, 2005, s. 129).

Şamanist özelliklerin içerisinde barındırıldığı destanda üzütlerin ak üzüte geçmediği zaman kara üzüt denilen yerde kalmaları ve yaşayanlara sorun çıkarmaları veya tekrar dünyaya gelmelerinin mümkün olduğu düşünülmüştür. Sadece insan üzütleri değil hayvan üzütlerinin de yeniden diriltilebileceğini söyleyen destan kısmı “Huban Arık emini koyup tedavi etmeye, iksirini koyup alp yiğidi diriltmeye başladı. Çok uğraştıktan sonra Altın Tüylü Ak Köpek alp yiğidi diriltmeyi başardı.” (Davletov, 2005, s. 134-144) incelendiğinde Huban Arık’ın yaptığı, köpeğin ruhunu geri getirmek için yapılan tören ile bir şamanın ayin törenine benzerliği görülmektedir.

Abakan Kamlarının dualarından aktarılan, Ak Tegir Kayrakan! Solbon tegir Kayrakan! Eğir pulut edektig, azır pulut azaktig, Solban tegir solbon çıltıs! (İnan, 2020, s. 125). (Ak Tanrı, merhametli han, Çoban Yıldızı Tanrı, merhametli Han! Eğri buluttan etekli, çatal bulut ayaklı, Çoban Yıldızı Tanrı) ifadelerinde tanrının Ak Tanrı ve Çoban Yıldızı ile sıfatlandırmaları yapılmış, merhametli olduğu görülmüştür. Metinde gecen Solbon Venüs yıldızı olarak bilinen ve sabah akşam görülebilen bir yıldız olduğu düşünülmektedir. Buryatlar için atları koruyan bir yıldız olarak düşünülmüş ve ona hizmet için atlar beslenilmiştir. Adların tanrısı olan Sulbundu'nun, geceleri yeryüzünde bu adlara binip diğer atları koruduğuna inanılmaktadır. Bu metinde solban tanrı olarak değerlendirilen Buryat efsanesinde gecen atların tanrısı olarak düşünülmüş olabilir. Buradan hareketle Hakasların ruh olarak değerlendirip farklı tanrılar adı altında koruyucu ruhlara inandıkları düşünülebilir.

2.3.5. Şamanist Tuva Türklerinde Tanrı Algısı

Günümüz Tuva Türkleri, 3. ve 4. yüzyıllarda Çin'in kuzeyinde büyük bir devlet kurmuş "Toba Topa" lardan gelmektedir. Eberhand tarafından yapılan araştırmalarda Çin kaynaklarında "Taba" olarak adlandırıldıkları bilinmektedir (akt. Arıkoğlu, 1997, s. 153). Eberhand tarafından, Türk ve Moğol karışımı bir kavim olduğu söylenmektedir (1996, s. 19-30). Soyon, Soyot, Uranhay, Urvanhay, Tuba kelimeleriyle anlatılmış. Kendilerine Tıva adını veren, Ruslar tarafından Tuva olarak adlandırılan bu Türk boyları, Sibirya'nın güneyinden Moğolistan'a kadar ilerlemektedir. Bazı kayıtlara göre Hunların ya da Cengiz Han'ın oğullarından birinin soyundan geldiği bilinmektedir. Tuva halkının 17. yy. sonunda Lamaizm ile karşılaşmışlardır. Bu dinin etkisi, eski inanışları olan Şamanizm'in önüne geçememiş varlığını Şamanizm'in etkisi ile sürdürmeye devam ettirmiştir (Hoppal, 2014, s. 126-127).

Tuva halkı, dokuz kutsal olarak niteledikleri güneş, ay, gökyüzü, yer, su, aşı, ayı, yediğir sütü güneşten mutluluk ister ve ona saçı yaparlar. Aydınlık aya tapınıyorum dualarından biridir. Özellikle gökyüzü kutsal sayılmıştır. Gökyüzünü, "Hayırakan" ilk anlamına gelen olarak isimlendirdikleri bilinmektedir. Yaratılışın kaynağı olarak düşünülmüşler ve gökyüzünü baba olarak nitelendirmişlerdir. Gökyüzünün kendi içinde katmanları olduğunu düşünülmüşlerdir. Ak gökyüzünde,

Azarlar ve Horlar olarak iki ulusun yaşadığı inancı hâkimdir. Ak gökte yaşayan Azarlardan veya Horlardan geldiği düşünülen kamların en güçlü kamlardan olduğu düşünülmüştür. Lopsan'ın Potanın'den aktardığı efsanelerde; iki tane Hayırakan vardır. Birincisi Hayırakan-Kuday, Gökyüzü Tanrı anlamına gelir. İkincisi ise yerüstünde ormanda yaşar. Dualarında Gökyüzü Tanrıya yalvarır ve saçları saçarlar,

“Dokuz göğüm bağışla!

Dolaan Tanrım, bağışla!

Altın güneşim, bağışla!

Aydınlık ayım, bağışla!”

Dokuz kaynak, Tuva halkı için kutsal sayılmıştır. Fakat 1940'lı yıllara kadar yaşatılmış Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği döneminde yasaklar ve yavaş yavaş kutsal sayılan eski inançlar unutulmaya başlanmıştır (Lopsan, 2019, s. 116, 117-119).

Şamanist inançlarda tabiat her zaman önemsenmiş ve her şeyin ruhu olduğu inancı savunulmuştur. Tuva Türklerinde de tabiat unsurları önemsenmiş ve kutsal sayılarak onlara kutsallık atfedilmiştir. Kamların dualarında gökyüzü ve inandıkları kutsallara yalvarıp onlara dua edilmiş saçları saçılmıştır. Fakat günümüz Tuva Türklerinde bu eski inançların zaman içerisinde yukarıda bahsedilen sebeplerden dolayı yavaş yavaş kaybolmaya başladığı bilinmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Tanrı kelimesi insanlığın var oluşuyla birlikte ortaya çıkmış olmalıdır. İnsanın doğada varlık savaşı, kendini koruma ihtiyacı onu bir arayışa sürüklemiştir. Doğada kalmayı başaran insan yaratılış serüvenini sormaya başlamıştır. Bu düşünce onda bir var oluş ve varoluşu sağlayan bir varlığın bilincini oluşturmuştur. Bu bilinçle kendine bir koruyucu seçme anlayışı doğurmuş olabilir. İnanma ihtiyacının ortaya çıkardığı “Nereden geldim? ve Nereye gideceğim?” olgusu, insanın sorgulaması gereken fikirlerin başında gelmiş bu sayede yaratılış mitlerini oluşturulmaya başlamış olabilir.

İlk ortaya çıkış hikâyeleri ele alındığında insanın kendine bir yaratıcı seçtiği ve bu yaratıcı ile birlikte inanma ihtiyacının doğduğu düşünülmektedir. İnanmanın ilk yapıları çok tanrılı olarak düşünölmeye başlansa da araştırmacılar zaman içerisinde bu görüşlere karşı çıkmış ve monoteist dinlerin ilkel dinlerin kökenini oluşturduğu yargısına varmışlardır. Monoteist dinlerin başlangıcını animizm ve politeizme bağlamışlardır. İlkel toplumların Tanrıyı algılayış şekilleri kendilerini koruma ve korkma duygularıyla eş güdümlü olarak görölmüştür. Avcı ve toplayıcı olan ilk kavimler düşünöldüğünde her türlü ihtiyacını doğadan karşılayan insanın her şeyin ruhu olduğuna inancı doğa ile kutsal bir bağ kurmalarını sağlamıştır. Kutsallık zaman içerisinde yerini farklı varlıklarda gösterse de dinin ilk yapılarının monoteist şekilde olduğu düşünölmektedir. Eski Türk İnanç sistemi içerisinde bakıldığında dinin ilk sistemleri farklı görüşler etrafında toplanmıştır. Tartışılan görüşler arasında eski Türklerin çok tanrılı olduğu görüşü bulursa da bu görüş bize göre yetersizdir. Kaynaklar incelendiğinde eski Türklerin tanrı algısı tek bir ilah yanında yardımcı ruhlar olarak görölmüştür. Bu ifadelerimiz ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Eski Türk inanç sisteminde var olan tek bir yaratıcı vardı, bu yaratıcıya ulaşmak için farklı yollar

seçilmiş bu yollar bizim Gök Tanrıya ulaşma yollarımız olarak değerlendirilmiştir. Gök ve tanrı kelimesi neredeyse tüm ilkel kavimler için tanrı ile birlikte kullanılmış ve göğün yüceliği tanrının sıfatları içinde görülmüştür. Gök kelimesinin yazılı kaynaklarda aktarılırken anlam karmaşasına uğraması bazı araştırmacıları eski Türklerin dini inanışı hakkında farklı fikirlere yöneltmiştir. Gök kelimesi eski Türk inanç sisteminde fiziksel gök ve ilahi gök olarak düşünülmüştür. Eski Türklerin inanışları değerlendirildiğinde tek bir tanrıya inandıkları bu tanrının adını da Gök Tanrı olarak aktarmaktadırlar. Türk kültürel yapısı içerisinde inanç ve tanrı algısı iç içe geçmiş bu iç içelik ortaya gök tanrıya ulaşma serüvenini doğurmuştur. Yazılı kaynaklar ile elde ettiğimiz bilgiler bizi en erken 8. yüzyıla götürmektedir. Çin yıllıklarına bakıldığında daha önceki dönemler hakkında bilgi verilse de en erken Hunlar döneminde verilen bilgiler ışığında Gök Tanrının varlığından söz edilebilir. Eski Türklerin bu tarihlerden önce de bir yaratıcıya inandıkları düşünülmektedir. Bu konu etrafında yapılan tartışmalarda din tarihçileri semadan aşağılara inen bir inanç bütünlüğü görse de, Halk bilimi çevresi bu inanmaları yerden göğe doğru düşünmüştür. Animistik düşünce etrafında her şeyin ruhu olduğuna inanan ilkel insanlar gibi eski Türklerde doğa ile tanışmış ve kendine kutsal saydığı yüce nesnelere kurbanlar sunmuştur. Gök Tanrıya ulaşmak için bu kutsal varlıkları kullanmıştır. Özellikle dağ kültü, ağaç kültü ve su kültü onlar için ataları ile eş değerde görünmüştür. Tabiat unsurlarını kutsal saymaları kültürlerini de etkilemiştir. Bu doğrultuda yaptıkları av törenlerinde ya da yuğ törenlerinde onlardan aracı olmaları istenmiştir. Sadece tabiat unsurlarını değil ayrıca ataları da onlar için kutsal varlıklardı ve atalarının ruhları kavimlerini asla yalnız bırakmaz öldükten sonra da onlara yol gösterir ve korurdu. İlkel insanın bilişsel düşünme yeteneği daha sınırlı olduğundan başlangıçta tanrılarını somut varlıklar olarak düşünmüşlerdi. Eski Türklerin inanç sistemine bakıldığında somut bir tanrıdan soyut bir tanrıya yöneliş söz konusudur. Bu yöneliş zamanla ilahi dinlerin etkisine girildiğinde tam anlamıyla soyut bir tanrıya ulaşılmış şeklinde görülmektedir. Eski Türklerin dini yapısı içerisinde Şamanizm inancının etkileri de görülmüştür. Şamanizm’le ne zaman tanışıldığı konusu açık bir şekilde bilinmese de en nihayetinde animistik düşünce sistemi ile şamanik düşünme sistemi birbirine çok benzemektedir. Çin yıllıklarına bakıldığında Hun Türklerinin Şamanizm’den etkilenmiş olmadıkları görülmektedir. Göktürk kitabelerine bakıldığında da Göktürk devletinin inanç sistemi hakkında bilgiler verilirken

Şamanizm bunların içinde yer almamıştır. Tahminimiz Uygur devletinin Maniheizt ve Budist etkiler altında kaldıktan sonraki dönemlerde eski Türkler Şamanizm'le tanışmışlardır. Şamanizm tanrılar ve ruhlar arasında bir bağ olduğu düşünülen inanma şekilleri olarak düşünülmüştür. Eski Türklerin tanrıya ulaşmak için kullandıkları aracı ruhlar, iyeler tek başına Şamanizm etkisi ile düşünülemez. Bu kavramlar kültürün içinde bulunduğu yaşayış biçimlerini şekillendiren inanç yumağı olarak görülmüştür. Coğrafi olarak bakıldığında eski Türk boylarının Orta Asya çevresinde olması bu bölgenin coğrafi yapısı ve komşuları incelendiğinde Sibiry komşusu olan İskandinav topluluklarına çok yakın görünmektedir. Bu yakınlıktan dolayı bazı noktalarda inanç özelliklerinde benzerlik olduğuna rastlanmıştır. Bu benzerlikler onlarında tek bir tanrı olan Odin ve Valhalla'a ulaşmaya çalıştıkları, dini lider olarak düşündükleri bir kâhinlerinin olması, tabiat unsurlarını kutsal saydıkları görülmektedir. Kutsal ağaç inancı eski Türklerde olduğu gibi İskandinav mitolojisinde de görülmektedir. Ağacın göğe doğru uzaması kutsallığın en temel ölçütlerinden biridir. Bu ifadeleri eski Türklerin dini inançlarını açıklarken de kullanıldığını biliyoruz. Günümüz Şamanik toplumlar olarak değerlendirdiğimiz Orta Asya da bulunan Türk boylarının kültürel yapıları ve inanç sistemlerine bakıldığında; Şamanist lider olarak Kam adının verildiği din adamı olarak düşünülen ve dini törenleri yöneten kişiden bahsedilir. Dini törenlerde Kam'ın Gök Tanrıya ulaşmak için söylediği dualardan hareketle Şamanist Türk boylarının inanç sistemi hakkında bazı yargılara ulaşılmıştır. Bir panteon oluşturulamayacağına kanaatine varılmıştır.

Tanrı algısı yücelik sonsuzluk ve koruyucu sıfatları ile karşılanmış bu sıfatlar yaratılış ve türeyiş destanlarında telaffuz edilmiştir. Yüz yıllar öncesinden başlayan bu algı eski Türklerin yaşam şekilleri, siyasi ve sosyal şartları, coğrafi bölgeleri değişse de günümüze kadar ulaştırdıkları bir takım inançlarının devam ettiği görülmüştür. Bu inançlar bir noktada kutsalı temsil ederken bir nokta da kültürü temsil etmiş ve toplumun her evresinde onunla yaşamayı sürdürmüştür. Görüldüğü üzere eski Türklerin dini yapısı tamamen tanrıyı algılayış şekilleriyle biçimlenmiş ve bir sonraki döneme bu algılayış şekliyle aktarılmıştır. Çalışmanın dağınık bir şekilde söz edilen eski Türklerin tanrı algısını bir arada sunmaya çalışmış ve bütünlük içinde vermiştir. Eski Türk inanç sistemi içerisinde tanrı algısı anlaşıldığında hem kültürün hem geleneğin daha net anlaşılacağı inancındayız bu noktada yapılan çalışmanın alana hizmet sunacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Adibelli, R. (2009). Monoteizm ve yüce varlık konusunda Wilhelm Schmidt ile Raffaele Pettazzoni arasındaki tartışma. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50 (2), 113-152.

Ağca, F. (2015). Eski Türkçe kök tenri ve kök kalık ikilemeleri üzerine. *Türkbilig Dergisi*, 30, 201-221.

Akman, E. (2002). Türk ve dünya kültüründe su kültü üzerine düşünceler. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 10, 1-10.

Akmataliyev, A. ve Kadirmanbetova, A. (2009). *Kırgız destanları VII Boston*, Akt. Naciye Yıldız. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aksoy, H. (2018). İslam öncesi dönem Türklerde tanrı anlayışı. *ISSER*, 4 (2), 275-288.

Aktulum, K. (2013). *Folklor ve metinlerarasılık*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.

Altın, Y. K. (2018). *Türk Kültüründe atalar kültü*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Anohin, A. V. (2006). *Altay şamanlığına ait materyaller*. Konya: Kömen Yayınları.

Arık, D. ve Eroğlu, A. H. (2020). *Halk inanışları*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Arıkoğlu, E. (1997). Tuva cumhuriyeti. *Tuva Türkleri, Türk Dünyası Özel Sayısı II*, 16, 1561–1569.

Armstrong, K. (2019). *Tanrı'nın tarihi*. (Çev.) O. Özel, H. Koyukan ve K. Emiroğlu. İstanbul: Pegasus Yayınları.

Atalay, B. (1985). *Dîvanü Lûgat-it-Türk tercümesi cilt III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Barutçu Özönder, S. (2005). *Gök Tanrısı terimi üzerine. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2 (4), 189-197.

Bayat, F. (2017). *Türk mitolojik sistemi I. cilt*. Ankara: Ötüken Yayınları.

Bayat, F. (2018). *Türk mitolojik sistemi II. cilt*. Ankara: Ötüken Yayınları.

Bayat, F. (2019). *Türk kültüründe kadın şaman*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Bilgili, N. (2017). *Türk mitolojisi*. Ankara: Kripto Yayınları.

Buluç, S. (2012). Şamanizm menşei ve inkişafı hakkında. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2 (3-4), 277-288.

Bütüner, Ş. (2020). *Masal ve mitoloji: Türk masallarında kültlerin çözümlenmesi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Cevizci, A. (1999). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.

Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*, Oxford: Oxford At The Clarendon Press.

Çandarlı Şahin, A. (2016). Türk çadırı üzerine. *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 16, 25-39.

Çelik, A. (2020). *Kırgız arkaik destanları ve mitolojisi*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.

Çetin, Z. Ç. (2007). Tatar Türklerinde mitolojik varlıklarla ilgili mitler ve inanışlar, *Bilig*, 43, 6.

Çirkin, S. (2019). *Güney Sibiryâ arkeolojisi ve şamanizm*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Çobanoğlu, Ö. (2001). Türk mitolojisi. *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi* (s.8-86) içinde. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Çoruhlu, Y. (2006). *Türk mitolojisinin anahtarları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Dağ, Ü. (2021). Türk ve İskandinav mitolojisinde dağ sembolizmi, *Milli Folklor*, 33, 63-74.

Dalkılıç, E. (2007). *Hikmet Tanyu'da Gök Tanrı inancı üzerine karşılaştırmalı bir inceleme*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Dallı, F. (2019). *Tarihi Türk dili metinlerinde tanrı kavramı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

Davletov, Okutan, N. (2021). *Hakas Türklerinde şamanizm ve ölüm*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Davletov, T. (2005). *Destanlaşan kadın kahraman Huban Arıç*. Ankara: Yurt Kitap Yayınları.

Dıbsızgöl, B. (2021). *Azdavay ilçesi'nin (Kastamonu) kültürel coğrafyası*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük.

Dilek, İ. (2021) *Türk mitoloji sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Dilek, F. G. (2015). Altay Türklerinde yolculuk ile ilgili inanışlar ve ritüeller. *Folklor/Edebiyat Dergisi*, 21 (84), 45-56.

Dilek, İ. (2020). Kült kavramı ve söz kültürü, *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 95, 47-77.

Diyanbekirli, N. (1972). *Hun sanatı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Durkheim, E. (2018). *Dinsel yaşamın ilk biçimleri*. (Çev.) Özer Ozankaya. İzmir: Cem Yayınları.

Eberhard, W. (1943). Toba'lar etnik bakımdan hangi zümreye aittir. (Çev.) İkbâl Berk. *Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi*, I (2), 20-32.

Eberhard, W. (1996). *Çin'in şimal komşuları*. (Çev.) N. Ulugut. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Eliade, M. (1999). *Şamanizm ilkel esrime teknikleri*. (Çev.) İ. Birkan. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Eliade, M. (2017). *Arayış tarih ve dinde anlam*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Eliade, M. (2018). *Dinsel inançlar ve düşünceler tarihi*. (Çev.) Ali Berktaş. İstanbul: Alfa Yayınları.

Eliade, M. (2018). *Dinler tarihine giriş*. (Çev.) Lale Arslan Özcan. İstanbul: Alfa Yayınları.

Eliade, M. (2019). *Kutsal ve kutsal-dışı* (Çev.) A. Berktaş. İstanbul: Alfa Yayınları.

Erdi, S. ve Yurteser, S. T. (2005). *Dîvânü Lugâti't-Türk*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Erengül, Y. (2019). *Orta Asya'dan günümüze Türklerde keçeden yapılmış çadır mefruşatı*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Ergin, M. (1997). *Dede Korkut kitabı I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ergin, M. (2009). *Orhun abideleri*, İstanbul: Bogaziçi Yayınları.

Ergin, M. (2018). *Dede Korkut kitabı I-II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ergun, M. (1998). Türk ağaç kültü inancının Dede Korkut hikâyelerindeki yansımaları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 46, 71-80.

Ergun, M. (2013). *Yakut destan geleneği ve Er Sogotoh*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ergun, P. (2004). *Türk kültüründe ağaç kültü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Esin, E. (1978). *İslâmiyetten önce Türk kültür tarihine giriş ve İslâma giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.

Esin, E. (2001). *Türk kozmolojisine giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Frazer, J. G. (2017). *Dinin ve folklorün kökleri*. (Çev.) M. H. Doğan. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Freud, S. (2002). *Totem ve tabu*. (Çev.) K.S. Sel. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Gökalp, Z. (1976). *Türk medeniyeti tarihi*. İ. Aka ve K.Y. Koprman (Yay. Haz.). İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökyay, O. Ş. (1973). *Dedem Korkutun kitabı*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Gömeç, S. (2011). *Şamanizm ve eski Türk dini*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Guliyev, R. (2011). Tanrıçılık ve Tanrı kelimelerinin leksik anlamı. *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi, Azerbeycan Özel Sayısı*, 2, 95-101.
- Gumilev, N. (1967). *Eski Türkler*. (Çev.) D. A. Batur. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Günaltay, M. Ş. (2016). *Dinler tarihi yeryüzündeki ilkel dinler*. İstanbul: Köprü Kitap Yayınları.
- Günay, Ü. ve Güngör H. (2019). *Başlangıçlarından günümüze Türklerin dini tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Güngör H. (1998). *Türk bodun bilimi araştırmaları*. Kayseri: Kıvılcım Yayınları.
- Güngör, H. (2010). Tanrı. *İslam Asiklopedisi* 39. Cilt (s. 570-571) içinde. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Hamilton, J. R. (1998). *İyi ve kötü prens öyküsü*. (Çev.) V. Köken. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Harva, U. (2015). *Altay panteonu*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları.
- Hassan, Ü. (2000). *Eski Türk toplumu üzerine incelemeler*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Hegel, G. W. F. (2016). *Tanrının varoluşunun tanıtları üzerine dersler*. (Çev.) A. Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınları.
- Homeros .(2021). *İlyada*. (Çev.) A. Erhat ve A.Kadir. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hoppal, (2014). *Avrasya'da şamanlar*. (Çev.) B. Bayram ve Hüseyin Şevket Çağatay Çapraz. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- İnan, A. (2020). *Tarihte ve bugün şamanizm*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- İnan, A. (1998). *Makaleler ve incelemeler I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İnan, A. (2020). *Eski Türk dini tarihi*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- İzgi, M. C. (2012). Şamanizm ve şamanlara genel bakış. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* II (1), 31-38.
- Jung, C. G. (2009). *İnsan ve sembolleri*. (Çev.) A. N. Babaoğlu. İstanbul: Okyanus Yayınları.
- Kabak, T. ve Köksal F. (2021). *Yazılı kaynaklar ve anlatılar ışığında Türk mitolojisi*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- Kabaklı A. (2008). *Türk edebiyatı II*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Eski Türk dini*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2004). *Türk millî kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kalafat, Y. (2012). *Altaylardan Anadolu'ya inanç göçü*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Karabulut, F. ve Güzelsoy, Y. (2020). Türkçede “Tengri/ Tanrı” kavramı bir örtmece midir?. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3, 71-79.
- Karakurt, D. (2012). *Türk mitoloji ansiklopedisi*. Erişim Adresi: https://www.academia.edu/37956230/Karakurt_Deniz_T%C3%BCrk_S%C3%B6ylemce_S%C3%B6zl%C3%BC%C4%9F%C3%BC_A%C3%A7%C4%B1klamal%C4%B1_Ansiklopedik_Mitoloji_S%C3%B6zl%C3%BC%C4%9F%C3%BC_pdf
- Karatay, O. (2017). Türk ve Tanrı: dilin söyledikleri. Alpaslan Ceylan (Ed.). *Prof. Dr. Salim Cöhlce Armağanı* (s. 621-630) içinde. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kaya, D. (2007). *Ansiklopedik Türk halk edebiyatı terimleri sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kaynak, İ. H. (2004). Wilhelm Schmidt'te avcı-toplayıcıların tek tanrıcılığı. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11, 469-481.

Keskin, M.(2004). Din ve toplum ilişkileri üzerine yapılan bir genelleme. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 3, 7-21.

Kırman, M. A. (2004). *Din sosyolojisi terimleri sözlüğü*. İstanbul: Rağmet Yayınları.

Klubnikin, K., Annett, C., Cherkasova, M., Shishin, M. ve Fotieva, I. (2019). Kutsal ve bilimsel: Sibiryâ nehrinin korunmasında geleneksel ekolojik bilgi. (Çev.) B. Örkün. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1 (2), 267-287.

Koç, A. (2019). *Kemik ve dal: Eskişehirde kutsal ziyaret mekânları*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Lopsan, M. K. (2019). *Tuvaların gelenekleri*. Ankara: Bengü Yayınları.

Lvova, E. L., Oktyabrskaya, A. M., Sagalayev, A. M. ve Usmanova, M. S. (2013a). *Güney Sibiryâ Türklerinin geleneksel dünya görüşleri (simge ve ritüel)*. (Çev.) M. Ergun. Konya: Kömen Yayınları.

Lvova, E. L., Oktyabrskaya, A. M., Sagalayev, A. M. ve Usmanova, M. S. (2013b). *Güney Sibiryâ Türklerinin geleneksel dünya görüşleri (insan ve toplum)*. (Çev.) M. Ergun. Konya: Kömen Yayınları.

Lvova, E. L., Oktyabrskaya, A. M., Sagalayev, A. M. ve Usmanova, M. S. (2013c). *Güney Sibiryâ Türklerinin geleneksel dünya görüşleri (kâinat ve zaman nesneler dünyası)*. (Çev.) M. Ergun. Konya: Kömen Yayınları.

Malinowski, B. (1990). *Büyük bilim ve din*. (Çev.) S. Özkol. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Ocak, A. Y. (2002). *Bektaşî menakıpnamelerinde İslâm öncesi inanç motifleri*. İstanbul: Endurun Kitabevi.

Ong, W. J. (2018). *Sözlü ve yazılı kültür*. (Çev.) S. Postacıoğlu Banon. İstanbul: Metis Yayınları.

Orkun, H. N. (1994) *Eski Türk yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ögel, B. (1997). *Türk mitolojisi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Ögel, B. (2020a). *Türk mitolojisi-I*. Ankara: Altınordu Yayınları.

Ögel, B. (2020b). *Türk Mitolojisi-II*. Ankara: Altınordu Yayınları.

Özkan, C. (2013). *Yunan tanrılarının ve tanrıçalarının sıfatları ile Allah'ın sıfatlarının karşılaştırılması*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Öztürk, M. (2013). İslamiyet'ten önce Türklerin din anlayışı ve Gök Tanrı dini. *History Studies, A. Tribute to Prof. Dr. Halil İnalcık*, 5 (2), 273-346.

Parlardemir, Ö. (2018). *Yunan, Roma ve Türk mitolojisinde tanrılar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çag Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.

Potapov L. P. (2012). *Altay şamanizmi*. (Çev.) M. Ergun. Konya: Kömen Yayınları.

Potapov, L. P. (1996). Etnografik verilerin ışığında eski Türklerin tanrısı Umay. (Çev.) M. Duranlı. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 1, 213-233.

Radloff, W. (1986). *Sibiryadan seçmeler*. (Çev.) A. Temir. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Radloff, W. (1994). *Sibiryadan*. (Çev.) A. Temir. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Radloff, W. (2008). *Türklük ve şamanlık*. (Çev.) A. Temir, T. Andaç ve N. Uğurlu. İstanbul: Örgün Yayınevi.

Roux, J. P. (2002). *Türklerin ve Moğolların eski dini*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Roux, J. P. (2005). *Orta Asya'da kutsal bitkiler ve hayvanlar*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Roux, J. P. (2011). *Eski Türk mitolojisi*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

Roux, J.P. (1994). *Türklerin ve Moğolların eski dini*. (Çev.) A. Kazancıgil. İstanbul: İşaret Yayınları.

Sakaoğlu, S. ve Duymaz, A. (2008). *İslamiyet öncesi Türk destanları*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Söylemez, E. (2009). *31-40 yaşları arasında inanç gelişimi ve eğitimi (James W. Fowler'a göre inanç gelişimi)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Şirin User, H. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur kağanlığı yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.

Şirin, H. (2010). Bömbögör Yazıtı: bir Türk Kuşçuyunun mezar taşı, *Dil Araştırmaları*, 7, 62-73.

Şirin, H. (2015). *Kül Tigin Yazıtı notları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Şirin, H. (2019). *Sözcük hikâyeleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Tanyu, H. (1978). *Türklerin dini tarihçesi*. İstanbul: Türk Kültür Yayınları.

Tanyu, H. (1980). *İslamıktan önce Türklerde tek tanrı inancı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

TDK. (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, T. (1993). *Hunların dili*. Ankara: Doruk Yayınları.

Tekin, T. (2017). *İrk bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkmen F. ve Pehlivan G. (2021). *Dünyada Dede Korkut araştırmaları*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Uraz, M. (1992). *Türk mitolojisi*, İstanbul: Düşünen Adam Yayınları.

Uzun, Mutlu, H. (2022). Altay Türklerinde tabiat kültürleri. *Yazıt Kültür Bilimleri Dergisi*, 2 (2), 299-314.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2005). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yıldırım, D. (2016). *Türk bitigi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Yörükkan, Y. Z. (2002). *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Yörükkan, Y. Z. (2019). *Müslümanlıktan evvel Türk dinleri şamanizm*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Yusuf Has Hacib. (2019). *Kutadgu bilig*. Ankara: Gençlik Spor Yayınları.

Genel Ağ Kaynakları

URL.1:https://tdk.gov.tr/wp-content/uploads/2014/09/1997_04_18_Arikoglu.pdf

URL.2:<https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/yusuf-suresi-12/ayet-86/kuran-yolu-meali-5>

URL.3:<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10716,yusufhashacibkutadgubiligmustafakacalinpdf.pdf?0>

URL.4:https://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/erman_artun_inanc_sistemleri.pdf

URL.5:https://www.google.com/search?xsrf=AB5stBg4WvG3WJaJirkOKOB4NMJ64seCeQ:1688562361323&q=tanr%C4%B1+da%C4%9Flar%C4%B1n%C4%B1n+y%C3%BCksekl%C4%9Fi&spell=1&sa=X&ved=2ahUKEwju8Oj90Pf_AhVrQvEDHeQRDLIQBSgAegQICBAB&biw=1331&bih=647&dpr=1

URL.6:<http://www.genelturktarihi.net/kayin-agacinin-turk-mitolojisinde-yeri>

URL.7: <https://www.youtube.com/watch?v=MgCiNNfeNoE>

URL.8: <https://www.youtube.com/watch?v=iVZLne5KxMI&t=35s>

URL.9: <https://www.tarihistan.org/yazarlar/doc-dr-shurubu-kayhan/saha-turkleri-isiyah-bayrami/10022/>

Kaynak Kişiler

K.1: Mustafa Süral, 1958, Lise, Emekli-Teknisyen, Gaziantep/Şehitkamil

K.2: Perihan Kartal, 1997, Lisans, Öğretmen, Gaziantep/Nurdağı

